

VREEMDEN OP DE KUST

Het werk van de Nederlandse Zendingsvereniging
in Zuidoost-Celebes (Indonesië)
in de eerste helft van de twintigste eeuw

Dr. Christiaan G.F. de Jong

Vreemden op de kust

INHOUDSOPGAVE

1. Inleiding: de Indische Kerk en de NZV op Celebes	1
2. De NZV in Kolaka: zendingsressort Mowewe.	3
2.1 Kolaka	3
2.2 Eerste reizen.	4
2.3 Van der Klift's vestiging te Mowewe	5
2.4 De eerste scholen en gemeenten in Mekongga	6
2.4.1 Mowewe	6
2.4.2 Rate-Rate	9
2.4.3 Poli-Polia	12
2.4.4 Ameroro.	13
2.4.5 Tinondo, Sulewatu, Woimea.	14
2.4.6 Toraja's en Chinezen.	15
2.5 Van der Klift en Kruyt.	15
2.6 Van der Klift: manier van werken.	16
2.7 Van der Klift en de islam.	18
2.8 Totaalbeeld Kolaka: overzicht	20
3. Het ressort Sanggona: Kok, Gouweloos en Mollema.	23
3.1 Het ressort Sanggona.	23
3.2 Kok in het ressort Sanggona.	24
3.3 De zendelingen Gouweloos en Mollema in Sanggona	24
3.4 Waworaha.	27
3.5 Tawanga.	28
3.6 Watumendonga.	29
3.7 Het noordelijke bergland.	30
3.8 Samenvatting onderafdeling Kolaka.	31
3.9 Positie van het christendom in Kolaka en Sanggona.	32
4. De onderafdeling Kendari, ressort Lambuya	33
4.1 De bezetting van het ressort Lambuya	33
4.2 De hoofden van Konawe	35
4.3 Schuurmans' manier van werken.	36
4.4 Sonaru.	37

4.4.1	Andere openingen.	38
4.4.2	Omslag in Schuurmans' doen en denken.	39
4.5	De goeroes en punggawa in Lambuya	40
4.6	Schuurmans' Sekolah Agama.	42
4.7	De "Sekolah Agama" van Mollema	44
4.8	Slotopmerking.	45
5.	De onderafdeling Kendari, ressort Kendari	46
5.1	Eerste contacten.	46
5.2	Het zuiden van Kendari: Roraya en Wolasi	47
5.3	Het midden en zuiden van Kendari: overige groepen	49
5.4	Gouweloos in Kendari, Lasolo	49
5.5	Vervolgonderwijs in Kendari..	50
5.6	Samenvatting Kendari	51
6.	De onderafdeling Buton, ressort Poleang en Rumbia.	53
6.1	Storm: vestiging in Alangga (Ando'olo)	53
6.2	Storm: vestiging in Taubonto (Rumbia)	53
6.3	De zending, islam en de hoofden..	56
6.4	Storm en de beide mantri besar van Buton.	57
6.5	"Wij hebben groote plannen en zijn vol vuur".	57
6.6	De volksscholen	59
6.7	Een avondschool en leeskring te Taubonto	60
6.8	"Niet praten, niet vragen, maar kortweg doen.".	61
6.9	De zuidkust: Laloa en omgeving.	66
6.10	Paria, E'e Moiko, Tolutu en Kapu-Kapura	68
6.11	Muna en Kabaena..	68
6.12	Storm's manier van werken.	69
6.13	Storm's positie; ontslag.	71
6.14	Het post-Storm tijdperk.	71
6.15	Samenvatting Poleang-Rumbia	72
7.	Overzicht van de ressorten eind jaren dertig	73
8.	De conferenties.	76
8.1	De conferentie van zendelingen	76

8.2	Persoonlijke tegenstellingen.	77
8.3	De goeroe-conferenties.	79
9.	Zending, kerk en adat.	81
9.1	Aanpassing van symbolen en rituelen.	81
9.2	Voortlevende adat en traditionele religie	82
10.	Adathuwelijk en christelijk huwelijk.	87
10.1	Het adathuwelijk.	87
10.2	Gemengde huwelijken	87
10.3	Polygamie en bigamie.	88
11.	Het mensbeeld van de zendelingen	91
12.	De zendelingen als vertalers.	93
12.1	Inleiding.	93
12.2	Van der Klift	93
12.2.1	Eerste resultaten.	93
12.2.2	Een grammatica en ander werk.	94
12.3	Kruyt's handleiding.	95
12.4	Taakverdeling	95
12.5	Schuurmans	96
12.6	Gouweloos	97
12.7	Storm.	98
12.8	Oordeel.	99
12.9	Invloed van Hendrik Kraemer.	100
13.	Dooponderricht. Toelating.	103
13.1	Vereisten.	103
14.	Het volksonderwijs	104
14.1	Gouvernementsvolksscholen.	104
14.2	Volksscholen van de NZV	104
14.3	De depressie.	106
14.4	De zendelingen over christelijk onderwijs	107
15.	Onderwijzers en evangelisten	109
15.1	Minahassers, Ambonezen, Sangirezen en Posanen	109
15.2	Salaris en bijverdiensten.	110

15.3	Opleiding van onderwijzers elders..	112
15.4	De Cursus voor Volksonderwijzer te Mowewe.	112
15.5	Problemen met de landskinderen.	116
15.6	Het murid-stelsel.	117
15.7	Vier soorten goeroes en hulpkrachten	118
16.	Medisch werk.	120
16.1	Inleiding.	120
16.2	Van der Klift in Mowewe	120
16.3	Anna van der Klift-Snijder.	122
16.4	Gouweloos in Sanggona	123
16.5	Schuurmans in Lambuya.	123
16.6	Storm in Taubonto	123
16.7	Onvrede.	124
16.8	De medische kennis van de zendelingen.	125
16.9	Enkele voorlopige conclusies..	126
17.	Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.	128
17.1	De Japanse tijd.	128
17.2	De Europeanen: eerste bezoeken; plannen..	131
17.3	De zending en de republiek.	132
17.4	De <i>daerah</i> -politiek, de islam en de zending	133
17.5	Uitsluiting; een christelijke coöperatie.	134
17.6	De zending, de overheid en de Indische Kerk.	135
17.7	Onderwijs	136
17.8	De Gepsultra-in-oprichting (Bakal Gepsultra)	139
17.9	Aantallen.	141
17.10	De laatste zendelingen.	142
18.	Epiloog: het einde van een tijdperk	143
19.	Onderwijzers in zendingsdienst in Zuidoost-Celebes	148
20.	Gebruikte afkortingen..	159
21.	Bronnen en literatuur.	160

1. Inleiding: de Indische Kerk en de NZV op Celebes

De in Rotterdam gevestigde Nederlandse Zendingsvereniging, wier arbeid zich tot dan toe beperkte tot West-Java,¹ had in 1913 op voorstel van de conferentie van zendingen aldaar haar oog laten vallen op Balantak (Luwuk-Banggai, Oost-Celebes) als mogelijk tweede zendingsterrein. Dit was een van de laatste gebieden van het grote eiland Celebes waar men de islam nog voor zou kunnen zijn, zo was de verwachting.² A.J. Blik,³ NZV-zending in Meester Cornelis (Jatinegara, West-Java), had contact gezocht met R.W.F. Kyftenbelt, predikant van de Indische Kerk in Makassar, ten aanzien van mogelijke zendingsplannen van die kerk op Celebes.⁴

Van Kyftenbelt was bekend dat hij de zending van harte was toegedaan, doch ook dat hij niet gemakkelijk met anderen samenwerkte.⁵ Hij had op verschillende plaatsen op Celebes al enkele initiatieven ontplooid, onder meer in Zuidoost-Celebes. Na overleg met Adriani⁶ en op voorstel van een van de eerste gezaghebbers van Kendari, F. Treffers (1910-1913), bereisde in 1911 en 1912 J. Kelling, een hulpprediker van de Indische Kerk, tweemaal Zuidoost-Celebes, waar hij contact zocht met de autochtone bevolking, de Tolaki. Hij opende een Maleise volksschool in Palahari in het district Wawotobi, die de eerste zou moeten zijn van een reeks van acht scholen in even zo vele nieuw te openen zendingsposten.⁷ Doch wegens de onervarenheid van de jonge Ambonese onderwijzer en wegens het gebrek aan leerlingen dat daar het gevolg van was, werd deze school in 1913 weer gesloten. Hetzelfde lot trof de volksschool die door Kelling in het dorp Amakuni in het district Tawanga was geopend. Deze episode maakte een diepe, zij het geen gunstige indruk op de bevolking.⁸ Na deze mislukkingen gaf de Indische Kerk van Makassar het schiereiland als zendingsveld op en concentreerde zich op Mamasa (West-Celebes) en Luwuk-Balantak (Oost-Celebes). Hierop besloot

¹ Zie Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java, 1858-1963*.

² Berichten suggereerden dat meer dan 1000 inlanders in Luwuk tot het christendom wilden overgaan, *De Banier*, 28/7/1912; vgl. Hb NZV a. Zc, 28/10/1914, ARvdZ 6/2.

³ A.J. Blik a. Hb NZV, -/1/1914, ARvdZ 6/2.

⁴ R.W.F. Kyftenbelt was predikant van de Indische Kerk te Makassar van 1911 tot 1915 en opnieuw van 1920 tot 1923.

⁵ Voor Kyftenbelt's "eenigszins imperialistische neigingen" t.o.v. de zendingscorporaties op Celebes, zie Van Boetzelaer, *Achtste jaarverslag*. In *De Banier* van 16 mei 1913 staat een door Adriani (zie volgende noot) gemaakte samenvatting van een brief van R.W.F. Kyftenbelt, die verslag deed van verschillende plaatsen in de binnenlanden van Celebes waar christelijke scholen werden opgericht en vraag was naar onderwijzend personeel. Onder de meer bekende plaatsen die werden genoemd, waren Binuang, het landschap Ma' kale, Kendari, waarheen de hulpprediker J. Kelling van Kolaka dwars door het binnenland van Zuidoost-Celebes was gereisd, en Kolonedale, waar vier goeroes heengingen. In het Kendarische werd om acht goeroes gevraagd voor scholen, waar reeds 50 a 100 schoolkinderen aangemeld waren. Te Ma' kale had Kelling twintig zonen van hoofden gedoopt. Als er geld genoeg zou zijn, zou Kyftenbelt meer dan dertig goeroes kunnen plaatsen. De berichten uit W.-, O.- en Z.O.-Celebes spraken in toenemende mate van de begeerte van het volk naar onderwijs en christendom en Adriani wilde niet ophouden zulks telkens onder ogen te brengen van de christenen in Nederland en in Indië. Vgl. "Zendingswerk".

⁶ Dr. Nic. Adriani; 15/9/1865-1/5/1926; 1887 letterenstudie te Leiden; 1893 gepromoveerd; 1894 vertrokken naar Ned.-Indië in dienst van het NBG als bijbelvertaler; 1895-1902 te Poso (M.-Celebes); 1902-1905 in de Minahassa (N.-Celebes) in gouvernementdienst; 1905-1906 te Kuku (ten zuiden van Poso, M.-Celebes); 1908 te Tentena (M.-Celebes); 1914-1919 met verlof in Nederland, woonachtig te Bilthoven; 1919 terug naar M.-Celebes, alwaar overleden te Poso. Zie Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, II, 28-67; H. van der Klift a. Hb NZV, "Verslag van mijn tocht naar M.-Celebes", 28/8/1916, ARvdZ 12/3/1.

⁷ *Maandberichten*, jrg. 115 (1913) 109.

⁸ Zie ook beneden, pag. 23. H. van der Klift, "Onze onderzoeksreis door een deel van Mekongga", 15/7/1920, ARvdZ 12/3/5.

de NZV in Zuidoost-Celebes te gaan werken.⁹ Dat gebeurde tegen Kyftenbelt's wensen in, want die eiste alle onbezette zendingsvelden van Celebes voor de Indische Kerk op. De regering in Batavia, met name gouverneur-generaal A.F.W. Idenburg (1909-1916) die zich persoonlijk met de bezetting van Celebes bemoeide, ging daarmee echter niet akkoord.¹⁰ Idenburg vond dat elke kans om de opmars van de islam onder de inheemse bevolking een halt toe te roepen aangegrepen diende te worden. Waren er geen zendingcorporaties bereid of in staat een gebied te bezetten, dan stond hij toe dat de Indische Kerk dat deed, echter met dit voorbehoud dat zodra er een zendingcorporatie beschikbaar was, de Indische Kerk zich diende terug te trekken. Dat was nu in Zuidoost-Celebes het geval. Dat hij brak met het principe dat alle zendingswerk van de Indische Kerk onverdedigbaar was, omdat zo zending bedreven werd op kosten van 's lands kas, waarmee de neutraliteit van de overheid op het stuk der godsdienst geweld werd aangedaan, nam hij op de koop toe.¹¹

⁹ Ook de conferentie van NZG-zendingen in M.-Celebes en het hoofdbestuur van het NZG adviseerden de NZV Kendari te bezetten, Hb NZG a. Hb NZV, 26/2/1914, ARvdZ 6/2. Zie de bespreking door "H.C." (= H. Colijn) van het boek van B.J. Esser, *De Goddelijke leiding in de Zending*. Rotterdam: Drukkerij "Libertas", 1914, in *Stemmen des Tijds* (okt. 1914) 1351-1358. Hierin keert Colijn zich tegen het standpunt van Esser dat inhield dat de zending vooral strategisch te werk moest gaan en zich in eerste instantie moest richten op de belangrijkste en dichtstbevolkte gebieden van Nederlands-Indië, zoals Java. Colijn spoorde de zendingsorganisaties aan ook aan de buitengewesten te denken, waar de kans bestond dat de bevolking binnen een generatie geheel tot de Islam zou zijn bekeerd en aldus voor het christendom verloren zou zijn. Colijn dacht op dat moment evenwel niet aan Zuidoost-Celebes maar aan de Torajalanden, die op dat moment (1914) nog maar spaarzaam bewerkt werden. H. Colijn a. M. Lindenborn, 9/11/1914, ARvdZ 6/2.

¹⁰ Zc a. Hb NZV, 31/12/1914, ARvdZ 6/2; id. a. id., 2/12/1915, ARvdZ 12/3.

¹¹ G.R. Erdbrink, gouvernementssecretaris, aan Kb IK, 3/11/1914, ARvdZ 6/2. Idenburg's inspanningen ter verspreiding van het protestantse christendom beperkten zich niet tot de buitenbezittingen. Zo opende hij op Java Surakarta voor de Gereformeerde zending. De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java*, 8, n. 25. Vanaf de jaren dertig gebeurde in Zuid-Celebes iets soortgelijks. J.C. Brokken, "Het ontstaan van de Islamarbeid van de Protestantse Kerk in Zuidwest-Celebes [1946]", ARvdZ 101/3/16; De Jong, *Geesten*, hfdst. I.1.

2. De NZV in Kolaka: zendingsressort Mowewe

Gelijk het Piëtisme in de Christenlanden niet het oog gericht had op het volksgeheel of op de Kerk, maar op de opgewekte kringen, de kerkjes in de kerk – zoo stelde het zich ook in zijn Zending niet de volkschristianisatie ten doel of het stichten van volkskerken, maar was het doel enkele heidenen te brengen tot het Christelijk geloof, hen uit te rukken uit den algemeenen stroom des verderfs en hen te verzamelen in kleine gemeenten, overeenkomstig de ecclesiolae in de vaderlandsche kerk. — — — Naast het winnen van zielen mag het opvoedkundig inwerken op het volksgeheel op den duur niet worden nagelaten. Een mensch staat nu eenmaal niet op zichzelf, los van zijn omgeving. Wedergeboorte is zeker een algeheele vernieuwing, maar zij is geen tooverachtig doen-vergeten van het verleden, doen los-zijn van de omgeving, doen-overgaan in het volmaakte. — — — Het nationale moet niet vernietigd maar geheiligd worden; de uitingen van het volksleven in godsdienstige voorstellingen, wetenschap, kunst e.d. mogen niet als waardeloos voor den zendingsarbeid verwaarloosd worden. De gedoopte Christenen moeten worden opgevoed tot zelfstandigheid en mondigheid; de zendingsgemeente moet groeien tot een zelfstandige nationale Kerk.¹²

Op basis van deze in 1918 opnieuw geformuleerde algemene grondslag en doelstelling toog de NZV in Zuidoost-Celebes aan het werk.

2.1 Kolaka

Na om zich te oriënteren enkele maanden op het zendingsveld van de NZV in West-Java te hebben doorgebracht,¹³ arriveerde de eerste NZV-zending, de voormalige huisknecht Hendrik van der Klift, op 8 mei 1916 in Zuidoost-Celebes. Hij vestigde zich in de kampong Kolaka, de bestuursvestiging van de gelijknamige onderafdeling Kolaka aan de westkust, of Mekongga zoals de bevolking het gebied noemde. Zijn aanvankelijke bestemming was Rumbia en Poleang en het eiland Kabaena in het zuiden. Maar omdat dit gebied nog niet onder effectief Nederlands gezag gebracht waren, werd gekozen voor Mekongga.¹⁴

Tot de komst der Nederlanders was Kolaka een onaanzienlijk, armelijk en overwegend door Buginezen bewoond dorp, doch het breidde zich sindsdien snel uit. In 1916 telde het zo'n 1000 inwoners, overwegend vissers en handelaren van elders alsmede een paar Tomekongga. Op een bezoeker, die Kolaka in 1921 aandeed, maakte de kampong met zijn grintwegen, nette huizen en goed onderhouden erven een gunstige indruk.¹⁵ Er stonden een moskee, gevangenis, een groot huis voor

¹² *De Nederlandsche Zendingsvereeniging gedurende zestig jaren 1858-1918. Rede gehouden op den Zendingsdag van 1918 door Ds. M. Lindenborn.* (Rotterdam: NZV, [1918]) 40-43.

¹³ Een verslag van een aan de zending op Z.O.-Celebes gewijde bijeenkomst in de Nieuwe Kerk in Batavia op 10 februari 1916, waar behalve Van der Klift ook de Batavia'se predikant ds. D.A. Boss van Charante en zendingsconsul C.W.Th. van Boetzelaer van Dubbeldam spraken, is afgedrukt in *De Banier*, 8^e jrg. nr 7 (18/2/1916) 97-104.

¹⁴ Ook toen enkele jaren later zuidwestelijk Z.O.-Celebes en de naburige eilanden door de Nederlanders (min of meer) effectief bestuurd werd, zag Van der Klift af van vestiging in het gebied. In mei 1917 gaf hij als reden voor zijn beslissing niet in Poleang of Rumbia maar in Mowewe te gaan wonen het feit dat hij door ziekte gedwongen al zo lang in Kolaka verbleef, dat hij met land, taal en volk vertrouwd was geworden. Op grond van deze "vingerwijzing Gods" besloot hij er te blijven. Van der Klift's toelating volgens art. 123 Regerings Reglement (1854) gold voor de onderafdelingen Kolaka (afdeling Luwuq) en Kendari (afdeling Oostkust van Celebes) en de districten Rumbia, Poleang en het eiland Kabaena van de onderafdeling Buton (afdeling Oostkust van Celebes) en was gedateerd 16 juli 1917, Gouvernements Secr., "Uittreksel etc.", 16/7/1917; C.W.Th. van Boetzelaer a. Hb NZV, 24/7/1917, beide stukken in ARvdZ 12/3. Zie ook de correspondentie van Van der Klift met Hb NZV in ARvdZ 12/3/1.

¹⁵ M. Lindenborn, "Verslag van mijn reis naar Zuidoost-Celebes, april-mei 1921, ARvdZ 6/27.

de gezaghebber, een nette school, een behoorlijk ingerichte *pasanggrahan* en een kazerne. Verder woonden er bestuursambtenaren en hogere militairen met hun gezinnen, die behalve de gezaghebber die altijd een Europeaan was, in meerderheid afkomstig waren uit West-Timor, de Molukken en Noord-Celebes, omstreeks veertig mensen. Kerkelijk behoorden de meesten tot de Protestantse Maleise gemeente, die onderdeel was van de Indische Kerk.

Na aankomst nam Van der Klift hun geestelijke verzorging op zich, wat hij deed in aanvulling op de werkzaamheden van de inlands leraar van de Indische Kerk van Makassar, die soms op bezoek kwam.¹⁶ Hij deed dit niet van harte. Hij werd naar eigen zeggen gewantrouwd omdat hij allerlei “misstanden” constateerde en aan de orde stelde. Het werk viel hem zwaar viel omdat “[h]et zedelijk en godsdienstig gevoel bij de meesten veel te wensen over[laat]” en hij naar eigen zeggen ondanks al zijn waarschuwingen en preken geen verbetering constateerde.¹⁷

2.2 Eerste reizen

Zijn eigenlijke werkterrein was niet de kustbevolking van Kolaka maar de bevolking in het binnenland. Om met hen in aanraking te komen, maakte hij in gezelschap van zijn bediende en taalhulp Ta Pogo, die Maleis, Tolaki, Tomoronene en Buginees sprak, en andere helpers verschillende reizen door de binnenlanden, te paard, per prauw en te voet. Hij bereisde het centrale rivierengebied en ook in dorpen het hoge noorden, in het stroomgebied van de Konawe, ging hij op bezoek. Van deze gebieden, evenals van Rumbia en Poleang, had hij wegens de aanvankelijk veronderstelde geringere presentie van de islam voor zijn missie meer verwachtingen dan van de kustgebieden. Hij en zijn gezellen overnachtten in de huizen van bestuurders en dorpschoude, waar zij verhalen vertelden, tabak en medicijnen uitdeelden, wonden behandelden en spiegeltjes en kralen aan de kinderen en vrouwen uitdeelden. Van der Klift verzekerde zijn gastheren dat hij geen bestuursambtenaar of belastinggaarder was of zelfs maar iets met het gouvernement te maken had. De zending wilde niet agressief optreden en de gemoederen niet in beroering brengen. Slechts door voorbeeld en levenswandel en door de opening van scholen hoopte hij invloed uit te kunnen oefenen.

Behalve dat hij probeerde het vertrouwen van de bevolking te winnen, bracht hij in kaart waar de islam al present was en in welke vorm en mate, noteerde hij tal van wetenswaardigheden over land en volk en probeerde zo snel mogelijk de landstaal meester te worden. Zich oriënterend op wat

¹⁶ Van der Klift had tijdens zijn opleiding te Rotterdam ook de opleiding voor hulpprediker voor de inlandse gemeenten van de Indische Kerk gevolgd. De NZV had tot het organiseren van een dergelijke opleiding een overeenkomst gesloten met de minister van Koloniën en de Commissie tot de Zaken der Protestantse kerken in Nederlands Oost- en West-Indië (de “Haagse Commissie”). De opleiding duurde zes jaar en bevatte dezelfde vakken als die welke de kwekeling-zendingen van de NZV volgden. Aan het einde van het vierde studiejaar werd door de Commissie het theologisch examen voor hulpprediker afgenomen. Dat examen omvatte de vakken geschiedenis en inhoud der bijbelboeken, bijbelse geschiedenis, kerkgeschiedenis, de christelijke geloofs- en zedeleer, de beginselen der praktische godgeleerdheid inzonderheid der catechetiek. Na het zesde jaar werd de kandidaat geëxamineerd in de vakken land- en volkenkunde van Nederlands Oost-Indië, zendingsgeschiedenis en zendingsleer en Maleis. Vervolgens werd hem de acte van bevoegdheid voor het hulppredikerschap uitgereikt. Stukken in ARvdZ 6/7.

¹⁷ H. van der Klift a. Hb NZV, 30/6/1916, ARvdZ 1/9A.

gangbaar was in het Midden-Celebes van Kruyt¹⁸ en Adriani, waar de schooljeugd eerst in het lezen en schrijven in het Bare'e, de lokale taal, werd onderwezen en pas aan het einde van hun schoolloopbaan het Maleis op het lesrooster verscheen, was het van meet af aan zijn bedoeling dat in Zuidoost-Celebes het Tolaki, en wat Rumbia en Poleang betreft het Tomoronene, de school- en kerktalen zouden worden.¹⁹

Hij was aangenaam getroffen door de alom aanwezige voorliefde van de bevolking voor debatten over godsdienstige zaken, die soms nachten lang konden voortduren. Vooral de vraag welke van beide godsdiensten, islam of christendom, nu “waar” was, vormde een geliefd gesprekstema. In een aantal plaatsen in Mekongga en Kendari en later ook verder naar het zuiden in Rumbia en Poleang wist hij via eenvoudige medische ingrepen, medicijnuitreiking en assistentie bij bevallingen mensen aan zich te wennen en soms te binden, wat het hem mogelijk maakte er met enige regelmaat terug te komen. Met het oog op de eventuele permanente bezetting van dergelijke plaatsen zond hij in september 1917 zijn eerste *murid*, de Minahasser Albert Wagey, naar het seminarie van de Indische Kerk in Depok²⁰ voor opleiding tot onderwijzer en voorganger.²¹

2.3 Van der Klift's vestiging te Mowewe

Het werk onder de inheemse bevolking van de kampong Kolaka zelf was simpel. Van der Klift wist de belangstelling van zijn omgeving te wekken door 's avond bijbelse verhalen te vertellen, het eerst aan zijn huispersoneel en enkele jongens die hij in huis had opgenomen, maar na enige tijd ook aan een wisselend, zij het beperkt aantal belangstellenden uit het dorp, zoals de vier oudere mannen die in januari en februari 1917 kwamen luisteren naar “de geschiedenis van de eerste mensen”.²² Een jaar na Van der Klift's aankomst ging de eerste Tomekongga tot het christendom over: zijn huisknecht Petrus Wongga. Ook kunnen in dit verband genoemd worden Lamatungga Batulapa, Van der Klift's paardenjongen en timmerman, die gedoopt werd op 1 september 1918 en aan wie hij en zijn vrouw in 1921 een boekje wijdden, getiteld *Lamatoengga*,²³ en genoemde Ta Pogo, een Tomoronene van Kabaena, die als kind geroofd en als slaaf verschillende malen verkocht was en uiteindelijk via omwegen in Kolaka was terechtgekomen. Op hen volgden een andere huisknecht, Petrus Wala, en

¹⁸ Alb. C. Kruyt; 1869-1949; 1891-1913 NZG-zending te Poso (M.-Celebes); 1913-1929 te Poso, tevens dir. Particuliere Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers-voorgangers in Pendolo; 1929-1932 te Poso.

¹⁹ “Maleisch spreken tot den Inlander — — — wil zeggen: des Inlanders begripen niet kennen, zijn godsdienst niet onderzoeken, met zijne logica en zijne gansche denkwijze onbekend blijven, den omvang zijner geestvermogens, de kracht en de zwakheid van zijn aanleg niet zien, van zijn innerlijk wezen weinig of niets af weten. “N. Adriani, ‘Evangelië-prediking in de landstaal’, *VGA*, I, 72; Noort, *De weg van magie tot geloof*, 341.

²⁰ Deze opleiding, opgericht door ds J.A. Schuurman J.Hzn te Batavia, duurde vier jaar en heeft gedurende haar bestaan ca 400 goeroes afgeleverd. De vakken omvatten alle kweekschoolvakken, inclusief pedagogiek en kosmografie. Verder verschillende theologische vakken als exegese, dogmatiek, bijbelse geschiedenis en kerkgeschiedenis. Zie Heertjes, “Het Seminarie te Depok 1878-1926”.

²¹ Van der Klift had Wagey tijdens zijn bezoek in 1916 aan M.-Celebes ontmoet. Van zending P. Schuyt in Poso kreeg hij nog een leerling aangeboden, die op dat moment in opleiding was, Martin Tamon, die in 1918 naar Zuidoost-Celebes kwam.

²² H. van der Klift a. Hb NZV, 1/2/1917, ARvdZ 12/3/1.

²³ A.G. en H. van der Klift-Snijder, *La Matoengga*. Rotterdam: NZV, [1921].

Raoni Pandiri, Van der Klift's Tomorone paardenknecht, die hij na enige tijd was gaan beschouwen als "mijn geestelijken zoon".²⁴ Pandiri werd naar Mojowarno in Oost-Java gezonden om tot timmerman te worden opgeleid. In al deze gevallen was van een plotselinge bekering geen sprake. Door de langdurige omgang van de betrokkenen met Europeanen, van wie zij meestal voor hun levensonderhoud afhankelijk waren, waren deze overgangen het sluitstuk van een langdurig proces van geduld, gewenning en aanpassing.

Wetende dat zijn verblijf in Kolaka maar van tijdelijke aard was en dat het de voorkeur verdiende zich te vestigen in een streek waar de islam nog niet of maar in zeer beperkte mate was doorgedrongen, ging Van der Klift op zoek naar een geschiktere woonplaats. Dat werd Mowewe, een betrekkelijk nieuw dorp met zo'n 350 inwoners. Deze mensen woonden oorspronkelijk in de bergen aan de Ulu Mowewe (Bron van de Mowewe), doch waren door het gouvernement gedwongen naar lager gelegen en beter bereikbaar gebied te verhuizen. Het nieuwe Mowewe, door drie bergruggen van de kampong Kolaka gescheiden, lag in een breed, moerassig dal nabij een kruispunt van paden en karbouwen sporen, in een streek waar de meerderheid van de bevolking nog de traditionele religie aanhing. Wegens zijn ligging in een der dichtstbevolkte streken van het schiereiland bood het dorp Van der Klift de beste kansen op intensieve aanraking met de autochtone bevolking.

Na zijn vestiging in Mowewe in 1918 verstevigde Van der Klift zijn contacten met de bevolking. Hij gaf voorlichting op allerlei gebied, bemiddelde bij kleine ruzies, deelde van tabak en sirih uit, verstrekte leningen en voorschotten en liet een klappertuin met 500 bomen aanleggen. Die tuin was bedoeld als een voorbeeld van profijtelijke volkslandbouw en werd bewerkt door de dorpsbevolking. Tevens wilde hij zo een bijdrage leveren aan de bestrijding van de kosten van de zendingsarbeid. Dat laatste is echter niet gelukt, de tuin heeft nooit winst gemaakt. Behalve in Mowewe werd deze methode daarom nergens elders in Zuidoost-Celebes toegepast, tot Jacob Schuurmans, een andere NZV-zending, in de jaren dertig iets soortgelijks maar anders georganiseerd in Lambuya ondernam. Daarnaast kon Van der Klift inhaken op plannen van het gouvernement de bevolking sawah's te laten aanleggen. Hij kreeg voor zijn volksschool in Mowewe een aantal nieuw-aangelegde sawah's toegewezen, die door de kinderen en hun ouders bewerkt werden en waarvan de opbrengst de school ten goede kwam. Ook de inwoners van een aantal kampongs in de buurt legden sawah's aan en beplantten die elk jaar. Van der Klift schafte zelfs een ploeg aan om dit werk te ondersteunen. Doch na het aantreden in 1924 van gouverneur Couvreur kwam aan het programma van sawah-aanleg in Zuidoost-Celebes voorlopig een einde.

2.4 De eerste scholen en gemeenten in Mekongga

2.4.1 Mowewe

Van der Klift's komst naar Mowewe ging niet zonder slag of stoot. Een aantal hoofden en priesters had bij de gezaghebber in Kolaka hemel en aarde bewogen om te voorkomen dat hij zich in het binnenland zou vestigen. Dat was echter tevergeefs, doch gaf wel aan dat de weerstand tegen het christendom het grootst was in kringen van de elite, de *anakia*. Deze was al grotendeels voor de islam gewonnen. De grootste "winst" behaalde de zending in Zuidoost-Celebes in kringen van de niet-

²⁴ H. van der Klift, "Jaarverslag Mowewe 1923", ARvdZ 12/3/1.

adellijke kampongbevolking, voormalige slaven en lijfeigenen, de *ata*. In 1919 werd in Mowewe de eerste Tomekongga, een van Van der Klift's huisknechten, gedoopt. Hierop volgden zijn gezinsleden en enkele anderen. Als plaats van de zondagse bijeenkomst diende aanvankelijk Van der Klift's "kantoor", vanaf 1927 het gebouw van de Cursus voor Volksonderwijzer (normaalleergang of -cursus), die in dat jaar geopend werd. Hoewel er in de jaren dertig plannen voor de bouw van een kerkje in Mowewe bestonden, bleef schoolgebouw tot aan de oorlog de plaats van samenkomst. In 1920 kreeg Mowewe een volksschool, een paar jaar later een avondschool voor volwassenen. De aanvankelijk drieklassige volksschool, die in 1926 met het oog op de op te richten normaalleergang werd omgezet in een vierklassige standaardschool, groeide snel en telde in 1927 70 leerlingen en in 1932 83.²⁵ De groei werd veroorzaakt zowel door de bevolkingsaanwas van Mowewe alsook doordat een paar naburige dorpen, die zich tot dan toe afzijdig hadden gehouden, hun kinderen naar deze school begonnen te zenden. Volgens Van der Klift is deze school altijd de beste van zijn ressort geweest en hij had graag gezien dat ze werd omgezet in een vijfklassige standaardschool (tweede klasseschool), net zoals de gouvernementsschool in Kolaka vanaf 1925, doch daarvoor kreeg hij geen subsidie. Thans waren de kinderen tot zijn spijt voor vervolgonderwijs aangewezen op Kolaka, waar ze onder islamitische invloed kwamen.

Telde de groep gedoopte inlandse christenen in Mowewe begin 1923 nog dertien zielen, waaronder enkele "meisjes van het volk" die bij Van der Klift in de huishouding werkten, en waren er 40 ongedoopte belangstellenden, aan het eind van dat jaar vond een bescheiden doch niet onbelangrijke doorbraak plaats, toen op zondag 23 december 25 mensen, twaalf mannen en dertien vrouwen, gedoopt werden, "de eerstelingen van Mekonggaland".²⁶ Onder hen waren een voormalig dorpshef van Mowewe, Kiloo geheten, twee *tonomotuo* (oudsten, niet-adellijke hoofden) Korahi (na zijn doop Hendrik Ta'olo geheten²⁷) en Ta Beke (na zijn doop Johannes Po'emba geheten) en hun echtgenotes, en een *tolea* (priesteres voor huwelijkszaken), Waniha genaamd. Op 6 januari 1924 volgde hun familie, 35 mensen in getal, plus een kind van zendeling Storm en een kind van Van der Klift. Het aantal gemeenteleden in Mowewe, het huishouden van Van der Klift meegeteld, kwam hiermee op 75. De eerste gemeente in Zuidoost-Celebes was een feit. Ze behoorde tot wat door de NZV-leiding in Oegstgeest werd aangeduid als de Christelijke Kerk van Zuidoost-Celebes. De eerste *punggawa* (ouderlingen) waren Ta'olo en Po'emba, voorheen "koppensnellers van professie", van wie vooral de laatste een invloedrijk figuur was aan wie de zending in het gebied veel te danken had.²⁸ Niet alleen

²⁵ Een andere reden om in Mowewe een vierde klas in te stellen was om de zuigkracht te neutraliseren van de gouvernementsschool in Kolaka, die vier klassen had. Hoewel de zending begin jaren twintig nauwelijks nog volksscholen had, streefde ze mede hierom ook elders naar vierklassige scholen. Krachtens de Algemene Subsidieregeling Inlands Lager Onderwijs (ASR) per 1/1/1925 werd echter geen subsidie verstrekt voor een vierde jaarklas, behoudens in het geval van de scholen in Taubonto en Mowewe. Wat wel mocht was kinderen langer dan drie jaar op school houden. Zie: "Notulen van de bespreking van de Gouverneur van Celebes en Onderhorigheden en J. Schuurmans over de uitvoering der Algemene Subsidieregeling Inlands Lager Onderwijs (ASR)". Bijlage bij J. Schuurmans a. Hb NZV, 10/4/1926, ARvdZ I/7; J. Schuurmans a. Hb NZV, 24/4/1926, ARvdZ I/7.

²⁶ H. van der Klift a. J.W. Tonsbeek (Schiedam), 12/11/1923, ARvdZ 12/3/5.

²⁷ Interview auteur met A.P. Ta'olo, Mowewe, 9/7/1992.

²⁸ Beiden overleden in 1928. H. van der Klift, Jaarverslag Mowewe 1928, 5/1/1929, ARvdZ 115/40/1.

het feit dat Van der Klift veel door de vingers zag, doch ook en vooral het feit dat hij kredieten met uiterst soepele voorwaarden verstrekke zal de belangstelling voor het christendom bevorderd hebben. Het werk van zijn collega's Dirk Kok, in Zuidoost-Celebes gearriveerd in februari 1920, en Storm en Gouweloos, die beiden in december 1921 kwamen, had op dat moment nog weinig tastbare resultaten opgeleverd. Toen Van der Klift in 1924 met verlof ging, waren in geheel Zuidoost-Celebes 110 gedoopte Tolaki en (enkele) Tomoronene.

De opmars van het gereformeerde christendom, hoe bescheiden en langzaam ook, had ongewenste maar wel voorspelbare neveneffecten. Ten eerste bespoedigde het de komst van de islam in Mowewe. Meer dan voorheen deden rondtrekkende islamitische goeroes Mowewe aan. Daarnaast deed zich een breuk onder de kampongbevolking voor, die een aanslag betekende op de traditionele saamhorigheid. Bestaande tegenstellingen verhardden zich of werden meer uitgesproken. Afgezien van de tegenstelling tussen islam en christendom, trad een splitsing op tussen een deel van de bevolking dat zich openstelde voor vreemde invloeden (van islamieten, christenen, bestuur) en een door traditionele priesters geleid deel dat dit niet deed en alle invloeden van buiten afwees. Van der Klift bracht dit als volgt onder woorden: "Wanneer ze iets *te samen* kunnen doen, dan vinden de mensen hier dit nog niet zoo heel erg. Maar het niet-deelnemen van een gedeelte heeft altijd een drukkende invloed op onze mensen".²⁹

Het ledental van de kerkelijke gemeente in Mowewe was begin 1927 toegenomen tot 47 mannen en jongens en 43 vrouwen en meisjes, 90 zielen in totaal. Dit waren allen gedoopte Tolaki, waarbij de volwassenen toegang hadden tot het avondmaal. Dat werd sinds 1924 twee of drie maal per jaar gehouden. In 1933 en 1934 was Gouweloos, die voor Van der Klift waarnam, vol lof over Mowewe. De aandacht tijdens de diensten was goed, al viel het hem moeilijk contact met de gemeenteleden te maken. Aan de taal lag het niet, de bevolking van Mowewe en omgeving had in het geheel geen moeite met het Tolaki dat Gouweloos, die verder naar het oosten woonde, sprak. Van der Klift bleef in Mowewe tot de Japanners hem en zijn vrouw gevangen namen en interneerden. Zijn werk in het ressort Kolaka werd toen voor zover mogelijk overgenomen door de zendingsonderwijzer Luther Latamoro I Ndabio uit Rate-Rate en een gemeentelid uit Mowewe, Johannes Ta'olo.³⁰

Conform besluit van de conferentie van zendelingen in 1935 en met financiële steun van de Rotterdamse Zendingskrans "Kaasihon Goesti" opende Anna van der Klift-Snijder in 1935 een leeszaaltje in Mowewe. Hiervoor verzamelde ze een bibliotheek die tegen de oorlog omstreeks 500 titels bevatte, waaronder titels als *Mary Jones* van het NBG³¹ en *Binatang Hoetan* van A. Kruyt,³² en de periodieken *Pertemoean* en *Pandji Poestaka*, als mede *Sinar Rohani*, een blad waarin voor de goeroes bestemde preken stonden. Ook bevatte de bibliotheek enkele boekjes en bijbelgedeelten

²⁹ H. van der Klift, Jaarverslag Mowewe 1923, ARvdZ 9/1A/1.

³⁰ Interview auteur met V. Sidupa, J. Karamasa, F. Buke, N. Lakasa, Aser, (Kolaka, 10/7/1992) 16.

³¹ [Mig Holder,] *Mary Jones en haar bijbel*, 1de dr. Nijmegen: P.J. Milborn, 1882; 5de dr. Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap, 1890. Dit boekje is vele malen herdrukt en in verschillende talen uitgegeven door enkele bijbelgenootschappen, waaronder de Dublin Bible Society (vanaf 1807 Hibernian Bible Society) en het NBG.

³² A. Kruyt, *Binatang hoetan: tersalin dari pada boekoe bahasa Bare'e 'Pinatoewoe Jopo'*. Vert. door A.M. Possumah. Weltevreden: Balai Poestaka, 1924 (volkslectuurserie 642).

in het Tolaki, die door de zendelingen en hun helpers vervaardigd waren. Onder de kinderen die hier regelmatig de leeslessen volgden, bevonden zich twee dochters van een lid van het zelfbestuur van Mekongga, Pu'uwatu Ra'eyati, die in Mowewe woonde en met wie, hoewel islamiet, de zending goede betrekkingen onderhield. Op last van het bestuur steunde het zelfbestuur van Luwuq het werk van Anna van der Klift-Snijder financieel, doch dit kon niet verhinderen dat na verloop van tijd de belangstelling van de bevolking voor het gedrukte christelijke woord begon te tanen.

2.4.2 Rate-Rate

Onder de eerste niet-islamitische bewoners van het binnenland waarmee Van der Klift in aanraking was gekomen, waren, naast de Tokonawe en Tomekongga van Mowewe, de Toairi in het noorden van het district Mambulu. Dit waren de afstammelingen van een legendarische vorstin uit Konawe, We'airi genaamd. In de jaren na 1909 hadden ze op last van het gouvernement hun dorpen in de bergen in het zuiden van het district afgebroken en zich op verschillende plaatsen langs doorgaande wegen gevestigd, waaronder Rate-Rate en Poli-Polia. De meesten waren rotanzoekers en hoewel ze veel met Chinese en Buginese opkopers in aanraking kwamen, waren ze hun voorvaderlijke godsdienstige opvattingen trouw gebleven. Ze wilden geen *langgar* in hun dorp hebben en duldden geen islamitische goeroe in hun midden. Al eeuwen leefden ze betrekkelijk geïsoleerd en hadden een vrij grote mate van onafhankelijkheid weten te bewaren tegenover de *anakia* van Konawe en Mekongga, wat onder meer aan de dag trad in een groot gevoel van vrijheid om in godsdienstig opzicht hun eigen weg te gaan. Bovendien waren deze mensen minder geneigd tot veten en het voeren van rechtszaken dan de Tolaki verder naar het noorden, waar dergelijke kwesties soms “onophoudelijk” waren.³³

Van der Klift rapporteerde enthousiast over dit “wonderlijk goedmoedige slag van mensen”, dit “sympathiek kinderlijk volk”.³⁴ Hij bezocht hen regelmatig en reeds in 1919 (11 augustus) werd in Rate-Rate op – naar later bleek door het leger afgedwongen – uitnodiging van het districtshoofd *mokole* I Ndabio, “mijn groote vriend” in de ogen van de veel te optimistische Van der Klift, een volksschool geopend, de eerste van de NZV in Zuidoost-Celebes. Schoolgebouw en goeroewoning werden door een Chinese aannemer opgetrokken, de bevolking had “spontaan” het bouw materiaal verzameld. De eerste (Minahassische) voorganger-onderwijzer was Martin L. Tamon, die in Depok was opgeleid en voorheen voor de NZG in Poso had gewerkt.

Hoe goedmoedig sommige dorpsbewoners misschien ook waren, de opening van een school ging niet zonder problemen. Kinderen waren er nauwelijks. De bevolking beschouwde de gedwongen migratie, de kampongvorming, de komst van de zending en de opening van een school als een bedreiging van haar bestaan. In de jaren 1919-1922 leidde dit verschillende malen tot een uitbarsting van volkswoede in de streek, die de onderwijzers en hun gezinnen dwong Rate-Rate overhaast te verlaten. Alleen militair optreden kon de rust herstellen, waarna de afgebrande goeroewoning en

³³ H. van der Klift a. Hb NZV, 18/9/1934, ARvdZ 101/4/3

³⁴ H. van der Klift a. Hb NZV, 8/5/1929, ARvdZ 101/4/1.

school weer konden worden opgebouwd. In 1924 telde de school weer omstreeks 50 geregistreerde leerlingen.³⁵

I Ndabio, een verre nazaat van We'airi en de motor achter alle verzet, niet alleen tegen de zending maar ook tegen het gouvernement en de islam, kon niet verhinderen dat uit dit onderwijs in Rate-Rate in mei 1927 een kleine christengemeenschap ontstond, toen daar zes mensen gedoopt werden, waarna de gemeente hier, de goeroe en zijn gezin meegeteld, negen leden had. Na Mowewe was dit de tweede gemeente in dit ressort. Na het aantreden in 1930 van Cornelis Pangoi Rere, een goeroe die aan Van der Klift's normaalcursus in Mowewe was opgeleid, groeide de gemeente met enkele tientallen zielen, wat niet in de laatste plaats mogelijk was dankzij het feit dat Rere tot een vooraanstaand *anakia*-geslacht van Rate-Rate behoorde en (sinds mei 1931) getrouwd was met Willemina Sao'ala, een zuster van Johannes Sao'ala, het nieuwe districtshoofd van Mambulu waarin Rate-Rate lag. Dit gaf Rere wat betreft status en aanzien een voordeel dat Minahassers als Tamon en zijn opvolger Wagey niet hadden en ook nooit konden krijgen.

Intermezzo: Joh. Sao'ala

De emancipatie van het christelijke volksdeel valt voor een deel af te leiden uit de mate waarin christenen gekozen werden tot dorps- en districtshoofden, al of niet met hulp van het gouvernement. Een der eerste gevallen waarin een christen districtshoofd werd, vond plaats in 1928 toen Johannes Sao'ala (tot zijn doop I Ngoso geheten) – tijdens het eerste jaar van zijn opleiding aan Van der Klift's normaalcursus in Mowewe – tot mokole (districtshoofd) van Mambulu gekozen werd in de plaats van de wegens weerspanningheid ontslagen I Ndabio. Sao'ala had naar geboorte en afstamming geen enkel recht op deze functie. Hij was een stiefzoon van I Ndabio (zoon van een van de vrouwen van I Ndabio en een man genaamd Sao'ala) en behoorde dus niet tot het hoofdengeslacht. Doch het gouvernement heeft er alles aan gedaan om hem “gekozen” te krijgen en was nadien zeer over dit eerste christen-districtshoofd in Zuidoost-Celebes te spreken. Gouverneur Caron constateerde in 1933 dat Sao'ala met zijn werk “Christennaam eer aan doet”.³⁶ Wat hielp was dat Johannes Sao'ala via zijn huwelijk met Harulasa verwant was met een anakia-geslacht uit Watundoha (district Lambuya), waar ook zijn eigen familie vandaan kwam. Harulasa heeft lang geaarzeld voordat ze haar man volgde en ook tot het christendom overging, doch tenslotte werd het op christelijke wijze gesloten (3 januari 1930). Wegens de hoge afkomst van de bruid werd de plechtigheid bijgewoond door Latambaga, de bokeo van Mekongga, die hierin tevens een fraaie gelegenheid zag de aanspraken van Mekongga op dit grensgebied met Konawe door zijn aanwezigheid kracht bij te zetten. In 1937 kwamen de lopende inlandse bestuurshervormingen echter tussenbeide. Want nadat Sao'ala op 31 maart van dat jaar overleden was, werd in juni I Ndabio's zoon Luther, voor zijn doop Latamoro geheten, die ook was opgeleid aan de cursus in Mowewe en juist als hulngoeroe in Rate-Rate ontslagen was wegens terugloop van het aantal leerlingen, uit drie kandidaten gekozen tot het nieuwe districtshoofd. Een der eerste dingen die de oude I Ndabio, die nooit iets van het christendom of de islam had moeten hebben, deed was het houden van een metoranga-feest om de schande – de streek was mokosisi (onrein) geworden – uit te wissen. Die schande was veroorzaakt door het feit dat het district (sinds eind 1935 onderdistrict) zo lang

³⁵ Nadat goeroe Tamon, zijn vrouw en hulponderwijzer Kakomore in 1922 uit Rate-Rate waren verjaagd, durfde zijn vrouw niet meer terug naar het dorp. Tamon werd hierop als hoofdonderwijzer in Rate-Rate vervangen door Wagey. H. van der Klift a. Hb NZV, 7/2/1922, ARvdZ 9/IA/II.

³⁶ L.J.J. Caron, “Memorie van overgave van de residentie Celebes en Onderhorigheden”, (1933) 81 vlg.

Vreemden op de kust

geregeerd was door een ander (Joh. Sao 'ala) dan het rechtmatige districtshoofd (hijzelf of zijn zoon Luther). De beriberi-epidemie van begin jaren dertig werd zelfs aan deze breuk met de adat toegeschreven.

De oude I Ndabio hield het metoranga-feest op een dag dat de bevolking verplicht kampongdienst deed en dus in groten getale in het dorp aanwezig was. De christenen van Rate-Rate, Woi'iha, Loia, Tira-wuta en andere dorpen in de streek, door Van der Klift erop gewezen dat meedoen aan dit feest uitsluiting van het avondmaal betekende, verrichtten wel hun verplichte werkzaamheden maar onthielden zich in meerderheid van de plechtigheden, zeer tot ongenoegen van I Ndabio en andere hoofden. Deze affaire zou de positie van goeroe en gemeentevorganger J.P. Rumono van Rate-Rate onhoudbaar hebben gemaakt, ware het niet dat hij via zijn vrouw met een anakia-clan verwant was – hij was getrouwd met Anna Lambalima, dochter van een voormalig districtshoofd van Tawanga – en I Ndabio niets tegen hem durfde te ondernemen. De triomf van I Ndabio was echter van korte duur. Binnen een half jaar na zijn benoeming werd Luther door de resident van Makassar ontslagen wegens verduistering van belastinggeld. Bovendien had hij een minder fraaie rol gespeeld bij de dood van Sao 'ala. In zijn plaats werd Cornelis Pangoi Rere, het schoolhoofd van het naburige Poli-Polia en een afstammeling van de heren van Rate-Rate en dus een anakia, gekozen (1938).

Een districts- of onderdistrictshoofd dat christen was, had het aanzienlijk moeilijker dan een die dat niet was. Want hij bestuurde een gemeenschap, waarvan slechts een minderheid uit zijn geloofsgenoten bestond. Zijn superieur, het zelfbestuur dat geheel uit islamieten bestond, belemmerde hem soms en beklagde zich sneller over hem bij de controleur dan het waarschijnlijk in andere omstandigheden gedaan zou hebben.

Op 23 november 1930 werd een aan 250 bezoekers plaats biedend kerkje in gebruik genomen, het eerste in het ressort Mowewe. Tot dan toe had de school als kerk dienst gedaan, doch men vond een kerkgebouw, al was dat nog zo eenvoudig, noodzakelijk als een zichtbaar teken tegenover de eveneens groeiende presentie van de islam. Het was een eenvoudig gebouwtje met wanden van gevlochten bamboe en een voorgevel van gezaagde planken, en heeft tot 1936 dienstgedaan. In dat jaar werd, op 5 april, een nieuw kerkje in gebruik genomen.

De inrichting was opmerkelijk. Zowel in de eerste als in de tweede kerk in Rate-Rate stonden langs drie van de vier wanden enkele houten banken, bestemd voor de bezoekende zendeling en eventuele hoofden onder de kerkgangers, voor het overige zaten de aanwezigen op matten op de aangestampte grond. In 1934 bepaalde de conferentie van zendingen dat deze inrichting geëigend was voor elke nieuw te bouwen kerk in Zuidoost-Celebes. Ze werd dan ook gebruikt in Wu'ura, Tetenggaluri, Lepo-Lepo, Tudaone (Wawotobi), Lamo'ose en andere plaatsen waar in deze jaren kerken gebouwd werden. Geleidelijk breidde het zendingswerk zich hier uit. Er werd een evangelist geplaatst voor werk in de niet-christelijke dorpen Ladongi en Onembute in de buurt, die tevens als *guru jemaat* (gemeentegoeroe, -leraar) de leiding kreeg van de groep christenen in de twee andere gehuchten, Woi'iha en Tawa-inalu, die bij elkaar omstreeks 50 doopleden telden. Bij gelegenheid bezochten ook gemeenteoudsten (*punggawa*) als A. Doe Oko uit Rate-Rate en J. La'eto uit Woi'iha hun geloofsgenoten. In 1934 werd in Ladongi een eigen gebouwtje opgericht, dat diende als vergaderplaats. De goeroe ging er afwisselend zondagsmorgens en -avonds voor. Voor een school die de zending hier al in 1928 wilde bouwen kreeg ze echter geen subsidie.

Hoewel de kerkelijke gemeente van Rate-Rate in 1931 op papier bijna 200 zielen telde, was de zichtbare belangstelling voor het nieuwe geloof gering. Tijdens de reguliere kerkdiensten trof meester

Cornelis Rere meestal alleen zijn gezin, een of twee oude vrouwen en soms een *punggawa* (ouderling) onder zijn gehoor. Zoals op veel plaatsen elders, kwam slechts een enkeling voor de kerk uit zijn tuin in de wildernis. Er werden weliswaar op gezette tijden nog mensen gedoopt, doch na 1930 trad een stationaire situatie in, deels als gevolg van migratie en deels van de hoge sterfte onder de bevolking door malaria en beriberi. Sommigen zagen hierin een straf van de voorouders en geesten, anderen waren teleurgesteld in het christendom daar ze verondersteld hadden door hun overgang voor dergelijke epidemieën gespaard te zullen blijven.

Was er in de jaren twintig reeds statistisch verband waar te nemen tussen schoolbezoek en rotanprijzen – hoe hoger te prijzen, hoe kleiner het aantal kinderen op school en omgekeerd –, ook ten aanzien van het aantal gemeenteleden bestond er samenhang tussen belangstelling voor de kerk en de stand van de economie. Met name in de tweede helft van de jaren dertig trad dit aan de dag. Na 1935 kwijnde de gemeente weg. Alleen al in 1938 lieten 42 mensen zich uitschrijven en ook de school verloor leerlingen. Dit verlies had verschillende oorzaken. In de eerste plaats was er de groeiende invloed van de islam en van Buginese Luwuq (in Zuid-Celebes) in het westen van Zuidoost-Celebes. Ten tweede was er de steeds strenger wordende belastingtucht van het bestuur, die samenhang met het weer aantrekken van de economie. Die veroorzaakte een groeiende geldnood onder de bevolking, waardoor de druk om te gaan zwerven en bosproducten te verzamelen of bij De Oost-Borneo Maatschappij in Kolaka te gaan werken toenam. Een bijkomende factor was dat sommige grote Buginese rotanopkopers geen zaken wilden doen met christenen, doch alleen met hun eigen geloofsgenoten.

2.4.3 Poli-Polia

In het 21 kilometer ten zuiden van Rate-Rate gelegen Poli-Polia trof Van der Klift dezelfde betrekkelijke openheid aan als in Rate-Rate. De inwoners behoorden dan ook tot dezelfde clan, de Toairi. In juni 1926 werd hier een school geopend, doch net als op andere plaatsen had het ook hier heel wat voeten in de aarde om de bevolking zover te krijgen dat ze voor bouw materiaal voor school en goeroewoning zorgde. De schoolkring omvatte ook de naburige kampongs Wonuambuteo, Tokae, La Dongi, Kampong Baroe en Andowengga. Als onderwijzer van de school werd J.L.S. Lelemboto hier geplaatst, doch evenals in zijn vorige standplaatsen betoonde deze Minahasser zich ook hier “onbetrouwbaar in de hoogste mate”. In strijd met het goeroereglement (1924) dreef hij handel en liet de jeugd onder schooltijd in zijn tuin werken. Hij “verrijkte” zich zo ten koste van de schoolkinderen en hun ouders, een euvel waar overigens meerdere goeroes aan leden.³⁷ Nadat hier vervolgens verschillende goeroes gestaan hadden, die geen van allen een succes waren, trad C.P. Rere aan, die zich in deze jaren ontwikkelde tot Van der Klift’s bekwaamste onderwijzer.

In Poli-Polia lieten de resultaten van het onderwijs niet lang op zich wachten. Op 29 november 1927 doopte Van der Klift een aantal schoolkinderen en hun ouders, de eersten, waarmee hier een gemeente ontstond van 31 leden, de goeroe en zijn gezin inclusief. Anderen volgden in de jaren erna. Stelde de naburige gemeente te Rate-Rate na een goed begin teleur wat betreft de “levendigheid” van het

³⁷ Van der Klift a. HB NZV, 14/4/1927, 9/6/1927, ARvdZ 12/3; Van der Klift, “Notulen Conf. 4 febr. 1927”, ARvdZ 12/3.

kerkelijk leven en het schoolbezoek, die te Poli-Polia, waar in 1933 al meer dan de helft van de dorpsbevolking christen was en een christen dorps hoofd werd, was volgens sommigen “de mooiste gemeente van het heele ressort”.³⁸ Van der Klift ging er graag heen en verbleef er soms weken achtereen, ook al werd de streek soms hevig geteisterd door ziekten. Bij terugkeer van een bezoek aan Poli-Polia in november 1935, toen 80% van de dorpsbevolking van zowel Rate-Rate als Poli-Polia aan amoebdysenterie en influenza leed, nam hij naar eigen zeggen de dysenterie mee terug naar Mowewe, waar vervolgens veel mensen ziek werden.

Van der Klift steunde de gemeente te Poli-Polia financieel toen ze een nieuw kerkgebouw optrok, nadat het eerste, in februari 1932 geopende kerkje al snel te klein was geworden. Het nieuw kerkje leek op dat van Rate-Rate en had dezelfde eenvoudige inrichting doch was met 400 plaatsen aanzienlijk groter. Het werd ingewijd op 13 april 1936, tweede paasdag. De gunstige situatie te Poli-Polia schreef Van der Klift mede toe aan de “uitnemende” goeroe-voorganger C.P. Rere en zijn hulponderwijzer P. Tanggeho.³⁹ In de tweede helft van de jaren dertig stagneerde de groei evenwel ook hier, grotendeels om dezelfde sociaal-economische oorzaken als in Rate-Rate. Ook waren er mensen die om uiteenlopende redenen in het christendom teleurgesteld raakten en soms tot de islam overgingen.

2.4.4 Ameroro

Ook Ameroro in het district Singgere, niet ver van Mowewe, kreeg een school (juli 1924), waar tevens leerlingen uit de buurdorpen Singgere en Lamelae kwamen. Deze school, die van start ging met tien leerlingen, was volgens Schuurmans door Van der Klift aan de bevolking opgedrongen en had daarom geen levensvatbaarheid. Doch ook Schuurmans moest toegeven dat de zending soms geen keus had. Want wilde men de achterstand op de islam inlopen, dan was men soms tot dergelijke noodgrepen gedwongen – “wij moeten onszelf, onze goeroes, onze scholen en ook onze prediking aan hen opdringen”, aldus Schuurmans in 1924.⁴⁰ Dergelijke vastberadenheid leverde uiteindelijk maar weinig op, niet alleen in Ameroro maar in geheel Zuidoost-Celebes. Waren de bouw van de school en de werving van leerlingen niet zonder hulp van de sterke arm verlopen, een decennium later draaide de school wegens gebrek aan leerlingen nog steeds slecht en verloor ze de subsidie. Nadat pogingen om de school op kosten van de bevolking voort te zetten waren mislukt, waarbij ook zelfbestuurslid Pu’uwatu Ra’eyati er niet in slaagde de bevolking op andere gedachten te brengen, werd ze gesloten (1 mei 1935). De goeroe, Hendrik Melewe, werd ontslagen, niet wegens overtolligheid maar wegens ongeschiktheid. Daarmee kwam vooreerst een einde aan zijn korte carrière in het volksonderwijs, die in 1927 begonnen was toen hij, de zoon van Van der Klift’s tijdens de Spaanse griep in 1918 overleden paardenjongen Melewe, als een der eersten was toegelaten tot de normaal cursus in Mowewe. Een paar jaar later werd hij overigens weer aangenomen en als hulponderwijzer in Puriala geplaatst.

³⁸ M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 24/4/1934, ARvdZ 101/4/3.

³⁹ H. van der Klift a. Hb NZV, 18/9/1934, ARvdZ 101/4/3.

⁴⁰ J. Schuurmans a. Hb NZV, 6/7/1924, ARvdZ I/7.

In Ameroro bestond tot in de jaren dertig geen aparte kerkelijke gemeente, aangezien het dorps hoofd zijn dorpingen, die vrijwel allemaal de traditionele religie aanhingen, van overgang naar het christendom wist te weerhouden. De enige uitzondering was zijn eigen jongere broer Johannes Labahi, die de normaalschool in Mowewe volgde. Een bijkomend probleem voor het zendingswerk in Ameroro was dat van kampongconcentratie geen sprake was, aangezien het gouvernement voor deze streek weinig belangstelling had. Pas in 1932 en 1933 werden te Ameroro een man en zijn twee kinderen gedoopt. Er waren nog enkele doopkandidaten, doch die woonden het grootste deel van het jaar in de wildernis en waren onbereikbaar. Luther L. I Ndabio werd in 1932 tot onderwijzer te Ameroro en omgeving aangesteld, doch hield het er niet vol. Na een korte tijd als evangelist gewerkt te hebben, werd hij overgeplaatst naar Mowewe, waar Van der Klift hem gebruikte om gemeenten en groepen christenen in het ressort te bezoeken. Nadien werkte hij in Rate-Rate. Na een minder geslaagde carrière als districtshoofd aldaar (1937-1938), werd hij in 1938 benoemd tot schoolhoofd in Lambuya ter vervanging van Paul Kalalo.

2.4.5 Tinondo, Sulewatu, Woimea

Behalve in Mowewe, Poli-Polia, Rate-Rate en Ameroro ontstonden kleine groepen christenen in Woimea, Tinondo en Sulewatu. Deze groepen hebben tot aan de oorlog uit niet meer dan enkele gezinnen bestaan. Anders dan in Rate-Rate lukte het Van der Klift niet in Tinondo de opening van een *langgar* te verhinderen, een gebouwtje waar de jongens en mannen van het dorp les kregen in het reciteren van de koran in het Arabisch (*ngaji*). Het betrokken districtshoofd van Singgere, een oom van Pu'uwatu Ra'eyati, was weliswaar geen islamiet doch neigde wel tot de islam, tenminste, tijdens een bezoek in 1926 constateerde Van der Klift dat ook hij zich oefende in het *ngaji*. Hoewel geen vriend van de zending, had hij geen bezwaar tegen de opening van een volksschool, aangezien hij via de opcenten op de *sima* (belasting)⁴¹ toch voor het volksonderwijs in zijn district zou worden aangeslagen. De school kwam er in 1927, nadat het bestuur een verzoek van de dorpsbevolking om een neutrale school had afgewezen. Na Mowewe, Ameroro, Poli-Polia en Rate-Rate was dit de vijfde school in het ressort Mowewe.

In Tinondo was de belangstelling voor het zendingsondericht gering, net als trouwens voor het godsdienstonderwijs in de *langgar*. Had de school kort na opening 63 leerlingen (1928), een decennium waren het er niet meer dan 50 – van de omstreeks 120 schoolrijpe kinderen in het dorp. Veel jongens moesten al vroeg hun ouders bij allerlei werkzaamheden helpen en leidden verder een zeer vrij leventje, terwijl de meisjes vrijwel in het geheel niet naar school werden gezonden. Behalve een schoonzoon van het districtshoofd, die omstreeks 1930 enige tijd dooponderricht volgde, toonde

⁴¹ J. Schuurmans a. Hb NZV, 24/4/1926, ARvdZ I/7. De opcenten mochten variëren van 5% tot 10%. In 1926, toen ze werden ingevoerd, bepaalde de conferentie van zendelingen de opcenten voor de districten waar ze scholen had op 5%. Dat de zending besloot gebruik te maken van de mogelijkheid opcenten te vragen gebeurde na enige aarzeling. Aanvankelijk was men bang dat extra belasting de bevolking ervan zou weerhouden om een school te vragen, doch het bestuur liet de zending geen keus: geen opcenten, geen subsidie. De opcenten werden districtsgewijs geheven en mochten alleen gebruikt worden voor het district waar ze geheven werden. Een dorp dat geen zendingsschool wenste, betaalde toch opcenten als in andere dorpen in hetzelfde district wel een school hadden. M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 5/12/1925, ARvdZ 1/28/2; Notulen CvZ 4/3/1925, 15-16/1/1926, ARvdZ 12/6.

de bevolking geen belangstelling voor het christendom en de onderwijzer van de volksschool en zijn gezin waren tot aan de oorlog de enige christenen in het dorp. Van invloed hierbij was ongetwijfeld het ingrijpen door het zelfbestuur van Mekongga bij de verkiezing van een nieuw districtshoofd van Singgere in 1931. Ondanks pogingen van Van der Klift de zaak naar zijn hand te zetten, liet de *bokeo* zijn eigen schoonzoon kiezen en niet de genoemde schoonzoon van het vorige districtshoofd. Met de belangstelling van de schoonzoon voor het christendom was het daarna snel afgelopen. Daargelaten de vraag of hij ten rechte of ten onrechte meende dat bekering tot het christendom zijn zaak zou bevorderen, was zijn voornemen christen te worden slechts ingegeven door ambitie.

2.4.6 Toraja's en Chinezen

In 1934 bleek er belangstelling voor het christendom te bestaan onder enkele Chinezen in Wawo in Kondeha, een kustplaats aan de Golf van Bone ongeveer 150 kilometer ten noorden van Kolaka. Waarschijnlijk hield dit verband met de opening van een afdeling en een volksschool van de *Muhammadiyah* in Wawo, wat op weerstand stuitte. Deze Chinezen waren via handelscontacten met Bone in aanraking gekomen met een goeroe van de Gereformeerde Zendingbond (GZB) in Tanah Toraja. In Wao streek verbleef ook een aantal christen-Toraja's. Een van de Chinezen wilde onder deze Toraja-migranten een gemeente stichten en bouwde in 1934 in Wawo een kerkje. Van der Klift werd verzocht hen te bezoeken of een goeroe te sturen, doch die verwees hen naar de GZB. Als gevolg hiervan maakten in maart 1936 zendeling Pol en zendingsarts Goslinga, beiden van de GZB, vanuit Tanah Toraja een bezoekreis langs de westkust van Zuidoost-Celebes. Hierbij deden ze ook Van der Klift in Mowewe aan. Men kwam overeen dat de geestelijke verzorging der Toraja's door de GZB zou gebeuren, doch dat de NZV mede toezicht op deze werkzaamheden had.

2.5 Van der Klift en Kruyt

Van der Klift heeft zich ten aanzien van zijn taakopvatting georiënteerd op Albert C. Kruyt, die sinds 1891 in Midden-Celebes werkzaam was. Vrijwel onmiddellijk na aankomst in Kolaka bracht hij hem een bezoek.⁴² Naar aanleiding van wat hij daar gehoord en gezien had schreef hij:

*Het is zoo waar wat mannen als Kruyt, Adriani en Brouwer zeggen: "we moeten afdalen tot dit volk, een hunner worden, niet in naam maar in werkelijkheid." Dan gaat het licht op over wat daar gedacht en gedaan, geleden en gestreden wordt in de animistische maatschappij. Dan ontdekt men den kankerhaard, die dit volk zedelijk vernietigt en dan kan men het middel ter genezing pas doelmatig aanwenden. Dat kennen en helpen wordt niet verkregen in een jaar, soms niet in vele jaren. Maar als het eerste is verkregen, kan het tweede pas werkelijk aanvangen. En dan wordt pas duidelijk, welk een groot verlangen er bestaat in de van God verwijderde wereld naar verlossing.*⁴³

⁴² Hij arriveerde eind juli 1916 in Poso voor een bezoek van enkele weken. Hij was echter wegens ziekte genoodzaakt zijn terugkeer tot december uit te stellen. H. van der Klift a. Hb NZV, 12/8/1916, ARvdZ 12/3/1; Van der Klift, "Verslag van mijn tocht naar M.-Celebes", 28/8/1916, 22/12/1916, ARvdZ 12/3/2.

⁴³ H. van der Klift a. Hb NZV, 5/11/1918, ARvdZ 12/3/3. Voor het standpunt van A.M. Brouwer (1875-1948) verwees Van der Klift naar zijn *Hoe te Prediken voor Heiden en Mohammedaan. Proeve van eene theorie der Evangelieverkondiging op het zendingsveld*. Rotterdam, 1916. Dit boek bundelde artikelen van Brouwer in de jaargangen 57 (1913) - 60 (1916) van de *Mededeelingen van wege het Nederlandsch*

Van der Klift voelde zich tegenover Kruyt als “Klein Duimpje zich moet gevoeld hebben tegenover den reus”.⁴⁴ Dat gold niet alleen Kruyt’s theologische en godsdienstwetenschappelijke inzichten, maar ook de dagelijkse praktijk van het zendingswerk. Wat indruk op hem maakte was ook dat Kruyt zeer geliefd was en vrijwel alles van de bevolking gedaan wist te krijgen, met en zonder steun van het bestuur.

De waardering was echter niet geheel wederzijds. Volgens Kruyt leidden Van der Klift’s geloofsijver en optimisme ertoe dat veel hem ontging, zoals bijvoorbeeld de ware beweegredenen van hoofden die met zijn plannen instemden en de mate waarin de islam reeds zijn stempel op het volksleven had weten te drukken. Volgens Kruyt onderschatte Van der Klift de kracht en invloed van de islam en overschatte hij zijn eigen invloed. Want in een poging het NZV-hoofdbestuur te bewegen ook Kendari te bezetten, had Van der Klift bericht dat men daar van de islam weinig of niets merkte en dat zelfs tijdens de vastenmaand maar een zeer kleine minderheid zich aan de godsdienstige plichten hield.⁴⁵ Doch hij vergiste zich en Kruyt had gelijk, zij het niet helemaal, zoals Schuurmans later ervoer.

2.6 Van der Klift: manier van werken

Voor Van der Klift was het van meet af aan duidelijk hoe hij de inheemse bevolking diende te benaderen. Genoodzaakt door wat hij zag als een betreurenswaardige “communistiche volksverhouding” diende men allereerst “het *geheele* volk” te bewerken. Alle zendingswerk, welks essentie Van der Klift aldus nogal fors formuleerde: “Hier moet een volk ontworsteld worden aan de duisternis des Heidendoms, gerukt uit de klauwen van Satan en afgrond; gevoerd worden van het schijnlicht, het nachlicht dat de Islam ter verlichting biedt naar het Licht der wereld, Jezus Christus”,⁴⁶ bestond uit drie delen: de prediking van het evangelie, onderwijs en voorlichting op allerlei gebied, en medische zorg, waarbij de twee laatste ten dienste stonden van de eerste. Alle werk diende te worden voorafgegaan door het winnen van het vertrouwen van de bevolking. De “prediking met de daad” vormde de noodzakelijke voorbereiding van de “prediking met het woord”,⁴⁷ die meer op individuele bekering gericht was. Hoewel Van der Klift zelf in zijn jeugd een diepingrijpende bekeringservaring had doorgemaakt en hij in verbale strijdbaarheid nauwelijks onderdeed voor de door hem zo bewonderde Johannes de Heer, was elke haast om de inlandse bevolking te bekeren uit den boze: eerst moest “in de breedte” gewerkt worden. Pas na verloop van tijd, wanneer de antipathie tegen alles wat Nederlands was overwonnen en het vertrouwen en de vriendschap van de bevolking gewonnen was, kon men “in de diepte” werken.⁴⁸ Vandaar het belang van het onderwijs voor de zending, want daarmee werd de jeugd bereikt, al toonde hij zich soms ongeduldig wanneer een dorp geen zendingsschool wilde en drukte hij zijn wil door. Van der Klift omschreef zijn werkwijze eens als volgt:

Zendinggenootschap.

⁴⁴ H. van der Klift a. Hb NZV, 29/5/1923, ARvdZ 9/1A/1.

⁴⁵ A.C. Kruyt a. M. Lindenborn, 10/4/1923, ARvdZ 9/1A/1.

⁴⁶ H. van der Klift a. Hb NZV, -/12/1918, ARvdZ 12/3.

⁴⁷ H. van der Klift a. Hb NZV, 10/10/1917, ARvdZ 12/3.

⁴⁸ H. van der Klift a. Hb NZV, 3/2/1923, 20/2/1923, ARvdZ 9/1A/1.

Nu hebben wij ons zendingswerk te beginnen, niet met dadelijk met de Godsdienstkwestie te komen (dat kunnen we in den aanvang ook niet), maar met ons in alles de vrienden des volks te betoonen. Het volk moet eerst leeren zien, dat we niet zijn die ze dachten, maar dat wij in werkelijkheid zijn hun beste en eenig, ware vrienden. Dan gaan ze naar ons luisteren, dan zijn de harten ontvankelijk, dan pas kan ook de Zending enigszins bekwaam zijn, het Evangelie te verkondigen en wordt er zonder wantrouwen naar geluisterd.⁴⁹

Om het vertrouwen van de bevolking te winnen en aanknopingspunten voor een gesprek te vinden, trachtte Van der Klift een zo nauw mogelijke band met haar aan te gaan. Door zich in de voorstellingswereld van de Tolaki in te leven, wilde hij hen zo goed mogelijk begrijpen. Ook islamieten trad hij in deze geest tegemoet, al vond hij bij hen een beduidend minder willig oor.

In zijn eerste jaren voer hij in allerlei praktische zaken op het kompas van enkele hoofden van Mowewe, onder wie Ta Beke, een weliswaar wegens corruptie afgezet districtshoofd maar toch nog een zeer invloedrijk man. Een ander hoofd was La Dongi, de *tonomotuo* van Mowewe. Doch in dat aanvaarden van leiding van deze inlandse hoofden ging hij veel te ver naar het oordeel van Kruyt, die in juli 1920 met zijn zoon Jan, zending in Koro Walelo in Midden-Celebes, een tegenbezoek aan Van der Klift bracht.⁵⁰ Het aanvaarden van de adviezen van Ta Beki en La Dongi was zijns inziens onverstandig, daar beiden niet van adel waren en nauwelijks invloed in hun omgeving hadden. Verder vond hij Van der Klift te idealistisch en te optimistisch over de tegenstand van bevolking en stoorde hij zich er niet alleen aan dat Van der Klift zich onbeschoft liet behandelen, maar ook dat hij bekeerlingen “kocht” met geld en goederen en enorme bedragen neertelde voor niet-bewezen diensten. Zelfs na de Tweede Wereldoorlog herinnerde men zich deze manier van werken van Van der Klift: “mereka dipancing” (“ze werden aan de haak geslagen”), volgens pendeta Lakebo.⁵¹

Van der Klift's benadering impliceerde in beginsel dat geen kerken, poliklinieken, volksscholen en huizen voor onderwijzers gebouwd werden als de bevolking, of een aanzienlijk deel daarvan, daar niet om vroeg. Dit sloot geenszins uit dat er van het bestuur of zelfs van Van der Klift zelf krachtige aandrang op de bevolking uitging om daar toch vooral om te vragen. Tegen betaling en wanneer er weinig werk in de tuinen te doen was, leverde de bevolking de bouwmaterialen, de zending zorgde voor zover nodig voor gespecialiseerde arbeidskrachten. Soms werden hiervoor Buginese of Chinese timmerlieden ingehuurd, maar de zending had ook zelf timmerlui in dienst als de Tomoronene Raoni Pandiri, B. Mapalendeng en H. Lumika, een aan de NZG-ambachtsschool te Wasian (Kakas, Minahassa) opgeleide Sangirees, die in 1927 naar Zuidoost-Celebes kwam.⁵²

Deze van Kruyt overgenomen benadering, waarbij geduldig afwachten de boventoon voerde, leidde ertoe dat het jaren geduurd heeft alvorens het zendingswerk in het ressort Mowewe zichtbare resultaten boekte en de eerste groepen Tolaki-christenen ontstonden. In 1923, toen vanuit twee centra gewerkt werd, Mowewe en Rate-Rate, kon Van der Klift over zijn werk meedelen:

⁴⁹ H. van der Klift a. Hb NZV, 24/11/1922, ARvdZ 9/IA/2.

⁵⁰ Verslagen in Kruyt, “Verslag van een reis naar Kolaka (Z.O. Celebes)”; Kruyt, “Een en ander over de Tolaki van Mekongga (Zuidoost-Celebes)”.

⁵¹ A.C. Kruyt a. Lindenborn, 10/4/1923, ARvdZ 9/1A; interview auteur met J. Lakebo, (Pu'undidaha, (12/7/1992) 6.

⁵² Notten, “Verslag ambachtsschool te Kakas, Minahassa”; dossier betreffende deze school in ARvdZ 113/36/14. Lumika bleef tot 1930 in Zuidoost-Celebes.

wij zien langzamerhand de vijandschap wijken en er is bij velen een warme vriendschap ontstaan. Behalve dat (hoewel het de eerste voorwaarde is voor het vruchtbaar verrichten van Zedingsarbeid) begint er belangstelling te komen voor het Evangelie, komt er vraag naar de eeuwige dingen.⁵³

De periode van “in de breedte werken” heeft in Mowewe zeven jaar geduurd. Daarna brak het moment van “arbeid in de diepte” aan.⁵⁴ Die richtte zich op het individu: “men moet persoonlijk willen, persoonlijk denken, persoonlijk beleven en niet als kuddedieren in de troep meeloopen”.⁵⁵ Dit gold zowel de benadering van de niet-christelijke omgeving, islamieten en aanhangers van de traditionele religie, als de geloofsopvoeding der bekeerlingen en werd gemeengoed in alle ressorten, of het nu om het traditionele godsdienstonderwijs ging of om de bredere aanpak van Schuurmans en Mollema in hun “Sekolah Agama” (waarover beneden meer).

De geloofsopvoeding begon met catechisatie, die minimaal een half jaar doch meestal een jaar of meer duurde en afgesloten werd met een onderzoek. Dat onderzoek, waarbij niet alleen naar kennis maar ook naar de motieven en de levenswandel gekeken werd, was afgestemd op het niveau van de betrokken kandidaten in die zin dat van jongelui die een school hadden bezocht, aanzienlijk meer kennis van en inzicht in het gereformeerde christendom verlangd werd dan van ouderen, waarvan de meesten analfabeet waren.

2.7 Van der Klift en de islam

Wat de islam betrof, stelde Van der Klift zich gematigd op. Hoewel niet aflatend een “strijd tegen verdachtmaking en tegenwerking van Mohammedaansche zijde” gevoerd moest worden en deze strijd niet ontweken mocht worden, drong hij er bij zijn collega’s op aan niet “te jachten en te haasten”, want dat “kon alles bederven”.⁵⁶ Hij zag in dat goede betrekkingen met de hoofden, vrijwel allemaal islamiet, van het grootste belang waren. De zending moest geduld hebben en mocht niet op snelle successen hopen of deze willen forceren. Hij stelde Van de Loosdrecht in Tanah Toraja als voorbeeld van hoe het niet moest. Naar aanleiding van de moord op deze GZB-zending in 1917 betoogde hij:

De Zending Van de Loosdrecht (ik acht hem om zijne toewijding en voelde mij één met hem in ons geloof) heeft fout gehandeld, door al te vurige ijver, misschien ook door al te groote vrees voor het dreigend Mohammedaanse gevaar. En vrees is ongeloof. Ik kan het mij zoo goed begrijpen. In den beginne was ik evenzoo. De jonge zending, hier komende en het terrein overziende, wordt door groote vrees aangegrepen. Hij voelt zichzelf zoo klein, zoo zwak, hij kent de taal niet, het volk niet en ziet de propaganda van de Islam steeds sterker worden. Wat moet hij doen? Met jeugdig vuur zich op den arbeid werpen? Dat doet hij, doch moet dat juist niet doen. Want hij verspilt zijn krachten en doet onverantwoordelijke dingen. Hij moet zich rustig en vol overtuiging aan den arbeid zetten en trachten Gods leiding te kennen. Hij moet gelooven dat de zaak van het Islamitische gevaar ook in Gods handen is.⁵⁷

⁵³ H. van der Klift a. Hb NZV, 20/2/1923, ARvdZ 9/1A/1.

⁵⁴ H. van der Klift a. Hb NZV, 3/2/1923, ARvdZ 9/1A/1.

⁵⁵ G.C. Storm a. Hb NZV, 22/4/1927, ARvdZ 1/4/7.

⁵⁶ H. van der Klift a. Hb NZV, 8/5/1929, ARvdZ 101/4/1.

⁵⁷ Ontleend aan H. van der Klift a. Hb NZV, 20/3/1918, ARvdZ 12/3/3. Hij vervolgde: “De heengegane Zending Van de Loosdrecht, vol vuur en ijver, heeft mijns inziens een verkeerden grondslag gelegd of

Dat nam niet weg dat “het zien van den tegenstander, den Islam” Van der Klift menigmaal van zijn slaap beroofde.⁵⁸ Hoewel zijns inziens de aanraking tussen traditionele religie en islam zelden tot meer dan tot een “oppervlakkige islamisering” leidde, bleven daar waar de islam eenmaal gevestigd was, voor het christendom de deuren gesloten. Daarom wilde hij de bevolking waar mogelijk van contacten met de islam afschermen. Met het oog daarop opende hij in Mowewe een toko, opdat de bevolking niet naar Kolaka zou behoeven te gaan voor inkopen, waar ze één of meer dagen in een islamitische omgeving zouden zijn.⁵⁹ Doch dit was een schijnoplossing, daar steeds meer Buginese en andere islamitische handelaars zich te Mowewe en omliggende dorpen vestigden. In 1920 telde Mowewe, dat tien jaar eerder nog niet bestond, geen enkele toko of migrant, geen moskee, geen gebedshuis of ander godshuis, in 1929 waren er al acht Buginezen onder wie een hadji. Een moskee kwam er in 1931.

Het gevolg van deze beoordeling van de islam was dat Van der Klift en zijn collega's in hun rapporten soms van een gevoel van urgentie en ongeduld blijk gaven en dat ze de islam vóór wensten te zijn waar mogelijk. “Acht, dat dit arme volk uit de klauwen van den islam moge gered worden. Het is al zoo arm en ellendig, in geestelijk en stoffelijk opzicht. Zou het ten prooi van den Islam vallen, dan gaat het geestelijk en lichamelijk ten gronde.”⁶⁰

Hadden de hoofden van Kolaka Van der Klift de eerste jaren zijn gang laten gaan, zij het ongaarne, de toenemende aanwezigheid van Buginezen en andere islamitische migranten en de groeiende aanhang die het christendom kreeg leidden tot een verharding van de verhoudingen. Enerzijds ging Van der Klift gaandeweg naast de volksklasse, de *ata*, ook de hoofden, islamitische goeroes en hadji's als object van zending beschouwen, anderzijds traden de hoofden steeds harder tegen de Tolaki-christenen op en negeerden soms hun rechten. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Mowewe in 1925, toen bij het vaststellen van het oogstrechrecht van de damarbomen in de omgeving de aanspraken van een aantal christenen werden genegeerd, zeer tot hun schade. Het was de *sulewatang* van Mekongga, een belangrijk hoofd op wiens verwijdering Van der Klift ooit bij de gouverneur had aangedrongen,

trachten te leggen uit pure ijver. Wie toch, als brenger van de Boodschap van Jezus Christus, voor geestelijke dingen de macht des Bestuurs gebruikt, vleesch tot zijn arm stelt, is geenszins op den goeden weg. Kinderen, jongelingen te doopen tegen hun wil om toch maar kweekelingen te hebben voor de opleidingscursus tot goeroe, tegen den wil hunner ouders, en de familie met het ongenoegen van den Gezaghebber te dreigen, als zij de plechtigheid niet bijwonen. Zie Heeren Hoofdbestuurders, dat gaat te ver. Geheele kampongs met datzelfde ongenoegen te dreigen als zij de bijeenkomsten niet bijwonen, dat is ongeestelijk. Zoover is dit gegaan dat de Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden in een persoonlijk gesprek mij zeide: ‘Die heeren Zendelingen in het R. Paosche zouden wel met de brandspuit willen doopen; al zeggen ze van niet’’. Over de GZB-zending A.A. van de Loosdrecht, die op 26 juli 1917 in Bori' niet ver van Rantepao de dood vond, zie Plaisier, *Over bruggen en grenzen*, 155-164.

⁵⁸ Van der Klift a. Hb NZV, 20/2/1923, ARvdZ 9/1A.

⁵⁹ Een andere reden om die toko te openen was het feit dat de NZV in 1920 in geldnood raakte en enige tijd geen salarissen en andere middelen naar Z.O.-Celebes kon zenden. Een christen-Chinees te Kolaka leverde Van der Klift op krediet petroleum, tabak, sarongs, textiel en andere zaken. Die werden in Mowewe doorverkocht, waarmee Van der Klift tijdelijk in zijn onderhoud voorzag. Van der Klift-Snijder, “*Geroepen*”, 77. In Napu, M.-Celebes, exploiteerde “zending-koopman” P. ten Kate met hetzelfde doel enkele winkels, A.C. Kruyt a. J. Kruyt jr., 8, 14, 25/12/1918, ARvdZ 106A/VII/V.

⁶⁰ H. van der Klift a. Hb NZV, 2/7/1930, ARvdZ 101/4/1.

die met de uitvoering van deze toewijzing was belast. Hij profiteerde optimaal van de hem geboden speelruimte en liet niet alleen merken Van der Klift's démarche nog niet vergeten te zijn, doch protesteerde op deze manier tevens tegen de (veronderstelde) nauwe banden tussen de Nederlandse zending, de Tolaki-christenheid en de koloniale staat. Van der Klift had hiervoor geen oog; die zag het optreden van de *sulewatang* louter als een staaltje van machtsmisbruik ten koste van de onmondige en straatarme bevolking.

De tendens van het toepassen van islamitisch recht in zaken van de niet-islamitische bevolking was overigens in geheel Zuidoost-Celebes zichtbaar, zij het in Kendari minder uitgesproken dan in het door Luwuq gedomineerde Kolaka en in Rumbia en Poleang waar de sultan van Buton de lakens uitdeelde. Ook de mate van optreden van het bestuur hiertegen liep uiteen. Behalve het willekeurig oproepen van christenen voor gemeente- en herendiensten op zondagen en kerkelijke feestdagen, was de tragische afloop van de schaking in augustus 1936 door de zendingsonderwijzer van Rate-Rate, Johannes Ladito, van zijn geliefde Tië, een dochter van oud-districtshoofd I Ndabio, hiervan een welsprekende illustratie.⁶¹ Hierbij speelde de *sulewatang* van Mekongga, die gedeeltelijk van Buginese herkomst was, opnieuw een belangrijke rol. Hoewel de kwestie met de dood van de schaker eindigde, kon het bestuur weinig meer doen dan het zelfbestuur een reprimande geven.

2.8 Totaalbeeld Kolaka: overzicht

Aldus beschikte de zending in de tweede helft van de jaren dertig in het ressort Mowewe over drie redelijk goede volksscholen, in Mowewe, Poli-Polia en Rate-Rate, en een slechte in Tinondo. In dit ressort – en in alle andere ressorten in Zuidoost-Celebes – namen na 1935, toen de ergste gevolgen van de eerste economische recessie voorbij waren, de leerlingenaantallen weer toe, evenals het aantal onderwijzers, en nam het absentiecijfer af. Deze stijgende vraag naar volksonderwijs werd ingegeven door de wens Maleis te leren, een wens die door het bestuur krachtig werd ondersteund. Verzoeken van dorpschouwen om scholen bereikten zending, islam (*Muhammadiyah*) en bestuur in gelijke mate en waren derhalve geen teken van groeiende belangstelling voor kerk en zending. Dat wordt bevestigd door de aanhoudende klachten eind jaren dertig dat het evangelisatie-werk nog nooit zo moeilijk was geweest en dat de goeroes overal waar ze kwamen met de nek werden aangekeken. Niet alleen in het ressort Mowewe maar in geheel Zuidoost-Celebes werd het kerkelijk leven na 1935 opnieuw meegezogen in een neerwaartse spiraal, die veroorzaakt werd door een tweede, zij het minder diepe, kortere en meer gelokaliseerde economische recessie en opnieuw was er sprake van “futloosheid” en “afvalligheid”.⁶² Door de nood gedrongen verlieten veel gemeenteleden, naar schatting enkele honderden per jaar, huis en haard om te gaan werken voor de Oost-Borneo-Maatschappij, waar meer te verdienen viel dan met het verkopen van rijst, honing, bijenwas en andere bosproducten en waar ze bovendien waren vrijgesteld van herendiensten – die kocht het bedrijf voor hen af. Ze vestigden zich in dorpen als Ana-iwoi, Pomala'a en Oko-oko ten zuiden van Kolaka en op enkele eilanden voor de kust als Pulau Maniang, waar ze zich voegden bij mijnarbeiders uit andere delen van Celebes, met name Toraja en Buginezen. In de laatste jaren voor de oorlog werden de christenen onder hen

⁶¹ Zie Van der Klift-Snijder, 'Geroepen', 99-101.

⁶² J. Schuurmans a. Hb NZV, 17/10/1938, ARvdZ 101/4/5.

door Van der Klift en een *guru jemaat* van de Indische Kerk in Kolaka bezocht. Doch lang niet al deze migranten stelden zich hiervoor open en een aantal ging voor de kerk verloren. Mede hierdoor groeide het aantal christenen in geheel Zuidoost-Celebes in de tweede helft van de jaren dertig maar weinig: van 2.609 zielen ultimo 1935 via 2.748 zielen ultimo 1936 en 2.806 ultimo 1937 tot 2.821 ultimo 1938. Deze groei kwam bovendien voornamelijk door de doop van kinderen in christelijke gezinnen.

Op onderwijsgebied deden zich tot 1939 twee tegengestelde bewegingen voor. Een belangrijke rol was hierin weggelegd voor het zelfbestuur van Kolaka, wiens houding tegenover de zending een verandering onderging. Men kreeg er oog voor dat die de bevolking een kans op goed volksonderwijs bood. Met name de in 1935 tot *kapitang* van Kolaka benoemde Pu'uwatu Ra'eyati, die belast was met het toezicht op het volksonderwijs in zijn onderafdeling, speelde een katalyserende rol. Zijn aanstelling leidde onmiddellijk tot een snelle toename van het aantal leerlingen op de zendingsvolkscholen, van 140 ultimo 1934 tot 328 ultimo 1936 en 366 een jaar later (ult. 1937), terwijl ook steeds meer schoolgeld binnenkwam. Dat steeg van f 11,69 over geheel 1934 via f 59,08 over 1936 tot f 82,74½ over 1937. Over 1938 werd zelfs f 112,93 ontvangen, om vervolgens weer in te zakken. Doch in 1938 bleef voor het eerst niemand in gebreke te betalen, wat een illustratie was van de macht der hoofden en een bewijs van de groeiende koopkracht der bevolking.

Dat nam niet weg dat als het zelfbestuur van Mekongga (Kolaka) kans zag zonder bemoeienis van de zending zelf scholen op te richten, het dat bij voorkeur deed. Doch meestal verwees het bestuur de hoofden naar de zending. Het hoofdbestuur van de NZV in Oegstgeest, dat soortgelijke ontwikkelingen ook op andere zendingsvelden in Indië waarnam, toonde zich verheugd over het feit het onderwijs niet werd opgedrongen maar dat die opleving voortkwam "uit verlangen en inzicht van de bevolking zelf".⁶³ Van der Klift weersprak dat, al erkende hij de groeiende behoefte onder het volk om Maleis te leren. Doch over het algemeen was het volk zijns inziens nog niet zover. Dat zag het nut van onderwijs voor de kinderen niet in, die immers veel beter op de akkers konden werken, rotan slepen en karbouwen hoeden. Een dergelijke verandering van mentaliteit zou volgens hem nog zeker enkele generaties duren. Tevens haastte hij zich om de rol van de *kapitang* en andere hoofden bij de opleving van het schoolbezoek te bagatelliseren en alle eer aan zichzelf en zijn goeroes te geven.⁶⁴

Doch zonder te ontkennen dat sommige onderwijzers het prima deden, beoordeelde Van der Klift de situatie in zijn algemeenheid onjuist. Dat bleek wel uit het feit dat, gegeven adequate supervisie door de betrokken Europese bestuursambtenaren, in Kendari de *kapitang* van Konawe Lasandara en een aantal hoofden langs de zuidkust van Poleang-Rumbia een soortgelijke rol speelden als Pu'uwatu Ra'eyati in Mekongga en de zending verwelkomden juist vanwege de kans op primair onderwijs die ze bood. Tinondo en Ameroro in de onderafdeling Kolaka waren welsprekende voorbeelden: daar bestonden wel scholen van de zending maar geen gemeenten, terwijl Puriala in 1932 op aandrang van Lasandara een nieuw schoolgebouw kreeg. De behoefte aan onderwijs in het Maleis was vrij algemeen, al werd ernaar gestreefd op de zendingscholen ook de landstaal te gebruiken,

⁶³ Hb NZV a. H. van der Klift, 14/5/1937, ARvdZ 101/4/5.

⁶⁴ H. van der Klift a. Hb NZV, 18/7/1937, ARvdZ 101/4/5.

Vreemden op de kust

met name in de twee laagste klassen. Zelfs de *hadat* van Buton, die absoluut niets van de zending moest hebben, stond in deze jaren niet afwijzend tegenover de opening van zendingsvolksscholen in Poleang en Rumbia, te meer daar de islam en het bestuur het in dit opzicht lieten afweten.

3. Het ressort Sanggona: Kok, Gouweloos en Mollema

3.1 Het ressort Sanggona

Sanggona, een nederzetting in het district Tawanga met in 1920 omstreeks 400 geregistreerde inwoners, lag aan de rand van een grote met riet begroeide vlakte, waar doorheen de trage, brede Konaweha stroomde. Het dorp functioneerde als hoofdplaats van het gelijknamige zendingsressort, waarvan een deel in de onderafdeling Kolaka en een deel in de onderafdeling Kendari lag. Het was een dun bevolkte en geïsoleerde streek, ten noordwesten van Mowewe en daarvan gescheiden door een 2000 meter hoge bergrug. Een paardenpad dat de bedding van de Konaweha volgde, vormde vanuit het zuiden de enige toegangsweg tot het gebied. De streek, de bakermat van de regionale ijzersmeedkunst, maakte op bezoekers een welvarende indruk. De huizen waren groter en schoner dan verder naar het zuiden en de wegen en paden werden er goed onderhouden. De grond was vruchtbaar, getuige de rijke tuinen en akkers. Dat de zending in de gelegenheid werd gesteld in Sanggona een post te openen, was het gevolg van een machtsstrijd tussen enkele hoofden. Van der Klift en Kok bezochten de streek in 1920 op verzoek van de *sarea* (onderdorpshoofd) van het naburige Uwe Esi. Dat onderdorpshoofd, dat zijn verzoek om tot het christendom te mogen overgaan bij de gezaghebber in Kolaka had ingediend, bleek beducht voor de opmars van de Buginese islam. Van die opmars getuigden verschillende door Buginezen opgerichte *langgar* en de vestiging van enkele islamitische goeroes, waaronder in Uwe Esi. Ook het dorpshoofd van Uwe Esi was islamiet geworden, doch een groot deel van de bevolking achtte deze snelle islamisering ongewenst.

De macht en daarmee de rotanhandel in de streek was al generaties in handen van de clan van Pombili. Pombili en de zijnen verzetten zich krachtig tegen de Nederlanders en tegen de komst van een zendeling. Ondanks het feit dat Pombili zelf door het gouvernement als districtshoofd afgezet en enkele malen was verbannen, was zijn invloed in de streek groot genoeg om hem in staat te stellen het zendingswerk effectief tegen te gaan.⁶⁵ Hoewel aanvankelijk verwacht werd dat deze bergbewoners meer ontvankelijk zouden zijn voor het christendom dan de bewoners der laagvlakten, moest in 1920 evenwel geconstateerd worden dat ze reeds “naar den Islam neigen”, al begrepen ze volgens Van der Klift het verschil tussen islam en christendom niet.⁶⁶

Een tweede factor die hier en ook in Lambuya een rol speelde was de vrees van de bevolking gedwongen te worden om christen te worden. Deze angst kwam deels voort uit de herinnering aan de eerder genoemde pogingen van Kyftenbelt om in Palahari in het district Wawotobi in Kendari en in Amakuni bij Sanggona in Tawanga via Maleise volksscholen het christendom ingang te doen vinden:

Deze manier van doen n.l. van zoo 'n vrees te toonen voor het gedwongen worden tot het Christendom, heeft me altijd wat aanstellerig geleken, totdat ik met mijn laatste bezoek aan Kendari van den Controleur [Vonk] en van ooggetuigen iets vernam, waardoor ik het nu best kan begrijpen. In Wawotobi was n.l. in de jaren [1911-1913] een school, naar ik vernam van de Indische Kerk uitgaande. Bij alles goeds wat daarvan is te melden, kwam echter ook dit, dat op zekeren keer, òf de dienstdoende hulpprediker, òf de goeroe kwam met de boodschap aan de schoolkinderen: “jullie mogen niet meer de Mohammedaansche vasten houden

⁶⁵ Baden, “Rapport”, 4-5.

⁶⁶ H. van der Klift, “Onze onderzoekingsreis door een deel van Mekongga”, 15/7/1920, ARvdZ, 12/3.

en over zóóveel tijd kom ik jullie allen doopen". Gevolg was, dat binnen een minimum van tijd de school leeg was.⁶⁷

3.2 Kok in het ressort Sanggona

De NZV besloot zendeling Dirk Kok in Sanggona te plaatsen. Hij was verbonden aan de classis Dordrecht van de NHK en arriveerde in februari 1920. Maar hij en zijn vrouw, Dien Visser, waren niet tegen het leven in Zuidoost-Celebes opgewassen, terwijl ook hun verstandhouding met Van der Klift te wensen overliet. Dat was hoofdzakelijk een kwestie van botsende karakters. In maart 1922 vertrokken ze weer, moe, ziek en gedesillusioneerd. Toen Kok in 1923 te kennen gaf weer naar Zuidoost-Celebes te willen terugkeren, is het hoofdbestuur in Rotterdam op dringend verzoek vanuit Zuidoost-Celebes daar niet op ingegaan. Dat nam niet weg dat Kok tijdens zijn korte verblijf in Zuidoost-Celebes belangrijk taalkundig materiaal heeft verzameld en enkele verhalen en legenden der Tolaki heeft opgetekend.⁶⁸

Dat zijn vestiging in Sanggona op een mislukking uitliep, schreef Kok toe aan het feit dat er geen behoefte aan het christendom bestond. Hij stuitte op een muur van wantrouwen en onverschilligheid. De bevolking negeerde hem niet alleen maar zelfs hem vijandig tegemoet. Deze vijandige houding was op een bepaald moment voor de gezaghebber van Kolaka zelfs aanleiding het dorps hoofd van Sanggona te arresteren, hetgeen de positie van de zending nog verder bemoeilijkte. Bovendien laadde Kok de verdenking op zich de hand te hebben gehad in de arrestatie en verbanning van Pombili in 1920. Dat Kok er niet in slaagde het vertrouwen van de bevolking te winnen, ervoer hij als een persoonlijke nederlaag.

3.3 De zendingen Gouweloos en Mollema in Sanggona

Michiel Gouweloos en zijn vrouw Cornelia Gaarkeuken arriveerden in december 1921 in Zuidoost-Celebes, tegelijk met Gerard Storm en zijn vrouw Johanna Hendriks. Gouweloos en Storm waren aanvankelijk bestemd voor de onderafdeling Kendari, maar Gouweloos vestigde zich begin 1922 in Sanggona ter vervanging van Kok. In het begin was Gouweloos enthousiast over de mogelijkheden die hij meende waar te nemen en verwachtte, nadat Pombili van het toneel was verdwenen, dat er overgangen van volwassenen zouden plaatsvinden. Hij kwam in contact met een groep van omstreeks 300 mensen, die verspreid woonden over verschillende dorpen als Sanggona, Tawanga, Latoma, Undolo, Pinole en Waworaha, die onvrede hadden met de oprukkende islam en wensten vast te houden aan de vooroudercultus. Gouweloos trachtte hiervan gebruik te maken en hield hen voor dat de regels voor de enige ware voorouderverering alleen in de bijbel te vinden waren. Het betrof hier, behalve enkele Pinolenezen, een groep voormalige ex-slaven rondom het waarnemend districtshoofd van Latoma, Lamarota geheten. Hij was afkomstig uit Waworaha en was de opvolger en opponent van het districtshoofd Pombili en diens Buginese rotanhandelaars.

In 1923 vroegen en kregen een aantal mensen uit Latoma en omgeving van Gouweloos een "leerlingenbriefje" of "doopbriefje". Dat was zowel in het Maleis als in het Nederlands gesteld en

⁶⁷ M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 1/4/1926, ARvdZ I/28/II. Die hulpprediker was J. Kelling.

⁶⁸ ARvdZ 12/2.

bestemd voor hoofden, islamitische goeroes en bestuursambtenaren. Het speelde in op een instructie van gouverneur-generaal Van Idenburg voor zijn ambtenaren, waarin werd aangedrongen toe te zien op het respecteren van de zondagsheiliging der inlandse christenen. Het briefje, waarvoor een paar cent betaald moest worden, bevatte de mededeling dat de betrokkene bij een zendeling in de leer was en niets met de islam te maken wilde hebben. Ze konden dus niet gedwongen worden de islamitische belastingen en aalmoezen te betalen of ter moskee te gaan. Ook bevatte het een verzoek de drager van het briefje wat de heren- en kampongdiensten betreft op de zondag- en christelijke feestdagen te ontzien en af te zien van lijfstraffen jegens de betrokkene. Dergelijke briefjes waren begrijpelijk zeer gewild, al waren lang niet alle bezitters van plan zich te laten dopen en trokken ook lang niet alle bestuursambtenaren en hoofden zich er iets van aan. Maar ze hielpen wel.

Hoewel Gouweloos in april 1923 al 150 briefjes had uitgegeven en er later in dat jaar zelfs sprake was van 300, is hier geen gemeente of groep christenen ontstaan. De cohesie van de Latoma-groep bestond voornamelijk bij gratie van de figuur van Lamarota en zijn afkeer van de Pombili-clan en de islam, want na zijn dood in 1924 viel de groep uiteen en meed men Sanggona. Gouweloos bezocht hen nog wel, doopte begin 1932 Lamarota's zoon Engu en zijn vrouw, doch de meeste anderen hielden inmiddels de vasten en betaalden de *zakat* (aalmoes) en *fitrah* (verplichte gave). Alleen een aantal Pinolenezen deed dit niet. Hoewel ze in meerderheid geen school wilden uit angst gedwongen te zullen worden tot het christendom over te gaan, bleven sommigen voorzover hun zwervend bestaan daartoe de ruimte bood, naar Sanggona komen, met name met kerstmis, wanneer Gouweloos vieringen en maaltijden organiseerde. Doch voor de rest van het jaar waren deze mensen zo goed als onbereikbaar.

Omdat het zendingswerk in deze streek later in de jaren twintig weinig meer was dan ploegen op rotsen, vestigde Gouweloos zijn hoop voornamelijk op de jeugd. Zijn school in Sanggona werd bij opening in 1926 door 40 kinderen bezocht en in 1932 door 75, waaronder elf meisjes. Deze drieklassige school maakte begin jaren dertig op bezoekers geen slechte indruk, wat toegeschreven werd aan de "energieke" Minahassische onderwijzer Paul Watung, die de streektaal uitstekend sprak, en zijn vrouw, een "alleraardigst mensch".⁶⁹ Doch ondanks de op verschillende kerstfeesten gespendeerde karbouwen en het fluitorkest dat Gouweloos oprichtte, toonden maar weinig mensen in Sanggona belangstelling voor het christendom. Jaren gingen voorbij zonder ook maar een enkele bekering en pas met kerstmis 1928, zeven jaar na Gouweloos aankomst, werd een aantal Tolaki van enige omvang gedoopt: 28 mensen, meest kinderen, afkomstig niet uit Sanggona zelf maar uit een naburige kampong. Daarmee kwam het totaal aantal inlandse christenen in dit ressort op 30, waar in december 1929 nog eens 22 dopelingen bijkwamen.

Over het algemeen spiegelde de bevolking van de kampong Sanggona zich aan de verbannen Pombili, wiens invloed via zijn familie onverminderd voelbaar bleef. Men gaf de voorkeur aan de traditionele religie of de islam – meestal aan beide: alle dorpingen van Sanggona meldden zich in 1928 aan voor de *haj*. Deels in reactie op de doop van een aantal mensen de jaren daarvoor verrees in 1930 in Sanggona een *langgar*, waar een islamitische goeroe enkele belangstellenden de koran leerde reciteren en de verplichte gebeden en rituelen bijbracht. Doch een deel van de bevolking onder

⁶⁹ M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 15/10/1931, ARvdZ 101/4/2.

aanvoering van het dorps hoofd Gagi moest ook van de islam weinig hebben en negeerde de vasten en andere plichten. Van toenadering tot de zending was echter evenmin sprake. Het aantal aanmeldingen voor dooponderricht was gering en in vergelijking met andere posten was het zendingswerk er “stil”.⁷⁰ Hierom werd Gouweloos gaandeweg terughoudender met het openen van nieuwe volksscholen, te meer daar hij het nut van zendingsonderwijs steeds minder inzag. Hierover beneden meer.

De zaken werden er voor de zending niet beter op toen Pombili in 1930 uit ballingschap in Sanggona terugkeerde. Hij stelde zich onmiddellijk kandidaat voor de vrijgekomen functie van districtshoofd van Tawanga. Een andere kandidaat voor dit ambt was Paulus Tanambe, een christen. Tanambe was een jongere halfbroer van Pombili en afkomstig uit Undolo. Hij was ooit dorps hoofd geweest van een nederzetting van Tolaki-damarzoekers in Mori, waar hij 20 jaar gewoond had. Daar was hij in aanraking gekomen met de islam en ertoe overgegaan, in de hoop op hulp en bijstand in moeilijke situaties als sterfgevallen en geldnood. Doch behalve dat hij islamitisch godsdienstonderwijs (koranlezen) volgde, bezocht hij ook een zendingspost van het NZG te Korowalelo, waar hij medicijnen kreeg en soms een godsdienstoefening bijwoonde. Binnen de islam vond hij waarschijnlijk niet wat hij zocht en na terugkeer in Undolo zocht hij, door geldnood gedreven, contact met Gouweloos, wiens reputatie juist een sterke verbetering had ondergaan door een geslaagde operatieve ingreep op een kind. Na terugkeer in Zuidoost-Celebes werd Tanambe tot onderdistrictshoofd van Tawanga gekozen. Gouweloos wist hem en zijn halfbroer Petrus Seko (“oude” naam was Seko) in 1928 te bewegen als gemeente-oudsten (*punggawa*) een actieve rol binnen het kleine groepje christenen van Sanggona te gaan spelen.⁷¹ Omdat Tanambe een betrouwbare indruk maakte, wendde Gouweloos vervolgens zijn invloed aan om hem tot districtshoofd gekozen te krijgen, doch tevergeefs. Een tweede poging lukte wel en vanaf 1931 had Tawanga een christen als districtshoofd, na Rate-Rate het tweede christen-districtshoofd in de onderafdeling Kolaka. Anders dan met Petrus Seko het geval was, heeft de kerk in Sanggona echter niet veel aan de nieuwe *mokole* Paulus Tanambe gehad, want onmiddellijk na zijn benoeming verloor hij alle belangstelling voor het christendom. Enkele jaren later werd hij vervangen door het waarnemend districtshoofd, Albert Rumono, een zoon van de *kapitang* van Simbune en eveneens een christen, doch die verloor wegens corruptie in 1935 zijn functie.

Tien jaar na stichting van de post in Sanggona telde het ressort 28 gedoopte mannen, 31 gedoopte vrouwen, 52 gedoopte kinderen, totaal 111 zielen, waarbij de meeste vrouwen hun man waren gevolgd zonder veel van het christendom af te weten en na een minimale instructie waren toegelaten. Van de gedoopte volwassenen kwamen er gemiddeld vijftien per keer aan het avondmaal. Het was Gouweloos overigens niet altijd duidelijk wat hun geloof precies inhield, welke elementen ze uit het christendom hadden overgenomen en in hoeverre de vooroudercultus was blijven voortbestaan. De meeste christenen kwamen uit Undolo, halverwege de dorpen Tawanga en het enkele kilometers verderop gelegen Sanggona, terwijl in Tawanga en Sanggona zelf nauwelijks belangstelling bestond

⁷⁰ H. van der Klift a. Hb NZV, 2/8/1926, ARvdZ 12/3.

⁷¹ Voor hun evangelisatiewerk kregen beiden de beschikking over een geïllustreerde bijbelse geschiedenis, Jacobus Richardus Callenbach, *Uit een heilig verleden: platen van Harold Copping: met bijschriften van J.R. Callenbach* [e.a.], Nijkerk: G.F. Callenbach, 1910.

en slechts “enkelen” de kerkdiensten bezochten. De verkiezing van Paulus Tanambe tot districtshoofd had zoals gezegd geen positieve invloed. Slechts zo nu en dan meldde iemand aan voor de doop, wat niet wegnam dat Gouweloos begin jaren dertig niet ontevreden was, vooral dankzij *punggawa* Petrus Seko, een “prachtkerel”,⁷² zijn nieuwe metgezel, de Moriër Genda, en de onderwijzer Watung. Doch het bleef in Sanggona bij eenlingen, die nu en dan een kerkdienst bijwoonden of catechisatie bezochten, en enige invloed van de zending op het dorpsleven was er niet. Al eind jaren twintig werd door de conferentie van zendelingen daarom de mogelijkheid besproken om de post Sanggona te verlaten ten gunste van Kendari, waar de mogelijkheden groter werden geacht. Tevens zou dan de verzorging van de Maleise gemeente van de Indische Kerk in Kendari-stad ter hand kunnen worden genomen.

3.4 Waworaha

Een van de dorpen waar Lamarota’s aanhang woonde was het door damarzoekers bewoonde Waworaha (district Latoma), gelegen boven Sanggona ten noorden van de Konaweha. De groep belangstellenden, die Gouweloos hier vanaf 1923 wist op te bouwen, groeide na een niet ongunstige start maar langzaam. Zoals elders vaak ook het geval was, had dat verzamelen van bouw materiaal voor school en goeroewoning heel wat voeten in de aarde en zonder de hulp van controleur Baden ging het niet. Begin 1929 opende de zendingsschool in Waworaha zijn deuren. De onderwijzer was de eminente, doch “wat methodistisch aangelegde” Sangirees Lenohingide, die ook huissamenkomsten hield op de zondag en catechisatie gaf aan een aantal mensen uit Waworaha en enkele dorpen uit de buurt zoals Pinole. Hieruit is een kleine gemeente ontstaan, die 1934 er zo’n 80 leden had. Doch meer dan vier of vijf bezoekers trokken de zondagse diensten niet, behalve als de zending preekte, want dan zal het schoolgebouw stampvol. Een jaar na opening telden de eerste en tweede klas van de school tezamen 45 leerlingen, een getal dat weliswaar niet groot was maar waarover Gouweloos niet ontevreden was, te meer daar het in meerderheid om kinderen van islamieten ging.

Gouweloos’ opvolger, Gerben Mollema, die in november 1933 arriveerde en in januari 1934 zijn ressort overnam, kon de school slechts met de grootste moeite openhouden. Het was moeilijk er een geschikte onderwijzer voor te vinden. De school beschikte weliswaar over het vereiste minimum aantal geregistreerde leerlingen, doch de bevolking woonde verspreid over een groot gebied en het gemiddelde percentage absenten bedroeg in 1936 zelfs in de droge tijd nog omstreeks 40. Dat was aanzienlijk hoger dan bij neutrale volksscholen, die meer door kinderen van dorps- en onderdorps- hoofden en in het algemeen van de beter gesitueerden bezocht werden en waarop het toezicht tot de taken van het dorps- hoofd behoorde. Dat laatste was in het geval van de zending volksscholen ook zo, maar gebeurde zelden.

Lenohingide’s opvolger in Waworaha, de Minahassische goeroe Kakomore, werd begin 1937 wegens plichtsverzuim en wanprestatie ontslagen. Hij was een man “van minder praestaties”⁷³ dan zijn collega Watung in Sanggona. De resultaten van zijn onderwijs waren dan ook niet best. Het was gebruikelijk de kinderen bij het verlaten van de school een *surat tamat* (getuigschrift) mee te geven als bewijs

⁷² M.J. Gouweloos, Jaarverslag Sanggona 1933, ARvdZ 115/40/1.

⁷³ M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 15/10/1931, ARvdZ 101/4/2.

dat ze de lessen voldoende en naar tevredenheid gevolgd hadden, doch aan het slot van het cursusjaar 1934-1935 ontvingen slechts drie van de negen kandidaten een dergelijk document, wat, indien een dergelijke gering aantal zich twee jaar achtereenvolgende, voldoende was om de subsidie te verliezen. Ook onder de opvolgers van Kakomore, overigens bekwame lieden, bleef deze school kwakkelen, naar men zei door bezwaren van de dorpschoudeurs tegen de school en het hoge schoolgeld en wegens de grote afstanden, die des te meer bezwaarlijk waren wegens rovers in de streek. Slechts dankzij een welwillende schoolopziener en het optreden van het leger, dat alle kampongs in de omgeving bezocht en de kinderen aanwees die naar school moesten, kon deze school openblijven.

3.5 Tawanga

Een aantal bewoners van de nederzettingen Tawanga en Pehanggo, van wie sommigen uit Mowewe afkomstig waren, vroegen in 1922 om een school. Enkele mensen uit het naburige Sanggona sloot zich hierbij aan. De school werd toegestaan, doch het duurde nog tot 1926 voordat in Tawanga een schoolgebouw en goeroewoning gereed waren. Na een aantal jaren 50 tot 60 leerlingen geteld te hebben, liep dat aantal tijdens meester Kakomore terug. De achteruitgang was zelfs zo groot, dat de subsidie werd ingetrokken. Na het vertrek van Kakomore in 1934 en de komst van een Ambonese goeroe, Nirahuwa genaamd, leefde de school weer wat op. Dat Nirahuwa de landstaal slecht sprak werd niet als een groot probleem gezien, aangezien hij er alleen een school en geen gemeente te verzorgen had. De weinige christenen in de streek, zoals gezegd overwegend Undolonezen, werden aanvankelijk vanuit Mowewe verzorgd, vanaf 1933 vanuit Tawanga en Sanggona. Middels een absentielijst werd bijgehouden wie wel en wie niet ter kerke kwam.

Zoals op andere plaatsen leefde in het ressort Sanggona vanaf 1935 de belangstelling voor het volksonderwijs in Tawanga weer iets op, gemeten in aantal leerlingen althans, al was daarvoor, net als tien jaar eerder bij de schoolbouw, de krachtige steun van "Vadertje Kompania" onmisbaar. Onder een nieuwe meester, een abiturient van de cursus in Mowewe, Frans Lapagadi, die de landstaal wel sprak, telde de school in augustus 1935 72 leerlingen, een jaar later 105, waarna het echter weer bergafwaarts ging. Ook het gemeentewerk was en bleef moeizaam, de kerkgangers waren hoofdzakelijk mensen met wie Mollema dagelijks omging, zoals zijn knechten en huisbedienden en hun familieleden. Hij verzuchtte in 1937: "nergens in mijn gebied is de arbeid zoo zwaar als juist in onze woonplaats." Men was niet geïnteresseerd in het christendom. Dat was te wijten, behalve aan de zich breed makende islam, aan de invloed van *sulewatang*, lid van het zelfbestuur onderafdeling Kolaka, de bestuursassistent en de "vijandige houding" van de controleur van Kolaka P.C. Smit (1936-1938) tegenover de zending. Tegen zijn hoofdbestuur merkte Mollema op dat indien hij bij zijn komst had geweten hoe moeilijk het zendingswerk in Sanggona zou zijn en hoe onstuitbaar de islam, hij zich aan de oostkust gevestigd zou hebben, waar de kansen zijns inziens voor het grijpen lagen.⁷⁴

3.6 Watumendonga

De in 1928 door Gouweloos geopende gesubsidieerde volksschool te Watumendonga, een afgelegen dorp aan de Konaweha, begon redelijk goed, maar na enkele jaren ging hij bergafwaarts. Het

⁷⁴ G.W. Mollema a. Hb NZV, 9/4/1937, ARvdZ 101/4/5.

onderwijs was slecht, de absentie nam toe en ook de aanmelding van nieuwe leerlingen liep terug. De schoolopziener deelde hier in 1932, evenals in andere volksscholen van de zending in dit ressort, “heel wat vijfjes” uit.⁷⁵ Veel kinderen verlieten de school zonder diploma. Gouweloos schreef dit wat betreft Watumendonga toe aan de goeroe P.E. Langkay, die begin 1930 uit de Minahassa was gearriveerd. Als onderwijzer voldeed hij maar net, als evangelist was hij totaal ongeschikt. Uit alles bleek dat hij zich in deze eenzame streek te midden van een bevolking wier taal hij niet sprak en wier mores hij niet begreep, niet op zijn plaats voelde. Dat enkele dorpsbewoners zijn gezelschap zochten, kwam, naar men zei, door het brute optreden van enkele hoofden. Deze belangstellenden, leden van een gezin, waaronder een priester van de traditionele religie, werden vervolgens door een gemeente-oudsten uit Lambuya bezocht, doch veel heeft dit niet opgeleverd. De kinderen bleven weg van school en de priester was niet bereid zijn godsdienstige inzichten aan te passen. Niet onbelangrijke factoren waren ook dat de *Muhammadiyah* hier aan invloed won en dat de door Buginezen gedomineerde bevolking van rotan- en damarzoekers over een groot gebied verspreid woonde. Langkay's opvolger Arnold Ngii, een Tolaki, kon hier weinig aan veranderen. Als gevolg hiervan en wegens de wens van het gouvernement onrendabel geachte scholen te sluiten, werd de subsidie ingetrokken, terwijl noch de bevolking noch de zending over voldoende middelen beschikten om de school open te houden. Hoewel Mollema de Indische Kerk in Makassar en het Landschap op het belang van deze school wees, kreeg hij ook van die zijde geen geld en hij zag zich genoodzaakt tot sluiting over te gaan (per 1 febr. 1935). Om de streek niet geheel aan de islam te verliezen en ook vanwege het gebrek aan goeroes, werd meester Arnold Ngii niet ontslagen. Hij kreeg de opdracht voort te gaan met de verzorging van de inmiddels ontstane kring van vijftien gedoopte volwassen christenen. Doch na enige tijd trad aan het daglicht dat Ngii zijn inkomen van de zending aanvulde met de handel in kopra, damar en rotan. Aangezien dit voor evangelisten en onderwijzers verboden was, werd hem na herhaalde waarschuwing in 1936 een strafkorting opgelegd van f 45,- over zijn salaris. In 1937 kreeg Ngii de kwijnende school en gemeente van Waworaha (Latoma) ter verzorging toegewezen, waar de Minahassische onderwijzer Kakomore was ontslagen. Doch die financiële aderlating had Ngii's werklust aangetast. In 1939 nam hij ontslag en wijdde zich geheel aan de handel. Na de oorlog keerde hij in zendingsdienst terug.

Het afwijzen van alle verzoeken om subsidie voor nieuwe scholen – het waren de jaren van de rigoureuze bezuinigende Directeur van Onderwijs en Eredienst A.D.A. de Kat Angelino, 1934-1937 – was een reden dat eerst Gouweloos en na hem Mollema niet konden voldoen aan herhaalde verzoeken uit Alaha en Andolaki, twee buurdorpen zo'n 45 kilometer ten noordwesten van Sanggona langs de Konaweha, om er een school te openen. Bovendien waren zowel het betrokken districtshoofd als de *sulewatang* van Kolaka tegen een zendingsschool. Net als bij veel verzoeken elders om een school ging het ook in Alaha en Andolaki om de wens Maleis en andere nuttige zaken te leren, niet om het verlangen nader met het christendom kennis te maken. Dat bleek een paar jaar later toen Alaha, naar Mollema vermoedde op aandringen van het zelfbestuur, een aangeboden zendingsschool van de hand wees en het bestuur om een neutrale volksschool verzocht. Aldus had de zending in dit ressort aan de vooravond van de Japanse overval scholen in Sanggona, Tawanga en Waworaha.

⁷⁵ M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 19/2/1932, ARvdZ 101/4/2.

3.7 Het noordelijke bergland

De christengroepen in het zendingsressort Sanggona die het laatst gevormd zijn, bevonden zich in het noordelijke bergland. De eerste geruchten over mogelijke belangstelling voor het christendom van zo'n 100 tot 200 mensen, allen "onvervalschte heidenen", uit Lamoare dateerden van 1929, doch wegens personeelsgebrek en het onherbergzame karakter van het landschap waren regelmatige bezoeken vooreerst niet mogelijk. In 1931 bereikten Schuurmans berichten dat ze tot de islam waren overgegaan, op enkele ouderen na, die deze stap hadden geweigerd.

Nadat de eerste contacten in 1935 waren gelegd, werden in 1939 in de kampongs Napo'oha, Ineliku en Anggalo'oha, gelegen aan de Konaweha ten noorden van Andolaki, een vijftigtal mensen gedoopt, waarmee hier een gemeente ontstond. Het ontstaan van deze gemeente, die bij de komst van de Japanners naast de gedoopten omstreeks 100 belangstellenden en doopkandidaten omvatte, was volgens Mollema het antwoord van de bevolking op de zich in dit gebied breed makende islam, waardoor ze zich in het nauw gedreven voelde. Men wilde evenwel beslist geen zendingsschool en wendde zich ook hier voor een neutrale volksschool tot het gouvernement.

De oudste contacten van de zending met het noordelijke bergland dateerden echter al uit 1923. In dat jaar wendden zich enkele inwoners van de kampongs Wiau, Kuete en Hiuka in het district Wiwirano zich wegens de ook hier opdringende islam om bescherming en steun tot de zending. Net als op veel andere plaatsen waren het het districtshoofd en de islamitische goeroe die de bevolking trachtte over te halen de *fitra* te betalen, geen varkensvlees te eten, te vasten en de goederen van een door de goeroe begraven dode aan hem af te staan. Het ging om omstreeks 100 mensen, die te kennen gaven hiervan niet gediend te zijn en christen te willen worden. Gouweloos gaf hen een doopbriefje en bezocht hen enkele malen, waarna een regeling werd getroffen dat ze elke twee maanden door een goeroe van Sanggona werden bezocht, die dan een week bleef. Ook Mollema ging er nadien soms heen, doch met het onderricht, waaraan in 1936 tussen de 40 en 50 mensen deelnamen, werd weinig vordering gemaakt. De Towiau hadden zich niet gerealiseerd dat de eisen die de zending stelde rigoureuzer waren dan die van de islam. Dat gold met name het bijzetten der doden, waarbij in een processie alle bewaarde en verzorgde lijken naar speciale grotten en spelonken in de bergen werden gebracht. Het dorpshef was de eerste die dit beseftte en begon zich hierom na enige tijd tegen banden met de zending te verzetten. De belangstelling begon te tanen. Voor hun instructie en verzorging kon thans volstaan worden met twee gemeente-oudsten, die er jaarlijks beurtelings om de drie maanden een maand verbleven. Mollema's compromisvoorstel uit 1938 de doden wel op de oude manier te blijven bijzetten, doch het bijbehorende ritueel, "rompslomp" in zijn ogen, te vervangen door een kerkelijke "dodendienst", was voor hen niet aanvaardbaar. Men wilde christen worden met behoud van alle ritueel, doch dit was voor Mollema onaanvaardbaar.

Mollema heeft deze ontwikkeling maar kort meegemaakt. Hoewel er in 1939 een begin gemaakt werd met de bouw van een kerkje, raakte hij tot de overtuiging dat de strijd tegen de islam hier verloren zou worden. Tenminste, er dreigde een scheuring van de bevolking, waarbij de christenen in de minderheid waren. Doch het bleek mee te vallen. Er werd weliswaar een *langgar* gebouwd en eind 1939 vielen er zelfs enkele doden in dit conflict, doch een islamitische goeroe was er toen niet meer en het aantal doopkandidaten nam er niet noemenswaardig af.

Nadat Mollema in juni 1940 vertrokken was,⁷⁶ ging het contact met deze kleine groep christenen verloren. De Japanse bezetting is grotendeels aan deze mensen voorbijgegaan. Na de oorlog bleken ze er nog te zijn en in 1948 waren er zelfs 65 mensen die gedoopt wensten te worden. Er werd een goeroe geplaatst. Doch na 1950 raakte deze groep weer in een isolement; er was wegens de onrustige tijden bovendien geen enkele goeroe die erheen durfde.

3.8 Samenvatting onderafdeling Kolaka

In de jaren dertig waren er in de onderafdeling Kolaka twee zendingsressorten, Mowewe en Sanggona. Enkele zendingsposten van Sanggona lagen in het district Latoma, ten noorden van de Konaweharivier en behoorden zo tot de onderafdeling Kendari. Anders dan in Mowewe bestond in Sanggona een aantal kleine gemeenten en groepen christenen, die in toenemende mate niet op een onderwijzer van buiten Zuidoost-Celebes aangewezen waren doch eigen voorgangers hadden. Gemeenten en groepen christenen (in beide ressorten) waren in Watumendonga in het bestuursdistrict Konaweha; in Tawanga, Undolo, Inokonu, Sanggona, Lalombai in het district Tawanga; in Waworaha, Pinole, Andoio en Wowalatoma in het district Latoma (onderafdeling Kendari behoorde); in Ameroro en Mowewe in het district Singgere; en in Rate-Rate, Woi'iha, Tawa-inalu, Loia, Tira-wuta en Poli-Polia in het district Mambulu. In de tweede helft van de jaren dertig kwamen hier kleine groepen bij in dorpen als Wiau, Napo'oha, Ineliku en Anggalo'oha, alle gelegen in het noordelijke bergland.

Het totaal aantal christenen in beide ressorten bedroeg ultimo 1935 900 zielen (ult. 1936: 937). Hieronder waren een Chinese man en zijn vier kinderen, de rest waren Tolaki en Tomekongga. Het gemiddeld aantal bezoekers der godsdienstige samenkomsten bedroeg toen per zondag 658. Alle volwassenen, 398 zielen, waren tot het avondmaal toegelaten, doch gemiddeld namen er per keer 283 aan deel. Het aantal gedoopte kinderen bedroeg 502 (1935).

In het ressort Mowewe, dat door Van der Klift bewerkt werd, stonden eind 1935 zes inlandse voorgangers die alleen een gemeente dienden en zes voorganger-onderwijzers die zowel een gemeente als een school hadden. Er waren 295 lidmaten, van wie er gemiddeld 200 aan het avondmaal kwamen, en 376 kinderen, te zamen 671 gemeenteleden. De zondagse samenkomsten werden bezocht door gemiddeld 500 mensen.

Zendingsvolksscholen waren in dit ressort in: Mowewe met ultimo augustus 1935 123 ingeschreven leerlingen; Tinondo met 57; Rate-Rate met 58 en Poli-Polia 94, in welke plaatsen tevens de grootste groepen christenen woonden, die in de onderwijzer tevens hun voorganger hadden. In totaal waren er 332 leerlingen van wie 262 jongens en 70 meisjes (ultimo 1936: 394). Zondags werd in deze dorpen ook zondagsschool gehouden, waar bij elkaar zo'n 110 kinderen kwamen.

In het door Gouweloos en na hem door Mollema bewerkte ressort Sanggona werkten ultimo 1935 drie voorganger-onderwijzers, die allen school- en gemeentewerk combineerden, en een *goeroe injil* (evangelist). Ze werden bijgestaan door een aantal gemeente-oudsten (*punggawa*). Het aantal leden in het gehele ressort Sanggona bedroeg in 1935 103, van wie er gemiddeld 83 aan het avondmaal

⁷⁶ Mollema ging naar Kalabahi op Alor, een eiland ten noorden van Timor, waar hij tot Indisch predikant (voorheen hulpprediker) was aangesteld. In 1936 werd de naam "hulpprediker" vervangen door "Indisch predikant" met predikaat "ds." Zie *Nederlandsch Zendingsjaarboek voor 1937-1939*, 74 noot.

deelnamen. Het aantal gedoopte kinderen was 126. Hierbij kwamen nog vijf doopkandidaten. Het aantal kerkgangers bedroeg gemiddeld 158, althans in de droge tijd, in de regentijd beduidend minder. Begin 1939 bedroeg het totaal aantal leden 240, van wie 130 kinderen; 200 mensen kregen dooponderricht, allen woonachtig in de kampongs Wiau (104), Ineliku (68) en Anggalo'oha (28). Volksscholen waren in Waworaha met in augustus 1935 46 geregistreerde leerlingen (aug. 1936: 55), in Sanggona met 57 geregistreerde leerlingen (aug. 1936: 63) en, de beste van de drie, in Tawanga met 72 geregistreerde leerlingen (aug. 1936: 105; april 1939: 80). In totaal waren er per ultimo 1935 175 geregistreerde leerlingen (ultimo 1936: 200). Het gemiddelde percentage absenten was echter hoog, met als uitschieter Waworaha met ruim 40% absenten. Na 1937 nam de belangstelling van de bevolking in dit ressort voor het onderwijs sterk af. Waren er eind 1937 nog 240 geregistreerde schoolkinderen, een jaar later waren er nog maar 167, welke daling zich voortzette, tegen algemene trend in.

3.9 Positie van het christendom in Kolaka en Sanggona

Kenmerkend voor de positie van het christendom gedurende de Nederlandse tijd was dat het zich in de Tolaki-samenleving weliswaar geen gewaardeerde, maar wel een getolereerde plaats wist te verwerven en, met name vanwege de grote broer op de achtergrond, het gouvernement, beschouwd werd als een fenomeen waarmee rekening gehouden moest worden, soms zelfs wel interessant bevonden werd. Dat bleek bijvoorbeeld uit het feit dat hoewel het aantal Tolaki-christenen gering en de islam in toenemende mate de overheersende maatschappelijke kracht was, al was het maar nominaal, sommige publieke manifestaties van de zending als bazaars, stands op jaarmarkten, "lichtbeeldenavonden" met projectielantaarns en kerstvieringen met kerstboom en koor veel belangstelling trokken, waarbij ook hoofden, Buginezen en Chinezen niet ontbraken. De kerstfeesten in de dorpen Mowewe, Rate-Rate, Poli-Polia en Ameroro, waar bij elkaar niet meer dan enkele tientallen gedoopte Tolaki en doopkandidaten woonden, trokken in 1926 tezamen omstreeks 1400 belangstellenden en in 1930 ruim 2000. Het ressortskerstfeest van 1929 in Tawanga werd bezocht door ruim 400 mensen terwijl het aantal christenen slechts enkele tientallen zielen bedroeg. Hoewel deze trend zich doorzette, kwam deze belangstelling voort uit een mengeling van nieuwsgierigheid en beleefdheid elkaars hoogtijdagen te bezoeken. Ze was geen afspiegeling van de feitelijke positie van het christendom binnen en zijn daadwerkelijke invloed op het maatschappelijk leven van de bevolking als geheel. Die was zeer beperkt.

4. De onderafdeling Kendari, ressort Lambuya

4.1 De bezetting van het ressort Lambuya

Nadat in mei 1921 NZV-director Lindenborn⁷⁷ in Zuidoost-Celebes op bezoek was geweest en zich ervan had overtuigd dat het groeiende werk om meer mankracht vroeg, arriveerden in december van dat jaar twee nieuwe NZV-zendingen: G.C. Storm en M.J. Gouweloos. In april 1924 kwam J. Schuurmans. Hier bleef het voorlopig bij, hoewel de conferentie van zendingen in 1923 te kennen had gegeven dat voor geheel Zuidoost-Celebes zeven zendingen nodig waren.⁷⁸

Aanvankelijk ging men ervan uit dat Storm en Gouweloos in de onderafdeling Kendari geplaatst zouden worden. Eigenlijk wilde men drie zendingen in Kendari omdat de verwachte weerstand van de islam aldaar een “zware” bezetting noodzakelijk maakte. Doch de financiële situatie van de NZV liet op dat moment een aantal van meer dan vier zendingen niet toe. Het hoofdbestuur liet het plan voor de bezetting van het grootste deel van de onderafdeling Kendari voorlopig varen en besloot zich, naast Mowewe, te concentreren op het centrale riviereengebied en Poleang-Rumbia.

Een strategische plaats in het centrale riviereengebied was Lambuya, de hoofdplaats van het gelijknamige, ongeveer 4000 inwoners tellende district. De kampong lag in de onderafdeling Kendari op zo'n 80 kilometer ten westen van Kota Kendari aan de belangrijkste oostwest-verbinding van het schiereiland aan de grens met de onderafdeling Kolaka. Naast de goede bereikbaarheid te paard, per auto en per fiets, vervoermiddelen waarover de zendingen sedert de jaren twintig de beschikking hadden, was een voordeel van deze plaats dat men er op het telefoonnet was aangesloten en men aldus contact kon onderhouden met Kolaka en Kendari en zo met de wereld buiten Zuidoost-Celebes.⁷⁹

Het voornaamste bestaansmiddel van de bevolking was, naast de jacht en de ladang-bouw, het zoeken van damar en rotan. Lambuya en de dorpen in de omgeving, zoals Woi'iha (“Grote Rivier”), Kumapo, Onembute (“Wit Kiezel”) en Tanggobu waren daardoor een groot deel van het jaar leeg en verlaten en zagen er verwaarloosd uit. Lambuya zelf was de woonplaats van het districtshoofd, wat het dorp voor de zending een aantrekkelijke plaats van vestiging leek te maken, al woonde er ook een aantal Buginezen en stond er een moskee waaraan een goeroe verbonden was. Zoals op zo vele andere plaatsen in de Grote Oost bepaalde de aanleg van begaanbare wegen en paden letterlijk (mede) de richting die het zendingswerk in deze jaren insloeg. Het feit dat Lambuya de plaats was tot waar in 1921 de nieuwe weg van Kendari naar Kolaka was gevorderd, hield in dat het oostelijke deel van het schiereiland vanuit Lambuya bereisd betrekkelijk gemakkelijk kon worden.

⁷⁷ M. Lindenborn; geboren 21 okt. 1876 te Rotterdam - overleden 10 sept. 1923; gehuwd met J.C. Snel; jan. 1900 Ned. Herv. pred. te Angeren en Loo; 1 febr. 1913 in dienst getreden als director en eerste secr. van de NZV, speciaal ter behartiging van de belangen van de NZV naar buiten (alle arbeid in het zendingshuis was opgedragen aan C.Chr.J. Schröder); nov. 1920 - juni 1921 reis door Ned.-Indië, waarbij o.m. bezoek aan Z.O.-Celebes (reisverslag in *Orgaan*, 61 (1922) 42-46, 94-98, 106-110); eind 1922 toegetreden tot het gemeenschappelijk directorium van de SZC; publiceerde in 1918 zijn *Zendingslicht op den Islam*. Uitgegeven door de Boekhandel van de Zendingsstudieraad te Den Haag. Over zijn bezoek aan Z.O.-Celebes schreef hij *Het bewerken van den zendingsbodem door zending H. van der Kluft op Zuid-Oost-Celebes*. Rotterdam: Nederlandsche Zendingsvereeniging, [ca 1922].

⁷⁸ Notulen CvZ, 20/3/1923, ARvdZ 12/6.

⁷⁹ Schuurmans kreeg zijn eerste auto in 1930. Notulen CvZ, 25-26/7/1939, ARvdZ 112/34/15.

In 1924 arriveerde als vierde (Kok niet meegerekend) zendeling J. Schuurmans. Na een verblijf in Mowewe ter vervanging van Van der Klift die met verlof was, koos hij zijn domicilie in Lambuya. Hij deed dit nadat de Zending der Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland het door de NZV gedane voorstel had afgewezen om zending in de onderafdeling Kendari te gaan bedrijven – men koos Mamasa in westelijk Celebes. Het initiatief tot Schuurmans' komst naar Lambuya was uitgegaan van het districtshoofd Pu'uwatu Ra'eyati en van controleur Vonk, die graag in zoveel mogelijk kampongs een school en een medicijnpost wilden hebben. Bovendien verzekerde het districtshoofd Schuurmans dat ook andere districten in Kendari zoals Ando'olo en Alangga er zo over dachten. De bevolking discussieerde graag over godsdienstige kwesties en zou hem alle ruimte geven zijn ideeën naar voren te brengen op voorwaarde dat niemand gedwongen zou worden christen te worden. Want vraag naar het christendom was er volgens Pu'uwatu niet. Zo kreeg de onderafdeling Kendari in maart 1926 een zendingspost, de vierde op het schiereiland en gelegen in het qua uitgestrektheid grootste ressort van Zuidoost-Celebes.

Doch al snel bleek dat Pu'uwatu en Vonk de situatie in Kendari geheel verkeerd beoordeeld hadden en te hard van stapel waren gelopen. De komst van de zending riep weerstand op, behalve bij Sao-Sao en andere zelfbestuurders en hoofden in Kendari, ook en vooral bij de sultan van Buton, wiens positie door de op handen zijnde territoriale herindeling van Zuidoost-Celebes toch al onder druk stond. Met steun van de assistent-resident van Buton en gouverneur Couvreur (1924-1929), die zich meer dan hun voorgangers gevoelig toonden voor de wensen van de inheemse bevolking, slaagde de sultan erin het zendingswerk in Kendari af te remmen en de aanstelling van zendingsonderwijzers aan neutrale gouvernementsscholen, zoals voorgesteld door Vonk, te voorkomen. Ook de voorgenomen benoeming van Schuurmans in een aantal gouvernementele schoolcommissies, een ander idee van Vonk, vond in Bau-Bau en Makassar geen genade.⁸⁰ In Lambuya en Ando'olo werd in allerijl een aantal *langgar* gebouwd en islamitische goeroes geplaatst. Hoewel Schuurmans een graaggeziene gast was op feesten en maaltijden, bekoelde het enthousiasme de bevolking voor zendingsonderwijs even snel als het was opgekomen – als het al bestaan had. Van de beoogde scholen werden maar enkele gebouwd en dan nog met veel vertraging. Bovendien werd de medicijnvoorziening van de zending door het gouvernement tot een minimum beperkt en bleef soms geheel achterwege. In Ando'olo in het zuiden werden de hoofden zelfs “onhandelbaar” en wilden helemaal geen scholen of medicijnposten van de zending. Pu'uwatu was een witte raaf onder de hoofden, net als Munara in Rumbia. De sultan, hoewel die als zelfbestuurder van Buton officieel niets te zeggen had in de onderafdeling Kendari, had gezegevierd.

⁸⁰ Het was niet ongebruikelijk dat een zendeling in de commissie van toezicht van een openbare gouvernementsschool zat. Van der Klift was eerder door gouverneur W. Frijling benoemd in de schoolcommissie van de gouvernementsschool tweede klasse in de onderafdelingshoofdplaats Kolaka en werd in 1926 benoemd in de commissie van toezicht voor de standardschool te Kolaka. Waar Couvreur ook bezwaar tegen had was dat de door de zending te leveren onderwijzers uit de Minahassa afkomstig waren. Het gouvernement streefde juist naar vorming en benoeming van landskinderen. A. Couvreur a. H. van der Klift, 17/7/1926, ARvdZ 12/6; J. Schuurmans a. H. van der Klift, 2/6/1926, ARvdZ 12/6.

4.2 De hoofden van Konawe

De bestuursvestiging Kota Kendari strekte zich uit langs de noordoever van de gelijknamige baai en was tegen de heuvels aan gebouwd. Kleiner en minder door geboomte beschaduwd dan Kolaka, werd de plaats meer nog dan andere kustdorpen bevolkt door een mengelmoes van volken, die men in veel Indische kuststeden aantrof, met als grootste bevolkingsgroep Buginezen uit Bone. Vanaf de heuvels aan de zuidkant van de baai had men een fraai uitzicht op de winkelstraat en witte gebouwen, waaronder de gouvernementsschool, de kazerne, het postkantoor, de *pasanggrahan*, de woningen van enkele Nederlandse families, waaronder dat van het bestuurshoofd, en op de Pasarstraat met zijn twee dozijn toko's van Chinezen en Klingaleezen.⁸¹ Een moskee stak zijn koepel ten hemel en op Pulau Pandan, een klein eilandje in de monding van de baai, had een Chinees zijn toko; tevens lag zijn handelsvloot er afgemeerd.

Van der Klif's vrees, die ook die van Kruyt was, dat de onderafdeling Kendari, net als Kolaka, geheel gedomineerd zou worden door de islam bleek ongegrond en ook Sao-Sao, de zelfbestuurder van Kendari (1871-1928), stond minder onder invloed van de kalief⁸² van Kendari dan aanvankelijk gedacht. Ondanks de voorkeur van Sao-Sao voor de islam was hij tegenover de zending beleefd en voorkomend. Hij, zijn zoon en opvolger Malaka Arifin Tekaka (geb. 1901, regeerperiode 1928-1955) en andere hoofden legden Schuurmans en later Gouweloos niets in de weg. Doch dit leek mooier dan het was. Enerzijds moesten ze van die Nederlandse indringers niets hebben, anderzijds was het gezag van Sao-Sao en Tekaka niet onbetwist en zou een goede verstandhouding met de zending en het gouvernement van pas kunnen komen, zo was hun gedachte. Vooral in Konawe was hun gebrek aan gezag voelbaar. Daar liep de weg naar de *ata* niet via de zelfbestuurders maar via de lokale *anakia*-geslachten. Dat gaf hen de gelegenheid te voorkomen dat Schuurmans enige greep op hun horigen zou krijgen, want “[d]at waren karbouwen, die geen onderscheidingsvermogen hadden en in alles slechts hun anakia's volgden,” aldus een aanhaling van de woorden van Sao-Sao.⁸³ Met de sultan op de achtergrond, slaagden de hoofden er goed in hun onderdanen van Schuurmans' opdringerigheid af te schermen en van hem een “onschadelijk wezen” te maken. Hij zag en hoorde dan ook niet meer dan de hoofden hem lieten zien en horen. Die hadden soms baat bij de zending, kregen hulp

⁸¹ Klingaleezen of Tamils. Ferdinandus, “Iets over de Klingaleezen”.

⁸² Islamitische functionarissen in Z.O.-Celebes waren de imams in Kolaka en Pu'undidaha en de kalief van Kendari; de imam van Pu'undidaha stond onder de kalief van Kendari, de imam van Kolaka onder de kalief van Palopo. Als geestelijken werden aangemerkt de imam en de kalief, die, v.z.v. verbonden aan de hoofdmoskee van een district of gewest, door het gouvernement en/of zelfbestuur werden benoemd; de overige imams werden gekozen door dezelfde kiesgerechtigden die ook het kamponghoofd kozen, doch ontvingen hun aanstelling uit handen van het zelfbestuur; verder de oproeper tot gebed of voorzanger (*bilal* of *bidala*), degene die de preek hield (*khatib*) en de goeroe van het dorpsbedehuis (*langgar*); ambten van niet-geestelijke aard waren de koster (*doya*) en de inner (*amil*) van de godsdienstige belasting (*zakat*). Dergelijke geestelijken en ambtsdragers (en sommige christelijke voorgangers en ouderlingen) hadden vrijstelling van gemeente- en herendienst, [Frijling], “Rondschrijven”, (12/3/1919). Toen na de oorlog het plan ontstond in Makassar een Hoge Islamitische Raad (*Syarat Tinggi* of *Mahkamah Agung*) op te richten (een motie van deze strekking van Kyai hadji M. Luthfi werd in juni 1948 in het parlement te Makassar aangenomen), hielden de zelfbesturen, verenigd in de *Hadat Tinggi* (Makassar), de uitvoering van deze motie tegen, “Politiek Politieel Verslag Afd. Makassar 1-15 Aug. 1948”, 3; “Politiek Politieel Verslag Afd. Makassar 16-30 Sept. 1948”, 15-16.

⁸³ J. Schuurmans, Bijlage bij Notulen CvZ 26/7/1930, ARvdZ 112/34/15.

in moeilijkheden, gratis of vrijwel gratis medicijnen en eventueel voorspraak bij het bestuur, zonder de bemoeizucht met de interne gang van zaken van hun bestuur te hoeven tolereren. Manifesteerde de zending zich al te nadrukkelijk, dan werd ze krachtig aan haar plaats herinnerd. Hoewel over het algemeen *punggawa* (ouderlingen) uit eigen volk minder weerstand bij de hoofden opriepen dan Minahassische goeroes, kwam het voor dat hier en daar een *punggawa* of ander gemeentelid uit zijn dorp verjaagd of het leven zuur gemaakt werd. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Asao, een gehucht in de buurt van Tongauna, waar sinds 1928 een zendingsschool was en een paar christenen woonden. Op instigatie van naar men zei het districtshoofd werden hier jaren achtereen buffels van de lokale *punggawa*, die behoorde tot de allerlaagste stand, die der voormalige huisslaven, gedood en gestolen – het was een voormalige horige, en al helemaal een christen, niet toegestaan een veestapel op te bouwen en zo tot enige welstand te komen, zeker niet in een dorp waar de *anakia* tot de hoogste van het land behoorde. In Lalobau in het district Ando'olo werd een *punggawa* verjaagd die met een “leerlingbriefje” in de hand protesteerde tegen door het dorpshef geëiste veel te zware kampong-diensten. Iets soortgelijks gebeurde in andere kampongs. Tekenend was dat de zelfbestuurders in de regel weigerden tegen de betrokken hoofden op te treden.

4.3 Schuurmans' manier van werken

Desondanks was in de jaren dertig over het geheel genomen in Kendari de verstandhouding tussen de hoofden en de zending redelijk goed, in elk geval beter dan in Kolaka en Sanggona. Een enkel hoofd, zoals dat van Konda, schonk soms zelfs een buffel voor het kerstfeest. Schuurmans' manier van werken was gelijk aan die van zijn collega's: tourneren, proberen contacten te leggen, godsdienst oefeningen houden en het toezicht houden op de goeroes en evangelisten in zijn ressort. Hij stuitte daarbij op de bovengenoemde strategie van de hoofden om hem bij de *ata* weg te houden, als ook op het feit dat de streek reeds enkele gouvernementsvolksscholen had met overwegend islamitische onderwijzers. Desondanks wist Schuurmans door zelf ook enkele volksscholen te openen enkele successen te boeken. Begin jaren dertig woonden er doopleerlingen en gedoopten in zo'n tien kampongs en gehuchten in zijn ressort, waaronder Lambuya, Uepai, Wawolemo en Pu' uharandolaki, omstreeks 400 zielen in getal. Hier werden catechisaties gegeven en des zondags diensten gehouden. Omstreeks 1930 waren er volksscholen in Uepai, Lambuya, Puriala, Benua, Wawolemo en Roraya/Wolasi, heel wat minder dan de zeventien scholen die het districtshoofd hem in 1925 had voorgespiegeld.

Een opmerkelijke groep woonde in Puriala, niet ver van Lambuya. Hier waren in 1930 vrijwel alle inwoners gedoopt, op twee gezinnen na, dat van het dorpshef Ladamik – wiens zoon Parenda hulponderwijzer was op de plaatselijke zendingsschool – en zijn plaatsvervanger, die beiden islamiet waren.⁸⁴ Al deze nieuwe christenen, 26 gezinnen, behoorden tot de *ata*, behalve een voormalig dorpshef van Puriala, tevens priester (*mbu' akoi*), dat deze beweging naar de kerk geleid had. Schuurmans stelde er een *punggawa* aan en plaatste er de *anakia* Ferdinand Sonaru als evangelist en als onderwijzer aan het nieuwe, ongesubsidieerde schooltje, dat ook bezocht werd door enkele kinderen uit de naburige dorpen Wu'ura en Rapawuhoi. Hoewel het nergens vermeld wordt, is het

⁸⁴ Interview auteur met Parenda, (Lambuya, 9/7/1992) 4.

niet onmogelijk, ligt het zelfs voor de hand te veronderstellen dat deze plotselinge massale overgang te maken had met het feit dat de vrouw van Johannes Sao'ala, het eerste christen-districtshoofd van het naburige Mambulu (Rate-Rate), tot een voornaam *anakia*-geslacht in Puriala en Watundehoa behoorde. Langs deze weg drong het christendom begin jaren dertig ook door in deze laatste kampong.

4.4 Sonaru

De figuur van Sonaru uit Wawolemo in het district Pu'undidaha verdient nadere aandacht, want hier blijkt hoe belangrijk het voor een lokale christengemeenschap was om goede contacten met de elite te hebben. Zowel Sonaru als zijn vrouw waren telgen van oude en voorname *anakia*-geslachten. Dat de zending in Wawolemo en Pu'undidaha, twee dorpen in het district Pu'undidaha, voet aan de grond kreeg, was aan hen te danken. Sonaru, die in Rate-Rate op de zendingsschool geweest en tot het christendom overgegaan was, werd in 1931 aangesteld als evangelist in zijn district. Hij wist voor Schuurmans' Sangirese timmerman-evangelist Marcus Sembahjang een huwelijk met een meisje van zijn familie te arrangeren. Dankzij Sonaru's status en invloed vond het christendom enige aanhang in enkele gehuchten in de omgeving en in Wawolemo werd zelfs een zending volksschool geopend, hoewel in het nabijgelegen Pu'undidaha al een landschapsvolksschool was. Ook werden er ouderlingen aangesteld. Hoe groot Sonaru's invloed was, bleek toen niet alleen het districtshoofd, de zoon van een Buginese vader, zijn verzet tegen de aanwezigheid van de zending staakte en een neutrale, een deel van zijn moeders familie zelfs een positieve houding aannam, maar ook de imam en het overige personeel van de moskee van Pu'undidaha leken bij te draaien. Een islamitische goeroe uit de kampong Besilutu (Pu'undidaha) met twaalf dienstjaren, een Tolaki genaamd Lapaga, meldde zich zelfs voor dooponderwijs aan. Schuurmans reageerde opgetogen op deze ontwikkelingen en verwachtte er veel van. Hij ging tot de aanval over en gaf Sonaru en zijn ouderlingen de opdracht

de mensen op te zoeken en ook op de Islamitische en heidensch-islamitische feesten te verschijnen en dan voorzichtig, beleefd vragende over godsdienstige onderwerpen te beginnen. Ze hebben dat gedaan en hun ervaring bevestigde mijn bewering dat de Islamitische goeroes van hun eigen godsdienst niets weten, dat ze weinig meer kennen dan koran-reciet en er geen zekerder en gemakkelijker methode is om hun onkunde aan het licht te brengen (liefst in gezelschap) dan hen steeds weer vragen te stellen. Onze ouderlingen vroegen dan naar de betekenis van het gelezen Koranwoord, van de geloofsbelijdenis, van de fatiha enz. Verder vroegen ze naar de schepping, de zondeval, de profeten, de voorouders van Mohammed, de geschiedenis van Mohammed enz. Ze stonden zelf paf over het resultaat van die methode, daar meestal na enkele vragen de goeroe zich zoo maloe voelde dat hij zich terugtrok op zijn slaapmatje of vertrok, waarna onze mensen gingen vertellen wat ze wisten over de schepping, de geschiedenis van Mohammed enz.⁸⁵

Door het aanpakken van “de bedriegers” onder de islamitische goeroes, en dat waren ze zijns inziens allemaal, hoopte Schuurmans de bevolking de ogen te openen voor “het gedegenereerde Islam-systeem” dat men haar had opgedrongen. Vervolgens kon men proberen haar voor het christendom te winnen. Dat leek even te lukken doch de schijn bedroog. De adat was sterker dan de nieuwe leer

⁸⁵ J. Schuurmans a. Hb NZV, 30/6/1930, ARvdZ 101/4/1.

en de oude toestand van afkeuren, negeren en tegenweken van de zending keerde terug. Van het christendom moest Sonaru's familie uiteindelijk niets hebben, terwijl de imam en de zijnen al snel op hun geestelijke schreden terugkeerden. Bekeringen in Pu'undidaha bleven uit, op een enkeling na zoals in 1930/1931 een *anakia*, Lamohumi genaamd, en een kampongman, Ayub Lakebo,⁸⁶ met hun gezinnen, en in 1935/1937 de familie Galukupi.⁸⁷ Ook kreeg de zending enige aanhang onder een aantal mensen die behoorden tot wat de Islam-Tiworo werd genoemd, een godsdienstige beweging waarin traditionele religie en islam samengingen.⁸⁸ Schuurmans' aanbevolen manier van werken door de ouderlingen maakte de mensen slechts *sakit hati*. Uiteindelijk was het de zending die *malu* gemaakt werd, toen de evangelist Marcus Sembahjang, die in 1932 weduwnaar geworden was, enkele jaren later geheel op inlandse wijze en conform de adat hertrouwde. Noch Gouweloos, noch Schuurmans wisten hiervan en toen ze er achter kwamen werd Marcus ontslagen (1933). Na verloop van tijd werd hij weliswaar weer aangenomen, doch in 1938 wegens ontucht en overspel opnieuw ontslagen. Nu voorgoed.

4.4.1 Andere openingen

Behalve van dergelijke familiebanden, kon Schuurmans gebruik maken van verwarring en spanningen binnen een dorpsgemeenschap, bijvoorbeeld toen in 1929 in Lambuya ruzie uitbrak tussen het dorps hoofd en zijn onderdorpshoofd. De kern van de ruzie was dat de eerste, een *anakia*, zich bedreigd voelde door zijn tweede man, die naar men zei over gevaarlijke magische krachten beschikte. Om zijn positie tegenover zijn superieur te versterken, zocht het onderdorpshoofd de steun van Schuurmans en wenste in het christendom onderricht te worden. Dat gebeurde en spoedig voegden enkele anderen zich bij dit gezelschap, die tot ontstemming van Sao-Sao van Schuurmans een zogenaamd leerlingenbriefje kregen.

Een andere wapenfeit was een door Sao-Sao in 1927 voorgesteld openbaar "godsdienstgesprek". Schuurmans moest het daarin opnemen tegen de kali van Kendari. Treffend hierbij was niet zozeer het feit dat het gesprek op het laatste moment werd afgeblazen, als wel de toezegging van Sao-Sao dat hij en zijn onderdanen de godsdienst zouden aannemen van degene die dit godsdienstgesprek zou "winnen". Dit was waarschijnlijk bluff. Sao-Sao was een dergelijke stap in het geheel niet van plan, doch wenste slechts door de kalief als overwinnaar uit te roepen zijn gezag over de islam te verstevigen en de zending de pas af te snijden in zijn gebied. Dat laatste is hem trouwens ook zonder dat gesprek goeddeels gelukt.⁸⁹

Hoewel gesprek niet doorging, had het plan ertoe wel veel aandacht gekregen met andere discussies als gevolg. Schuurmans ging herhaaldelijk in gesprek met een Buginese hadji, die in 1930 in Lambuya was komen wonen en daar met veel succes de bevolking onderrichtte. Speciaal voor dergelijke gesprekken leerde Schuurmans enig Arabisch en oefende hij zich in het lezen van de koran, waardoor

⁸⁶ Interview auteur met J. Lakebo, Pu'undidaha, 12/7/1992.

⁸⁷ Interview auteur met S. Galukupi, B. Tonga, Pu'undidaha, 12/7/1992.

⁸⁸ Interview auteur met J. Lakebo, Pu'undidaha, 12/7/1992.

⁸⁹ Mededeling van Schuurmans in: K.J. Brouwer a. Hb NZV, 11/9/1928, ARvdZ 96/2/15. Een overwinning in een dergelijk godsdienstgesprek stond ook mede aan de basis van de overgang van het naburige Makassar tot de islam in 1605. Noorduyn, "De islamisering van Makasar".

de gesprekken veel gemakkelijker verliepen dan anders mogelijk was geweest. De hadji kon zich nu niet langer “terugtrekken op zijn eigen terrein” waar Schuurmans wat betreft kennis en begrip geen toegang had.⁹⁰

Hoewel de meeste hoofden hun best deden hun onderdanen bij Schuurmans weg te houden en soms zelfs dreigden hen uit hun dorp te verwijderen of daar zelfs daadwerkelijk toe overgingen, meldden zich toch zo nu en dan toch mensen bij hem aan voor dooponderricht, soms uit onvrede met de godsdienstige verhoudingen in hun dorp, soms meegezogen door wat anderen deden, soms simpel uit nieuwsgierigheid of het verwachte voordeel van een “leerlingenbriefje”. Net als bij Gouweloos in Sanggona waren die briefjes ook hier enorm populair, doch er bestonden veel “misverstanden” over hun gebruik, aangezien de bezitters meestal veel meer vrijstellingen en ontheffingen verwachtten dan waarvoor ze bedoeld waren. In 1929 waren er in het ressort van Schuurmans reeds meer dan 400 mensen die er een hadden, waarna dit aantal nog toenam.

Aangezien een dergelijk briefje een eerste stap op weg naar de doop was, was de uitgifte ervan een soort scheiding van de sacramenten. Die bestond wel binnen de Indische Kerk,⁹¹ doch het NZV-bestuur achtte een dergelijk beleid ongewenst en adviseerde zijn zendelingen niet te lang met de doop te wachten. Want een te lange overgangsfase zou demotiverend op de doopkandidaten – voor wie in de Midden-Molukken de enigszins laatdunkende term “setengah christen” (half-christen) werd gebruikt – kunnen werken.

Deze betrekkelijk “vette jaren” in Lambuya duurden niet lang. Door druk der hoofden, fysiek en anderszins, verdween na enkele jaren alle belangstelling voor het christendom. In de jaren dertig werden nog zelden mensen gedoopt en huwelijken kerkelijk ingezegend. Sao-Sao had kennelijk gelijk: het was de mensen er slechts om te doen zich aan hun hoofden te onttrekken.

4.4.2 Omslag in Schuurmans’ doen en denken

Mede door die briefjes verdwenen na 1930 Schuurmans’ redelijk goede betrekkingen met de elite, behoudens een enkele uitzondering als het districtshoofd van Palangga en de wispelturige Lasandara, de *kapitang* van Konawe en lid van het zelfbestuur. De elite gedoogde hem niet meer in haar midden zoals ze tot dan toe gedaan had. Schuurmans stond met vrijwel lege handen en was gedwongen zijn houding te herzien. Het inzicht groeide bij hem dat het misschien het beste was hen niet langer als tegenstanders te zien doch in de omgang met hen alle tact te gebruiken waarover hij beschikte.

Uitgesprokener dan zijn collega’s accepteerde Schuurmans aldus impliciet de feodale samenleving van heren, horigen en ex-slaven en vond dat de christenen binnen deze structuur hun nieuwe geloofsgemeenschap dienden te vormen en op te bouwen. Het thema van een “vernieuwde maatschappij”, in beginjaren een geliefd gespreksonderwerp wanneer het doel van het zendingswerk ter sprake kwam, kwam bij hem na 1930 niet meer voor. Bovendien, hij had gemerkt dat associatie van het gedachtegoed van de zending met de communistische beweging, die op Java voor veel onrust zorgde, niet denkbeeldig was. Dat diende tegen elke prijs voorkomen te worden. Het betrekkelijk progressieve geluid uit de beginjaren van de zending verdween. De *ata* werden niet uitsluitend meer als

⁹⁰ J. Schuurmans a. Hb NZV, 3/10/1930, ARvdZ 101/4/1.

⁹¹ Zie hierover Enklaar, *De Scheiding*.

onderdrukten gezien. Concreet hield dat in dat Schuurmans alle *perkara* zoveel mogelijk aan de hoofden ter behandeling in handen gaf en er niet onmiddellijk mee naar het bestuur stapte en de hoofden alle respect toonde waarop ze krachtens hun positie recht hadden. Uitnodigingen voor hun feesten nam niet alleen aan maar nodigde hen ook omgekeerd uit op kerkelijke bijeenkomsten en plechtigheden alsof het publieke adat-plechtigheden waren. In het aan de kaak stellen van wat hij als hun “domheid, geldzucht, bedriegerijen” beschouwde, matigde hij zich wel iets maar zag er niet vanaf.⁹²

Wat de onderafdeling Kendari als geheel betrof, moest Schuurmans voortdurend rekening houden met de bestaande wrijvingen tussen *raja* Tekaka en *sapati* Mali en hun aanhang enerzijds, wier machtsbasis in het oosten gelegen was, en de *kapitang* Lasandara en zijn aanhang in Konawe anderzijds en zich ervoor wachten de indruk te wekken voor een van beide partij te kiezen. Waar mogelijk speelde hij beide groepen tegen elkaar uit. Deze benadering van respect voor de hoofden, de ouderen en de traditie in het algemeen, en van neutraliteit in conflicten tussen hoofden, die hij ook op de *punggawa* trachtte over te brengen, schijnt haar vruchten te hebben afgeworpen. Zijn verstandhouding met de hoofden verbeterde in de jaren dertig, behalve met het districtshoofd van Wawotobi, weliswaar een “bijzonder nette en prettige” man, dat wel,⁹³ doch een fel tegenstander van de zending. Met Lasandara, die in het Konawe-gebied de feitelijke heerser was, raakte Schuurmans zelfs “zeer intiem bevriend”, wat overigens evenveel zegt over Lasandara’s politieke instinct als over Schuurmans’ tact.⁹⁴

4.5 De goeroes en *punggawa* in Lambuya

Vanaf eind jaren twintig ontstonden in het ressort Lambuya hier en daar kleine groepjes christenen, geholpen door de opening van enkele volksscholen. Deze groepen waren hoofdzakelijk te vinden in de districten Uepai, Lambuya, Konawe, Tongauna, Pu’undidaha en in het zuiden in Palangga. Behoudens enkele uitzonderingen, kenden ze geen bloeiend bestaan, wat Schuurmans behalve aan de houding van de hoofden, aan zijn onderwijzers toeschreef, vrijwel allen Minahassers. Hoewel hij ze voor het zendingsonderwijs niet kon missen, vooral omdat de hoofden voor Tolaki-onderwijzers veel minder respect konden opbrengen dan voor deze geleerde “vreemdelingen”, had hij weinig goede woorden voor hen over.

*Ze hebben veel te weinig geestdrift voor het Evangelisatiewerk, leven zelf zeer waarschijnlijk geestelijk veel te oppervlakkig en houden zich liefst maar neutraal tegenover de mensen. Ook hebben ze over het algemeen veel te weinig hart voor de mensen. Hun bijbelsche geschiedenis onderwijs is voor de kinderen meestal enkel leervak. De goeroe doet niet zijn best dat onderwijs aan te doen sluiten bij het leven van zijn leerlingen en het zóó te geven dat de leerlingen het als meer dan oude verhalen van voor hen vreemde volken beschouwen.*⁹⁵

⁹² J. Schuurmans, Bijlage bij Notulen CvZ, 24/7/1930, ARvdZ 112/34/15.

⁹³ C.G. Storm, Reisverslag 1922, 18/4/1922, ARvdZ 1/4/3.

⁹⁴ J. Schuurmans, Jaarverslag Lambuya 1936, -/1/1937, ARvdZ 115/40/1.

⁹⁵ J. Schuurmans, Bijlage bij Notulen CvZ, 26/7/1930, ARvdZ 112/34/15.

Ook de manier waarop ze godsdienstoefeningen leidden, was onder de maat, mede omdat ze de streektaal niet of slecht beheersten. Omdat het aantal wel bruikbare evangelisten dat hij tot zijn beschikking had beperkt was tot Ferdinand Sonaru in Wawolemo en Marcus Sembahjang in Asao zocht Schuurmans de oplossing in de richting van de vorming van een team van vrijwilligers en actieve gemeenteleden, de *punggawa*, soms ook wel aangeduid als ouderlingen. Hoewel de eerste *punggawa*, een term ontleend aan de wereld van de feodale elite, vrijwel allemaal analfabeet waren, was het de bedoeling dat ze pionierswerk in hun directe omgeving zouden verrichten, verspreid wonende christenen bezoeken, indien mogelijk wat catechisaties geven, bijeenkomsten in hun eigen dorp leiden en, in een later stadium, met een of twee andere gemeenteleden voor de gemeenterijstschuur zorgen. Bij begrafenissen moesten ze de goeroes kunnen vervangen. Verwacht werd ook dat ze de confrontatie zouden aangaan met hun islamitische tegenhangers, de *goeroe kampong*, om publiekelijk hun “bedrog” te ontmaskeren. Kortom, ze dienden in hun dorp een eigen kring te vormen, bijeen te houden en te leiden. De geletterden onder hen maakten gebruik van onder meer *Penghidoe-pan 'Isa* (Het Leven van Jezus) en *Poestaka Pantjawarna*,⁹⁶ boeken met bijbelse platen en bijbehorende verhalen.

Hoewel de inzet van *punggawa* in Schuurmans' ressort de afhankelijkheid van zendingsonderwijzers verminderde en hierdoor de kosten van het werk werden teruggebracht, wat vooral van voordeel was toen in de jaren dertig de subsidie voor het volksonderwijs verminderd werd, was het nut van deze lieden aanvankelijk niet groot omdat ze weinig gezag en geen of weinig relevante scholing en werkervaring hadden. Bovendien neigden gevestigde gemeentevoorgangers ertoe hen als concurrenten te beschouwen, wat hier en daar tot wrijving aanleiding gaf. Hun positie veranderde echter begin jaren dertig enigszins toen per district één *punggawa* vrijstelling van gemeente- en herendienst kreeg, zoals in Sanggona de beide *punggawa* Paulus Tanambe en Petrus Seko sinds 1928 al hadden. Deze maatregel kwam het gezag en aanzien der *punggawa* ten goede, omdat ook hun islamitische tegenvoeters een dergelijke vrijstelling hadden.

Aanvankelijk werden als *punggawa* goed gemotiveerde gemeenteleden ingezet, die met weinig onkosten veel deden. Sommigen waren zeer actief. Over een van hen, werkzaam in Puriala (Lambuya), schreef Gouweloos in 1932 het volgende:

De jongeman, Toloembali geheeten, toont zich zeer ijverig en kan behoorlijk optreden. Hij kwam ook laatst aanzetten met een man en vrouw, die overspel gepleegd hadden, zooals in andere gemeenten ook een heel enkelen keer wel gebeurt. Hij wond er geen doekjes om, al waren het zijn eigen dorpsgenooten. Hij haalde ook een enkele afgedwaalde uit andere kampongs, mensen, die zich niet meer in de kerk vertoonden en waarvan hij hoorde, dat ze weer Islamiet waren geworden. Toen deze hem vertelden, dat ze Islamiet waren geworden, zeide hij: “Dat kan ik je niet verhinderen, maar wees dan zoo fatsoenlijk, om je doopbrief terug te brengen bij Mijnheer”.⁹⁷

Het aantal actieve en toegewijde *punggawa* was echter beperkt. Toen na de sluiting van de normaalschool in Mowewe in 1934 het aantal geschikte Tolaki-voorgangers toch nog onvoldoende

⁹⁶ *Poestaka pantjawarna: mentjeriterakan hal djalan keselamatan dan keoetamaan*. Bandung, 1925.

⁹⁷ M.J. Gouweloos, Verslag Sanggona eerste kwartaal 1932, 29/4/1932, ARvdZ 115/40/1.

bleek, vulde Schuurmans de rangen der *punggawa* aan met oudere jongens die een volksschool van de zending doorlopen hadden en die derhalve konden lezen en schrijven en bij wie een begin van kennis van de christelijke godsdienst aanwezig was. Om hen op hun werkzaamheden voor te bereiden kwamen ze vanaf 1934 maandelijks enkele dagen bij hem thuis bijeen, waarbij ook een of twee evangelisten aanwezig waren. Daar werden allerlei zaken besproken, leerde Schuurmans hen voorlezen uit de bijbel, verhalen vertellen, en het belangrijkste: de essentie van een bijbelgedeelte weergeven en hoe het geleerde toegepast kon worden in het dagelijks leven van hun gemeenten. Omgekeerd hadden deze *punggawa* de opdracht een dagboek bij te houden. Zo raakte Schuurmans op de hoogte van de opvattingen die er onder de gemeenteleden leefden.

Daartoe aangezet door een rapport van Kraemer over West-Java uit 1933⁹⁸ trachtte Schuurmans langs deze weg een groep leiders van de beginnende gemeenten in zijn ressort te vormen, die leiding konden geven aan een gemeente, wat des te belangrijker was daar zijns inziens de gemeenten bij een voldoende aantal behoorlijk opgeleide *punggawa* niet alleen minder afhankelijk zouden worden van de (dure) Minahassische en andere “vreemde” onderwijzers aan de volksscholen maar eventueel ook het aantal Europese zendelingen kon worden beperkt. Verder hoopte hij dat de gemeenten ertoe gebracht konden worden door middel van een gemeentetuin en de vorming van een gemeentekas het salaris van hun voorganger en andere uitgaven zelf te bekostigen, als eerste stap naar financiële zelfstandigheid.

Doch hij stuitte al snel op de grenzen aan wat langs deze weg aan gemeenteopbouw bereikbaar was. Soms was hij aanwezig bij een door een *punggawa* geleide bijeenkomst. Wat hij daar waarnam stemde hem soms vrolijk maar meestal was hij diep te neer geslagen over het treurige niveau van kennis en inzicht dat hij bij de aanwezigen aantrof:

[s]oms zit ik in een Ponggawa-huis 's avonds bij de dammarfakkel, met de gemeente om me heen, en ben ik na een half uur of korter al zoo ontmoedigd dat ik de heele avond niet meer op streek kom. Ik heb dan iets in mij zelf te overwinnen en doe er wanhopige pogingen toe, maar het lukt niet. Feiten die ik zie of die me ter oore komen betreffende de gedoopten, in de gemeente, zitten me dan zoo dwars dat het me niet meer mogelijk is, ook tegenover de niet-schuldigen, vlot en ongedwongen te spreken.⁹⁹

4.6 Schuurmans' Sekolah Agama

Dit vroeg om maatregelen. In 1935 richtte Schuurmans in Lambuya daarom een “Sekolah agama”, een “godsdienstsschool” op, die als doel had de opleiding en vorming van *punggawa*, evangelisten en eventueel ook van onderwijzers. Uit een groot aantal kandidaten selecteerde hij omstreeks 20 jongens. Deze bracht hij onder in een verbouwd kamponghuis in Nohu-Nohu. Ter voorbereiding op de “Sekolah Agama” bezochten ze de vervolgschool in het nabijgelegen Wawotobi. Hiermee was na de sluiting van de normaal cursus in Mowewe eind 1934 een nieuw opleidingsinstituut voor voorgangers in Zuidoost-Celebes geboren.

⁹⁸ H. Kraemer, *Verslag onderzoekingsreis West-Java*. S.l.: s.n., 1933.

⁹⁹ J. Schuurmans a. Hb NZV, 10/10/1934, ARvdZ 101/4/3.

Het programma van de “Sekolah Agama”, die in opzet en doelstelling het voorbeeld van de “Arabische school” in Kendari volgde, waar islamitische goeroes werden opgeleid, was zeer ambitieus en vol. Aan orde en regelmaat werd streng de hand gehouden. ’s Morgens werd, om in het levensonderhoud der jongens te voorzien, een tuin of sawah bewerkt of sago geklopt, ’s middags waren er lessen, die behalve door Schuurmans gegeven werden door een aantal goeroes zoals D.N. Boonde en J.P. Rumono, of door een der oudere leerlingen. Het lesmateriaal was door Schuurmans aan de hand van bestaande handboeken samengesteld. Dit onderwijs was weliswaar van laag niveau, maar omvatte een breed scala aan onderwerpen die zowel op de theorie als op de praktijk gericht waren en uiteenliepen van verschillende bijbelse en landbouwkundige vakken, fluiten en sport, tot geschiedenis, aardrijkskunde, lezen, rekenen, hygiëne en Maleis. Ook werd aandacht besteed aan zaken uit het wereldgebeuren als de opkomst van Japan en de Russische revolutie. Speciaal voor het landbouwonderwijs beschikte Schuurmans over een veestapel van ruim 40 koeien, hem door zelfbestuurder Tekaka, de grootste veeboer- en handelaar van Kendari, ter beschikking gesteld. De leerlingen van de eerste lichter kwamen uit een christelijk milieu, op vier na. De opmerkelijkste van dit viertal waren ongetwijfeld de zoon van een tot de *anakia*-stand behorende imam uit Kendari en de zoon van een *mbu’akoi*, een der belangrijkste priesters die de Tolaki kenden. Bezochten deze vier de school voornamelijk voor hun opvoeding, andere abituriënten werden aan *punggawa*, evangelisten of onderwijzers toegewezen, om praktijkervaring in de christelijke gemeenten op te doen en na enige tijd zelf in een van die functies te worden aangesteld. Het bestuur gaf de “Sekolah Agama” steun door in Lambuya verschillende faciliteiten, zoals een toevoerkanal voor de sawah’s en een sportveld, in gemeentedienst te laten aanleggen en de leerlingen vrijstelling te geven van *sima* en gemeente- en herendienst.

Het was Schuurmans’ bedoeling om op deze manier de gemeenten van voorgangers te voorzien, die niet alleen uit eigen kring afkomstig waren maar ook wier salariëring geen te zware last zou zijn. Tevens werd zo enig tegenwicht geboden tegen de expansie van de islam op dorpsniveau, die samenhang met de genoemde opening van de “Arabische school” in Kendari, die naar verwachting beter opgeleide en gemotiveerde goeroes en imams zou afleveren. Een *punggawa* ontving na een proefperiode van een jaar een vergoeding van f 3,- per maand, bedoeld als aanvulling op zijn inkomen als boer, en was daarmee aanzienlijk goedkoper dan een volledig gekwalificeerde goeroe, wiens salaris de gemeenten onmogelijk zouden kunnen opbrengen indien de subsidie van het gouvernement geheel of gedeeltelijk zou wegvallen, zoals in de jaren dertig wel gebeurde. Het enige doch niet te onderschatten nadeel was dat de meeste van deze *punggawa* en evangelisten wegens hun geringe afkomst geen toegang hadden tot de kringen der *anakia*. Schuurmans vreesde dat de kerk-in-opbouw het gevaar liep aan de bovenlaag, het invloedrijke deel der bevolking, voorbij te gaan en een kerk van de armen en “onzichtbaren” te blijven.

Tot de eerste groepen christenen die langs deze weg een eigen voorganger kregen of waar de *punggawa*-nieuwe-stijl een zittende, onopgeleide *punggawa* verving, behoorden Uepai, Tudaone, waar de kerkelijke gemeente vrijwel geheel uit Chinezen bestond, en het naburige Parauna in Wawotobi. Daarna volgden er meer, althans in de ressorten van Schuurmans en Mollema. Niet in

Mowewe waar tot aan de oorlog alle voorgangers tevens hoofdonderwijzers aan de lokale volksschool waren (Mowewe, Tinondo waar geen gemeente was, Rate-Rate en Poli-Polia).

Bestond de eerste lichte van de “Sekolah agama” uit leerlingen die als vooropleiding niet meer dan volksschool genoten hadden, na enige tijd hadden alle toegelaten leerlingen eerst een vervolgschool voltooid. Hun aantal bedroeg omstreeks tien. Het was Schuurmans’ bedoeling deze jongens uiteindelijk, na periode als *punggawa* gewerkt te hebben, tot *goeroe jemaat* aan te stellen, die het recht kregen de doop en het avondmaal te bedienen en huwelijken in te zegenen. Normaliter werden *goeroe jemaat* opgeleid aan een STOVIL, waar de opleiding drie jaar duurde. Schuurmans hoopte het in vier jaar te kunnen doen. Hun opleiding zou moeten worden afgesloten door een door de conferentie van zendelingen afgenomen examen. Conform de heersende tijdgeest, volgens welke de *anakia* zo veel mogelijk het landsbestuur in handen moesten hebben, dacht Schuurmans waar mogelijk verantwoordelijkheden en bevoegdheden in de gemeenten aan de *punggawa*, *goeroe jemaat* en andere gemeenteleden over te dragen, waarmee hij het fundament wilde leggen waarop eens een volwaardige kerkelijke infrastructuur kon worden opgericht. Voor het bestuur der plaatselijke gemeente stelde hij in 1936 zelfs een algemeen reglement op. De door hemzelf geleide maandelijkse vergaderingen der *punggawa* en goeroes zag hij als een toekomstig classisbestuur. Hoewel de Japanse invasie een voortijdig einde aan deze opleiding maakte en het nog geruime tijd duurde voordat de nieuwe generatie inheemse kerkleiders, overwegend zeer jonge *punggawa*, zich een geaccepteerde plaats in de gemeenten wist te verwerven, heeft Schuurmans’ “Sekolah Agama” toch een aantal hoognodige inlandse hulpkrachten en het begin van een kerkelijke infrastructuur voortgebracht, waarop na de oorlog kon worden voortgebouwd.

4.7 De “Sekolah Agama” van Mollema

In Sanggona ondernam Mollema eind jaren dertig iets soortgelijks, overigens tot verwondering van het hoofdbestuur in Oegstgeest dat vreesde voor versnippering van geld en krachten en de voorkeur gaf aan concentratie van dit werk in één hand. Mollema nam een aantal jongens, die met een *surat tamat* van een der zendingsvolksscholen gekomen waren, onder zijn hoede en liet hen allerlei praktisch werk doen, opdat ze na enige tijd in hun levensonderhoud konden voorzien. Daarnaast besteedde hij een gedeelte van de dag aan lezen en aan bijbelse verhalen en gelijkenissen. Deze verhalen werden vervolgens door hen op gemeentebijeenkomsten, ondersteund door toverlantaarnplaatjes, voorgedragen in de *anggo*-vorm, het *tainanggo* (*tainango*), een half gezongen, half gesproken dichtvorm der Tolaki, die wat structuur betreft overeenkwam met de Javaanse *tembang*.¹⁰⁰

Mollema liet in Sanggona een huis bouwen dat hen niet alleen onderdak verschafte maar dat ook als ziekenhuisje dienst deed. Het was onder meer bedoeld voor mensen die door een krokodil gegrepen waren en dat overleefd hadden, wat in Sanggona ongeveer eenmaal per maand voorkwam. Elk jaar nam Mollema een aantal jongens in dat huis op. Sommigen vergezelden hem op zijn tournees, waar ze het geleerde in de praktijk konden brengen. Zijn bedoeling was dat hieruit hulpkrachten zouden voortkomen die als evangelisten en voorgangers konden worden ingezet. Dat gebeurde. Zo’n door

¹⁰⁰ Gewone poëzie in allerlei versmaten, elk met gefixeerd aantal regels per strofe en lettergrepen per regel en voorgeschreven eindklinkers per regel.

Mollema opgeleide hulpkracht was Jonathan Lakebo (geb. 1924), die in 1941 in Pu'undidaha geplaatst werd en na de oorlog predikant werd.¹⁰¹

In 1939, toen Schuurmans zich op Europees verlof voorbereidde, werd zijn "Sekolah agama" van Lambuya naar Sanggona overgebracht en met die van Mollema samengevoegd. Het onderwijsprogramma bleef in grote lijnen ongewijzigd. Hoewel de omstandigheden in Sanggona moeilijker waren dan in Lambuya, honoreerde ook thans het bestuur vrijwel alle verzoeken om hulp. Dit was voor het eerst in de geschiedenis van Sanggona dat serieus werk gemaakt werd van de aanleg van sawah's en van een irrigatiestelsel.

4.8 Slotopmerking

Deze methode van gemeentevorming en volksopvoeding door middel van goedkope *punggawa*, die in de ressorten Kendari, Lambuya en Sanggona werd toegepast, lijkt goed gewerkt te hebben, al is hij niet in geheel Zuidoost-Celebes toegepast, zoals Oegstgeest had gehoopt, met name niet in Mowewe, waar voldoende inheemse goeroes van de normaalleergang waren, en in Rumbia-Poleang waar het voortijdige vertrek van Storm in 1937 roet in het eten gooide. Hoewel tot ver na de oorlog geklaagd werd over het lage niveau van deze opleiding, betekende de "Sekolah Agama" een aanzienlijk grotere stap op de weg naar zelfstandigheid van kerkelijk Zuidoost-Celebes dan Van der Klift's normaalleergang, wiens goeroes bijna even duur en onhandelbaar waren als de Minahassische.

¹⁰¹ Interview auteur met J. Lakebo, Pu'undidaha, 12/7/1992. J. Lakebo, geb. 15/7/1924; 1938 volgde de "Sekolah Agama" van Schuurmans en Mollema; 1942 hulpgoeroe in Uepai bij *guru injil* Ferd. Tembo; 1953 *pendeta*; 1953 te Lambuya als assistent van N. Boonde, de voorzitter van de classis. Was een van de vijf personen die bij de formele overdracht van de zendingsbezittingen aan de *Gereja Kristen di Sulawesi Tenggara*-in-oprichting (later de *Gepsultra*) in 1953 aanwezig was, welke overdracht plaatsvond tegenover de notaris te Bau-Bau. Na vertrek van Boonde in 1953 naar Kendari werd Lakebo *pendeta* classis (classisvoorzitter) van Lambuya.

5. De onderafdeling Kendari, ressort Kendari

5.1 Eerste contacten

Al tijdens zijn eerste tournee in 1921 naar Lasolo, een door Chinezen, Buginezen en enkele Tolaki bewoond kustdistrict ten noorden van de hoofdplaats Kendari, vond Van der Klift hier en daar naar eigen zeggen een willig oor. Het waren niet alleen de Tolaki die met hun zieken en klachten bij hem kwamen, ook anderen deden dat. Daarbij speelde het feit een rol dat de aanwezige islamitische *goeroe kampong*, van wie enkelen de titel *said* droegen, die aangaf dat ze van Mohammed zouden afstammen, zich voor hun diensten lieten betalen terwijl de zendelingen hun diensten bij ziekte, begrafenissen en huwelijken en hun godsdienstonderwijs gratis aanboden.

De “bewerking” van het noordelijke district Lasolo, die vanaf medio jaren twintig aan Schuurmans toeviel, stuitte al snel op problemen. Doordat de islamitische goeroes zijn werkwijze van geduldig en regelmatig onderwijs overnamen en minder betaling vroegen, begonnen ze hun achterstand in te halen. Soms gingen mensen over naar het christendom om zo een betere oogst, minder muizenplagen en minder ziekten te krijgen, doch wanneer na verloop van tijd hun verwachtingen niet uitkwamen, vroegen ze Schuurmans om krachtiger magische middelen tegen de muizen en om hun verwelkende rijsthalmen tot nieuw leven te brengen. Dit betekende dat er meer “in de diepte” gewerkt zou moeten worden in de vorm van meer, beter en individueel godsdienstig onderwijs. Maar het ressort was veel te groot voor één man: alleen Lasolo al kostte te paard vier dagen van noord naar zuid. Een complicerende factor was dat er onvoldoende geschikte inheemse evangelisten beschikbaar waren. Dit vroeg om een extra zending. Maar die kwam niet.

Een nieuwe impuls kreeg de belangstelling van de zending voor dit deel van Zuidoost-Celebes door een reis die Gouweloos en Schuurmans in 1929 gezamenlijk door het gebied maakten. De bevolking toonde zich niet bovenmatig vijandig en liep niet weg als ze een zending zag of hoorde spreken. De sfeer was er aanzienlijk vriendelijker dan in Sanggona of Lambuya. De eerste directe contacten ontstonden in 1931 via een Chinees in Tudaone, Jie A Sin, een christen die als evangelist onder Chinezen in Kendari werkte. Hij bracht Gouweloos in aanraking met een aantal Chinezen in Belalo, een dorp aan de Baai van Lasolo. Deze mensen hadden al een kerkje gebouwd en vroegen nu om de komst van een zending. Gouweloos bezocht Belalo voor het eerst in september 1932 en Schuurmans vierde er dat jaar kerstfeest. Hij doopte bij die gelegenheid 20 mensen, de meesten Chinezen, van wie een tot *punggawa* werd aangesteld, die met een paar dorpsgenoten het evangelisatiewerk in Belalo en omgeving ter hand nam. Doch door verhuizing en afval verdween deze gemeente eind jaren dertig weer.

Ook in Andumowu verder naar het noorden langs de baai, waar een druk bezochte pasar was waar mensen van heide en verre naar toe kwamen, verder in Lemo bij Kota Kendari, Landawe en Wanggudu woonden begin jaren dertig belangstellende Chinezen, van wie enkele gedoopt waren. Ze vroegen Schuurmans om geregelde zondagsamenkomsten en om verder onderricht.

In Lepo-Lepo, een dorp een paar kilometer ten zuiden van Kota Kendari, woonde Lie Boen Kao, een Chinese koopman. Hij las op de *pasar* van Kendari voor uit de (Maleise) 104-verhalen van Chr.G.

Barth¹⁰² en legde die vervolgens aan de omstanders uit, zowel in het Chinees als ook in het Maleis en Buginees. Soms begeleidde Lie, een “gecamoufleerde evangelist”, Schuurmans op zijn reizen. Hoewel deze mensen zeer vroom en ijverig waren, kon Schuurmans weinig zeggen over hun “diepere motieven”. Na verloop van tijd sloten deze mensen zich aan bij de Maleise gemeente van de Indische Kerk in Kota Kendari.

5.2 Het zuiden van Kendari: Roraya en Wolasi

In februari 1930 opende Schuurmans een volksschool in Roraya (Ando’olo) in het zuiden van de onderafdeling Kendari – niet te verwarren met Roraya-aan-zee op de grens met Rumbia, waar tot 1933 samenkomsten werden gehouden, die tot een eind kwamen als gevolg van het vertrek van de gehele kampongbevolking – en stelde er C. Gigir aan tot onderwijzer. Binnen een halfjaar werd deze vervangen door de onderwijzer Paul Kalalo, die daar tevens catechisatie en op zondag godsdienstoefening hield, die bezocht werd door een enkele tientallen belangstellenden, zowel uit Roraya als uit enkele gehuchten in de omgeving als Awiu, Lamakuni, Buke en Kampong Baru. Hieruit vormden zich ook in deze dorpen groepen doopleerlingen en in de laatste drie dorpen werden in 1931-1932 eigen plaatsen van samenkomst gebouwd. Het ging in de meeste gevallen om Toairi, leden van een clan die afkomstig waren uit het Mendoke-gebergte, dezelfde clan waarvan leden zich ook in Poli-Polia en Rate-Rate hadden gevestigd en wier gevoel voor onafhankelijkheid jegens de islam en de *anakia* ze deelden. Binnen enkele jaren was vrijwel de gehele dorpsbevolking van Roraya gedoopt. Het districtshoofd, Polengai, die zich “een vriend van de Kompanie” noemde,¹⁰³ hield de bouw van een moskee tegen, opende zijn huis voor samenkomsten van de zending en drong aan op de stichting van een tweede zendingsschool, te bouwen in Lambokeo aan de kust van Palangga. Hoewel hij in het algemeen, mocht hij voor de keus gesteld worden, het christendom verkoos boven de islam – hij zond zelfs zijn zoon naar de normaalcurus in Mowewe, die hij overigens niet afmaakte – was de weerstand groot, met name onder de talrijke Buginezen in de streek. Er woonden verschillende hadji’s, onder wie twee schoonzoons van Polengai, van wie een zelfs goeroe te Palangga was, en vrijwel jaarlijks vertrokken Tolaki uit Roraya naar Mekka.

Mede doordat Polengai’s opvolger als districtshoofd naar de *Muhammadiyah* neigde en voortdurend voedselgebrek de bevolking tot zwerven dwong, herbergde niet Roraya maar Wolasi in het oosten van het district Konda medio jaren dertig met omstreeks 200 gedoopte zielen de bloeiendste christengroep in het zuiden van de onderafdeling Kendari. Dat was te danken aan Gigir, die na zijn vertrek uit Roraya tot evangelist in deze streek was aangesteld en zich te Wolasi gevestigd had. In de berichtgeving van de zendelingen speelde deze “beroemd geworden” gemeente de rol van

¹⁰² Chr.G. Barth (1799-1862); getiteld *Zweimal zweiundfünfzig Biblische Geschichten* (1832), zie Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, 63, 249. De Maleise vertaling van N.Ph. Wilken was getiteld *Inilah beberapa hikajet Perdjangjian Lama dan Baharu oleh N.Ph. Wilken*. Tertara pula dibendar Rot[t]erdam oleh M. Wait dan anak-anak, Penara-penara 1875. Het werd verschillende malen herdrukt (1886, 1901).

¹⁰³ G.C. Storm a. CvZ, 13/1/1927, ARvdZ 12/3. Dit districtshoofd was niet van adellijke herkomst en zou eigenlijk geen districtshoofd hebben kunnen zijn, ware het niet dat het gouvernement hem als beloning voor bewezen diensten in die functie had aangesteld. Protesten hiertegen van de *anakia* van Palangga hadden geen resultaat gehad.

modelgemeente, “de parel aan de kroon”, vergelijkbaar met die in Poli-Polia en Rate-Rate in het ressort Mowewe en Taubonto in Rumbia.¹⁰⁴

De eerste contacten tussen de zending en Wolasi dateerden uit 1922, toen Storm en Van der Klift het dorp aandeden en kennis maakten met het dorps hoofd. Van de islam moest de bevolking naar zijn zeggen weinig hebben omdat die het eten van varkensvlees verbood. Doch dit verzet hield geen stand. Eind jaren twintig werd er een moskee gebouwd en vestigde een Arabische godsdienstleraar zich in het dorp. Het gehele dorp ging over tot de islam doch dit betekende weinig. Men bleef openlijk varkensvlees eten en negeerde de *ramadan*. De voorouders zagen deze ontwikkelingen kennelijk niet met welgevallen aan en de helft van de dorpsbevolking stierf aan een epidemie. De andere helft wendde zich vervolgens tot de zending en nodigde Schuurmans uit hen te bezoeken. Dat deed deze voor het eerst in september 1930. Hij hield er vervolgens enkele keren per maand een goed bezochte godsdienstoefening. Ruim 100 mensen meldden zich onmiddellijk aan voor dooponderricht. Er werd een kerkje gebouwd, dat wegens de snelle groei van de gemeente in 1935 vervangen moest worden door een groter gebouw.

Wegens deze gunstige omstandigheden, achtte Schuurmans Wolasi en het buurdorp Mata-Wolasi een geschikte plaats om een school te openen. De opening werd door de economische malaise vertraagd tot 1934, doch toen kon hij van start gaan met 26 leerlingen. Totdat in 1939 subsidie werd verkregen werd de school geheel gefinancierd uit bijdragen van de ouders, iets wat nergens anders in Zuidoost-Celebes voorkwam. Daarnaast werd in 1932 een christelijke *punggawa* aangesteld, Pango genaamd, verrees er een dorpsrijtschuur, werden schooltuinen aangelegd en kregen de vrouwen les in de weefkunst om de afhankelijkheid van geïmporteerde textiel te beperken. Voor een groot deel ontleende Schuurmans de inspiratie voor zijn “Sekolah Agama” aan wat hier gebeurde. Hij hoopte voor het kerkelijk leven in dit dorp zelfonderhoud te bereiken, dat kon dienen als voorbeeld voor en aanmoediging van de rest van zijn ressort. Bovendien, omdat de school geen subsidie kreeg, kende men geen inmenging van de onderwijsinspectie, waardoor Schuurmans het leerplan geheel naar eigen inzicht kon inrichten. Daardoor lagen volksschool en kerkelijke gemeente meer in elkaars verlengde dan met een gesubsidieerde school mogelijk was.

Begin 1936 volgde in Wolasi een terugslag, toen het Schuurmans ter ore kwam dat Gigir al geruime tijd in onwettige bigamie leefde. Hij werd hierom overgeplaatst naar Uepai – ontslag kon Schuurmans zich wegens het heersende gebrek aan goed personeel niet permitteren. Wolasi heeft er niet onder geleden. In tegendeel, “[d]eze gemeente spant wel de kroon in het Lakiland in elk goed opzicht”, aldus Gouweloos.¹⁰⁵ De leiding werd tijdelijk overgenomen door enkele door Schuurmans opgeleide *punggawa* en die hebben hun werk met succes gedaan. De school groeide en telde in 1937 46 leerlingen, waarvan de helft meisjes. In 1938 keerde Gigir op aandrang van de gemeente in Wolasi terug. Deze gemeente was een van de weinige in Zuidoost-Celebes die de Japanse bezetting betrekkelijk ongeschonden is doorgekomen. Honger heeft men er niet geleden. Gigir heeft de gemeente bij elkaar weten te houden, al was het kerkbezoek er wel afgenomen. Het kerkgebouw stond er eind 1945 alweer “keurig” bij.

¹⁰⁴ J. Schuurmans, Jaarverslag Lambuya-Kendari 1938, -/2/1939, ARvdZ 115/40/1.

¹⁰⁵ M.J. Gouweloos a. Hb NZV, -/3/1938, ARvdZ 101/4/5.

5.3 Het midden en zuiden van Kendari: overige groepen

Het zendingswerk in het zuiden van de onderafdeling Kendari kreeg in de tweede helft van de jaren dertig een impuls, toen daar tijdelijk een aantal leerlingen van Schuurmans “Sekolah agama” werd geplaatst, waardoor hier voor het eerst in de geschiedenis van een permanente bezetting door de zending sprake was. In Kampong Baru (Buke) werd Benjamin Rere, die niet voldeed als taalassistent van Gouweloos, als evangelist belast met de leiding van dit werk. Om de maand bezocht Schuurmans de streek. Hier en daar ontstonden groepjes christenen, zoals in Motaha ten zuiden van Puriala, Watumelewe, Tetenggaluri, Lalobau, Potoro en nog enkele andere plaatsen, waar soms eenvoudige kerkjes werden gebouwd. Motaha kreeg in 1939 de zendingsvolksschool die tot dat toe in Benua gestaan had.

Deze mensen hadden het echter moeilijk en in 1938 verliet een aantal de kerk, zoals de groep christenen in de kampong Potoro, waar op dat moment 25 gedoopten waren. Zelfs het kerkje dat hier in aanbouw was, werd weer afgebroken. Tezelfdertijd werd ook de gemeente te Kampong Baru door afval sterk uitgedund en hield vrijwel op te bestaan. Een andere gevoelige kerkverlating gebeurde in Tetenggaluri, een gehucht ten westen van het dorp Alangga (Ando’olo). Daar verliet in 1938 een door Schuurmans gedoopte en tot *punggawa* aangestelde voormalige islamitische goeroe en een door hem geleide niet onaanzienlijke kring de kerk, ruim de helft van de gemeente.

Een der oorzaken van deze kerkverlatingen was dat soms fysiek geweld tegen de christenen gebruikt werd, zoals tegen de *punggawa* en zijn gezin in Kampong Baru in 1935, waartegen meestal niet werd opgetreden. Een probleem was de korting op de traktementen die vanaf 1933 werd doorgevoerd en die zowel het zendingswerk als het onderwijs raakte. Men zag zich genoodzaakt de vergoeding voor de *punggawa* te verlagen (van f 3,- naar f 1,- gulden voor twaalf dagen werk per maand). Het gevolg was dat verschillende van hen hun werkzaamheden staakten, wat des te ernstiger was daar er onvoldoende krachten waren om hun werk over te nemen.

5.4 Gouweloos in Kendari, Lasolo

Gouweloos heeft ruim 10 jaar in Sanggona gestaan. Na een verlof verhuisde hij in april 1934 naar Kendari-stad, waar hij bleef tot hij begin 1942 door de Japanners doodgeschoten werd. Omdat het NZV-bestuur had ingestemd met het voorstel dat hij zich geheel op taalstudie zou toeleggen, kreeg hij geen eigen ressort toegewezen, maar men liet het aan hem over hoe hij zijn werk zou inrichten. Wel bestond de verwachting dat hij, aangezien hij toch veel reisde om gegevens over de taal te verzamelen, een deel van het werk van Schuurmans zou overnemen, en eventueel voor afwezige collega’s zou waarnemen. Tevens dienden hij en Schuurmans als onbezoldigde hulppredikers (Indisch predikanten) de Maleise gemeente in Kota Kendari en haar bijgemeenten in Wawotobi en bij het nieuwe vliegveld dat ten zuidwesten van Kendari-stad in aanleg was, Kendari II geheten. De leden van deze gemeente waren, behalve uit Europa, uit verschillende streken van de Grote Oost afkomstig en allerlei groepsbelangen en tegenstellingen speelden in het kerkelijk leven een rol. Veel leden ergerden zich aan de bemoeizucht en de puriteinse opvattingen van Schuurmans en Gouweloos en omgekeerd ergerden beiden zich aan de levenswijze van sommige leden, vooral die van de militairen.

Ze beleefden naar eigen zeggen weinig vreugde aan dit werk en meer dan eens overwogen ze de hulp van het Kerkbestuur in Batavia in te roepen of zelfs hun functie neer te leggen.

Meer plezier beleefden Schuurmans en Gouweloos aan de verzorging van een groep Chinese christenen in Lepo-Lepo, waar ze om de beurt om de veertien dagen in de familiekring van Lie Boen Kao een godsdienstoefening hielden in een gebouwtje dat speciaal hiervoor was opgetrokken. Na verloop van tijd werd de verzorging van deze Chinezen overgedragen aan de kerkeraad van de Maleise gemeente in Kendari en trok de zending zich terug.

Daarnaast nam Gouweloos de gemeente van Wolasi en de begeleiding van de *punggawa* aldaar van Schuurmans over en bezocht hij regelmatig de Chinezen langs de Baai van Lasolo. Hij deed dit voor een deel per Ford – een van de twee auto's die de zending in Zuidoost-Celebes had, de andere werd gebruikt door Schuurmans – en deels met een prauw, soms kon hij van de gouvernementsstomer gebruikmaken. Hij hield godsdienstoefening in Belalo en omgeving en gaf er dooponderricht. Hij maakte er tevens kennis met een aantal Buginezen, die hem aanzienlijk opener en prettiger in de omgang voorkwamen dan de Buginese opkopers die hij in de binnenlanden ontmoet had. Doch zijn boodschap vond onder hen geen ingang.

5.5 Vervolgonderwijs in Kendari

De zending had medio jaren dertig in het ressort Kendari zeven volksscholen, waarvan de kinderen voor het overgrote deel afkomstig waren uit de volksklasse. Kinderen die vervolgonderwijs wilden volgen waren aangewezen op de officieel neutrale, maar door de islam gedomineerde vervolgscholen van het gouvernement in Kolaka, Wawotobi en Kendari, of eventueel in Makassar en Bau-Bau. Omdat bij sommigen het besef groeide dat de kerk-in-wording door haar vrijwel exclusieve verworteling in de volksklasse het gevaar liep voorgoed geen toegang te hebben tot de *anakia*, het invloedrijke deel der bevolking, kwam het plan op om Nederlandstalig vervolgonderwijs aan te bieden.

Niet dat het tot dan toe ontbroken had aan pogingen van anderen om in Kendari dergelijk onderwijs te organiseren, doch die waren alle op een mislukking uitgelopen. Dat nam niet weg dat in kringen van Manadonese en Ambonese ambtenaren behoefte bestond aan protestants-christelijk Nederlandstalig vervolgonderwijs en het waren deze mensen die zich hiertoe tot Gouweloos wendden. Hieruit ontstond het plan een eigen Hollands-Inlandse School (HIS) te openen. Bij Gouweloos leefde de verwachting dat ook Tolaki-hoofden uit het binnenland overgehaald konden worden hun kinderen naar deze nieuwe school te zenden. Die zouden er dan zowel Nederlandstalig onderwijs kunnen volgen, wat goed was voor hun kansen op een betrekking bij het gouvernement, als met het protestantse christendom in aanraking gebracht kunnen worden. Dat deze HIS de zending toegang tot de elite kon verschaffen was des te belangrijker daar andere mogelijkheden van aanraking, zoals een christelijke kweekschool, andersoortig voorgezet onderwijs, een lektuurdienst en een eigen medische infrastructuur, zoals een ziekenhuis, ontbraken. Tot slot was er het feit dat men de Roomse missie vreesde, hoewel de overlevingskansen van de Roomse HIS die in 1934 in Kendari werd geopend, vooralsnog niet hoog werden aangeslagen, omdat de meeste in aanmerking komende kinderen van protestantse huize waren.

Die protestants-christelijke HIS kwam er. Hij opende zijn deuren in Kota Kendari op 1 augustus 1935 met zes leerlingen en werd geheel gefinancierd uit de schoolgelden. Hij stond onder leiding van de Batakker J.W. Simandjoentak en zijn vrouw Clara, een Minahassische onderwijzeres, die beiden waren opgeleid aan de Christelijke Hollands-Inlandse Kweekschool te Solo.¹⁰⁶ De Roomse goeroe zag het merendeel van zijn leerlingen overgaan naar deze nieuwe school. Dat enkele kinderen bij hem bleven, dankte hij aan “de beginselloosheid die vele uitgezworven Menadoneezen kenmerkt”, volgens een misschien wat rancuneuze Schuurmans. Doch de goeroe restte weinig anders dan zijn school te sluiten (1936).¹⁰⁷

Hoewel de school als “wilde school” begon, zonder erkenning door of subsidie van de overheid – waarom de school officieel niet HIS maar Kendarische Hollandsche School (KHS) heette – zag Simandjoentak het aantal leerlingen in zijn school in 1936 oplopen tot 36. Ze waren van vrijwel alle gezindten en van uiteenlopende landaard. Het bestuur drong er om verschillende redenen bij Gouweloos op aan de school van de NZV te doen uitgaan en erkenning aan te vragen. Het NZV-bestuur stemde hier weliswaar mee in en stond Gouweloos toe te doen alsof de school van de zending was, doch heeft er aanvankelijk geen geld voor ter beschikking gesteld. Dat deed het pas in 1939 door voor een periode van 5 jaar f 15.000 toe te zeggen.

Hoewel de zesklassige Kendarische Hollandsche School in de laatste jaren voor de oorlog steeds meer leerlingen kreeg, was zijn positie niet geheel duidelijk. De Inspectie onthield wegens de haars inziens slechte kwaliteit van het geboden onderwijs en, na Simandjoentak's vertrek, het ontbreken van gekwalificeerd personeel (diploma HIK) de aangevraagde subsidie en daarmee de erkenning als HIS. Doch van opheffing was geen sprake. De school beantwoordde aan bestaande verwachtingen en behoeften: in het schooljaar 1939-1940 was al een kwart van de 77 leerlingen uit Zuidoost-Celebes zelf afkomstig. Hier onder waren een dochter van zelfbestuurder Tekaka en een dozijn kinderen van districtshoofden en hoge militairen, terwijl Tekaka zelf in de Commissie van Toezicht van de school zat.

5.6 Samenvatting Kendari

Tegen het eind van de Nederlandse tijd was het grootste aantal zendingsposten in Zuidoost-Celebes gelegen in het ressort Lambuya (onderafdeling Kendari), de meeste in het stroomgebied van de Konawe en de Lasampara. Er waren vier voorgangers werkzaam die alleen een gemeente of groep gedoopte christenen leidden en zeven voorganger-onderwijzers, die behalve een gemeente ook een school hadden. Het aantal christenen bedroeg ultimo 1935 1.194 (ult. 1936: 1229), waarvan 695 volwassenen en 499 kinderen. Hieronder waren negen Chinezen en hun zeven kinderen. Een aantal gemeenten in het district Latoma behoorde tot het zendingsressort Sanggona (onderafdeling Kolaka) en zijn daar al genoemd. Wat Kendari betrof, woonden in de jaren dertig christenen in Lepo-Lepo, Lahu Au en Kota Kendari (district Sampara); Asao en Tondaone (district Tongauna); Uepai en Tawarotebota (district Uepai); Lambuya, Asaki, Puriala, Watundehoa en Nohu-Nohu (district

¹⁰⁶ M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 27/4/1936, ARvdZ 101/4/4; Reenders, *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1859-1931*, 50, noot 8, 65-66.

¹⁰⁷ J. Schuurmans a. Hb NZV, 12/8/1935, ARvdZ 101/4/4.

Lambuya); Parauna, Tudaone, Rano'ea, Hudoa en Wawotobi (district Wawotobi); Pu'undidaha, Lamakuni, Amesiu, Wonggeduku en Wawolemo (district Pu'undidaha); Sabulakoa, Wu'ura, Rapawuhoi, Inowela, Lalosingi, Wolasi, Aonua, Watamolasi, Amatowo, Mowila, Lamo'oso, Lando'ono (district Konda); Lalonggombo, Lalonggombo Baru, Andetemekutu, Amiu, Sangi-Sangi, Palangga (tot 1938), Potoro (tot 1937), Koiono (vanaf 1937), Watumelewe en Lakara-Ndolaki (beide vanaf 1937) (district Palangga); Roraya-aan-zee (tot 1933), Roraya, Tinanggea, Lalobau, Alangga, Buke, Kampong Baru, Tetenggaluri en Pu'uduria (district Ando'olo); Lemo, Belalo, Tinobu, Wanggudu en Landawe (district Lasolo). De meeste gemeenten hadden een of twee *punggawa*, een paar hadden een goeroe, terwijl de zendeling, een evangelist of een goeroe van elders er op bezoek kwamen om godsdienstoefeningen te houden en catechisaties te geven.

Zendingsvolksscholen waren er in de dorpen Lambuya (geopend in 1926), Uepai (geopend in 1928), Puriala, Wawolemo, Benua (geopend in 1926, gesloten 1939), Roraya (gesloten 1936), Motaha (geopend 1939) en Wolasi (geopend 1934), terwijl zich onder de leerlingen van de gouvernementsvolksscholen in Kolaka, Palangga, Kendari en Wawotobi en van de idem vervolgscholen in Kolaka, Wawotobi en Kendari ook veel kinderen uit christelijk milieu bevonden. Ultimo 1935 hadden de zendingsvolksscholen in het ressort Lambuya 301 leerlingen (ultimo 1936: 256). Het gemiddeld aantal kerkgangers per zondag bedroeg in dit ressort 583 (1935), het aantal avondmaalsgangers (het avondmaal werd hier eenmaal per jaar gehouden) was gemiddeld 526 per keer, ruim 75% van hen die toegelaten waren.¹⁰⁸

¹⁰⁸ De deelname aan het avondmaal te Mowewe op Goede Vrijdag liep zelfs tegen de 100%. H. van der Klift a. Hb NZV, 11/4/1936, ARvdZ 101/4/4.

6. De onderafdeling Buton, ressort Poleang en Rumbia

6.1 Storm: vestiging in Alangga (Ando'olo)

Storm vestigde zich in eind 1922 in Alangga in het district Ando'olo (zuidelijk Kendari), een mooi, schoon en groot dorp in een heuvelachtig landschap, niet ver van de Straat van Tiworo. Een punt van overweging bij deze keuze was dat het dorp strategische gelegen was te midden van andere dorpen en aan een belangrijk knooppunt van paden en wegen. Men was in twee of drie dagen in Kolaka en tevens kon via een nieuwe kustweg Rumbia worden bereikt. In het nabijgelegen kustdorp Tinanggea waren voldoende toko's om de voedselvoorziening te garanderen. Bovendien had het districtshoofd, de *diseteri* Lababa, zich bij Storm's eerste kennismaking in april van dat jaar een gastvrij en hulpvaardig man betoond. De bevolking was er met de school bekend, daar sommige kinderen in Kendari-stad al volksonderwijs volgden of gevolgd hadden.

Storm vestigde zich bij aankomst in de *pasanggrahan*, waar hij medicijnen verstrekke uit en enkele kinderen les gaf in lezen en schrijven. De aanvankelijke belangstelling voor zijn polykliniek en schooltje verdween echter snel. De Buginezen waren in de streek oppermachtig en ook de meeste hoofden waren gekant tegen de aanwezigheid van een zendeling omdat zijn boodschap nogal afweek van en zelfs bestreed wat ze van de bij tijd en wijle passerende islamitische goeroe hoorden. Ook de inlandse bestuursassistent, een Javaan, moest niets van Storm hebben – al mocht hij dit als officieel neutrale bestuursambtenaar niet laten blijken. Het districtshoofd liet in de omgang niets merken, doch maakte zijn mening op niet mis te verstane wijze duidelijk, vooral nadat twee huisjongens van Storm zich aan een meisje vergrepen hadden. Samen met zijn collega van Ando'olo vroeg Lababa hierop bij het gouvernement voor Palangga (Ando'olo) een volksschool aan om een zendingsschool vóór te zijn. Tevens haalde hij twee hadji's en een islamitische goeroe naar Alangga, zijn zwager, een Buginees uit Lapulu. Voor hem liet hij een klappertuin aanleggen en een huis bouwen precies op het terrein waar Storm zijn eigen huis had willen bouwen. Toen Storm hiertegen protesteerde en zich zelfs met verondersteld machtsmisbruik van Lababa en andere hoofden ging bemoeien, werd zijn positie onmogelijk.

6.2 Storm: vestiging in Taubonto (Rumbia)

Ontmoedigd en bij vlagen zelfs verontwaardigd door het feit dat de hoofden zich niet door hem wilden laten gezeggen, verhuisde Storm in augustus 1923 naar Taubonto in Rumbia. De wens van Van der Klift om het zendingsterrein zo groot mogelijk te maken, alsmede de adviezen van gouverneur F.C. Vorstman (1921-1924) en ds. R.W.F. Kyftenbelt van Makassar hebben hierbij een rol gespeeld. Storm's verblijf in Alangga had een klein jaar geduurd en had hem geen bekeerlingen maar wel veel wijze lessen opgeleverd. Zijn eerste kennismaking met de bevolking van Taubonto had plaatsgevonden tijdens een tocht door Poleang en Rumbia, die hij in juni 1923 in gezelschap van Van der Klift gemaakt had.¹⁰⁹

De *pau* of *apua* (vorst) van Rumbia, I Ntera, hoewel veel waarde hechtend aan de verzorging van de graven van zijn voorouders, had wegens de voordelen die hij van de aanwezigheid van een

¹⁰⁹ C.G. Storm, Reisverslag 1922, 18/4/1922, ARvdZ 1/4/3.

zendeling verwachtte op Storm's komst aangedrongen. I Ntera toonde zich doof voor de waarschuwingen van Lababa en andere hoofden en dacht niet alleen aan gratis onderwijs en medicijnen en betere betrekkingen met het bestuur maar hoopte ook dat de zendeling een toko zou openen – de enige toko-houder in Rumbia, een Chinees, woonde op Pulau Tembako – want hij had behoefte aan goedkoop kruit voor zijn geweer, petroleum en een nieuw pak kleren, zo liet hij weten. De overige hoofden in Rumbia waren verdeeld ten aanzien van de komst van de zending; voorzover ze die al steunden was dat net als bij I Ntera louter en alleen wegens de verwachte voordelen op het gebied van handel en gezondheidszorg. Een bondgenoot in de strijd tegen de oprukkende islam was sommigen ook welkom, daar juist begin jaren twintig in Rumbia en Poleang sprake was van groeiende druk van Buginese en Butonse zijde op de hoofden om in zoveel mogelijk dorpen gebedshuizen op te richten.

Het opgeven van Alangga, tot dan toe de enige post in Kendari, gebeurde tegen de zin van de zendelingenconferentie. Deze was van oordeel dat men voor tegenstand van islamitische zijde niet behoorde te wijken. Ze zag ook het gevaar opdoemen dat de zending niet de haar (door zichzelf) toegedachte leidende rol binnen het overheidsprogramma van volkswontwikkeling en -opvoeding in het belangrijke en grote landschap Kendari zou kunnen spelen en vreesde dat de Roomse missie haar kans zou grijpen. Men vond ook de door Storm aangevoerde argumenten om Alangga op te geven – dat het ressort Kendari te groot was voor één man, dat er te veel weerstand bestond, dat goede contacten ontbraken en er een tekort aan zendelingen bestond – op geheel Zuidoost-Celebes (en zelfs op geheel Celebes) van toepassing en dus niet steekhoudend waren.

Het vaak door geldgebrek geplaagde NZV-bestuur had zich echter gevoelig getoond voor Kruyt's argument dat de beperkte middelen die voor Zuidoost-Celebes beschikbaar waren, beter niet besteed konden worden aan Kendari, waar relatief weinig Tolaki en vrijwel geen Tomoronene woonden, maar aan Rumbia, waar de invloed van de islam minder groot was dan elders en de kansen op succes derhalve groter geacht werden. Voor Storm had de streek van Rumbia en het westelijk daarvan gelegen Poleang bovendien het voordeel dat het een klein en dunbevolkt gebied betrof – ruim 9000 zielen in 1930 – dat hij “intensief” zou kunnen bewerken. Een nadeel was evenwel dat het gebied geen prioriteit in het gouvernementsprogramma van volkswontwikkeling had. Hoewel in Taubonto en in Buapinang, een welvarende Buginese nederzetting aan de zuidwestkust van Poleang, volksschooltjes van het landschap waren, was het binnenland van Rumbia en Poleang nauwelijks ontsloten en ook van de vorming van nieuwe kampongs was maar op enkele plaatsen sprake. De assistent-resident van Buton was dan ook maar al te blij toen Storm zich in Taubonto vestigde, al vroeg hij zich wel af wat hem bezielde. Na een bezoek aan Buton schreef Storm zijn hoofdbestuur: “Ik kan niet zeggen dat de heeren te Boeton mij zijn meegevallen, een sympathieken indruk kreeg ik althans niet. Veelal wordt in dat soort kringen een zendeling nog aangekeken als iemand die wegens gebrek aan beter ten slotte niets anders weet te doen dan maar in het apenland te gaan zitten en zieltes te winnen.”¹¹⁰ Opvallend is dat Storm zich dit standpunt na verloop van tijd geheel heeft eigengemaakt. Met de vestiging van Storm in het Tomoronene-dorp Taubonto in 1923 ontstond na Mowewe en Sanggona de derde zendingspost in Zuidoost-Celebes. De islam werd in Rumbia en Poleang

¹¹⁰ G.C. Storm a. Hb NZV, 8/3/1926, ARvdZ 1/4/2.

voornamelijk aangetroffen in enkele kustdorpen, was er althans zichtbaar en dominant. Doch ook het binnenland bleek meer door de islam beroerd was dan Storm verwacht had en islamitische goeroes waren hem op verschillende plaatsen voor geweest.

Geheel alleen was Storm niet. Hij kon profiteren van de diensten van Raoni Pandiri, een timmerman van Tomoronene-herkomst in zendingsdienst, die met hem was meegekomen naar Taubonto. Pandiri, Storm's huisknecht Dome'e, een broer van Lamatungga uit Mowewe, en zijn paardenknecht Victor Laumbano introduceerden hem en zijn vrouw bij de bevolking, bouwden een huis voor hen, hielden hen op de hoogte van alle dorpsroddels, vergezelden Storm op zijn reizen en verrichtten allerlei andere hand- en spandiensten.

Taubonto was zeer eenzaam gelegen, contact met de buitenwereld was spaarzaam. Bezoekers of reizigers van buiten Rumbia kwamen er niet of nauwelijks, slechts een enkele bestuursambtenaar, islamitische goeroe of handelaar waagde zich zover het binnenland in. Aan de kustweg van Kasiputih naar Kendari werd nog gewerkt en doorgaans was die slecht begaanbaar. De weg van Kaseputih via Taubonto en Rompu-Rompu naar de zuidwestkust van Poleang was zo mogelijk nog slechter. Toen in november 1931, in de droge tijd, een auto in Taubonto arriveerde, was dat dan ook "een gebeurtenis van belang".¹¹¹ Hoewel Storm en vooral zijn vrouw na verloop van tijd wegens de schier ondraaglijke eenzaamheid Taubonto graag wilden verruilen voor een post dichterbij hun collega's – Mowewe was zes dagen lopen van Taubonto – zoals Sanggona toen dat wegens vertrek van Gouweloos in december 1932 vacant kwam, bleven zij er tot aan hun vertrek in 1937.

Taubonto was de woonplaats van drie priesters, onder wie een zekere Topaso, en de twee belangrijkste *anakia*-families: te weten die van genoemde INtera, de *apua* of *mokole* (vorst) van Rumbia, en die van Watu Molori (wiens naam was afgeleid van zijn woonplaats). Het dorp bestond uit twee dozijn huizen en was gelegen tussen twee bergruggen in een breed en vlak, met alang-alang begroeid rivierdal ten oosten van Kasiputih. Binnen een uur loopafstand bevond zich een tiental kampongs, waarmee deze streek een der dichtst bevolkte delen van Rumbia was.

Zondags hield Storm er *sembahyang* (godsdiensttoefening) en door de week gaf hij catechisatie aan kinderen en volwassenen, zocht de mensen thuis op, confronteerde hen met zijn boodschap en richtte een zangkoor op, dat tijdens kerkdiensten in het Maleis liederen ten gehore bracht. Ook schreef hij christelijke teksten op traditionele Tomoronene-liederen als de *handende*, *kunini* en *suengene*.¹¹² Dagelijks hield hij polikliniek, waarvoor de mensen van heinde en verre naar Taubonto kwamen, in de begintijd had hij soms 100 of meer patiënten per dag. Op 19 december 1926 doopte hij de eerste Tomoronene, twee jongens, Dala en Johan Rura Gadi, die bij hem als *murid* in huis woonden. Ze werden gevolgd door twee andere huisgenoten, Victor Laumbano en Johan. Anderen meldden zich voor de doop aan. Een half jaar later waren er in Taubonto en omgeving ruim 50 doopkandidaten, onder wie Petrus Saleh Lode, Wa'ate, en Tama'ate, de zoon van het dorps hoofd van Taubonto, die allen tot de familie van INtera behoorden. Van deze mensen waren overigens maar enkelen al "rijp" voor het christendom, zoals Ferdinand Bawea Rahia Powatu, Petrus Saleh Lode en Saripa en zijn vrouw Tai Miano. Deze laatste ging zelfs in kerkdiensten in Taubonto voor – waarschijnlijk de eerste

¹¹¹ G.C. Storm a. Hb NZV, 20/11/1931, ARvdZ 101/4/2.

¹¹² Interview auteur met P.R. Lawole, Riti Simon e.a., (Kendari, -/1/1986) sub Barthimeus, 7, 10.

vrouwelijke *pandita* van Zuidoost-Celebes. I Ntera legde het werk van de zending geen stro breed in de weg. Integendeel, samen met het dorps hoofd van Taubonto, de gezaghebber van Buton en Storm had hij zitting in de schoolcommissie.

6.3 De zending, islam en de hoofden

De betrekkingen tussen de zending, de islam en de hoofden van Taubonto en omliggende dorpen als To'elea, Raromaso, Huhubi, Lakomeo en Tampoia waren wisselend en illustreerden de problemen die de bevolking ondervond om haar houding te bepalen. Altijd en overal was de invloed van sultan van Buton merkbaar, wat niet wegnam dat de bevolking uit zichzelf in overgrote meerderheid noch voor de islam, noch voor het christendom enige interesse aan de dag legde. Dat gold ook voor de meeste hoofden, al waren sommigen wat uitgesprokener dan andere. I Ntera verwelkomde weliswaar de zending maar wilde in 1925 tevens een *langgar* in Taubonto bouwen – wat door het bestuur niet werd toegestaan. Ook het hoofd van Lakomea, een buurdorp, verwelkomde de zending, om dezelfde redenen als I Ntera. Munara, tot eind jaren dertig de tweede man (*wakili*) van Rumbia en de beoogd opvolger van I Ntera,¹¹³ en Wa'ate, toonden aanvankelijk wel belangstelling, traden zelfs als hulponderwijzers in dienst van de zending, doch toen Munara in 1927 benoemd werd tot schrijver van de *syarat* van Rumbia verdween beider belangstelling.

Een geduchte tegenstander van de zending was Bico, het hoofd van La'ate, een dorp in het noorden van Rumbia aan de grens met Ando'olo. Hij maakte Storm publiekelijk uit voor Bilisi, een boze geest (*tunuana*) die de mensen trachtte te verderven. Het dorps hoofd van Raromaso, die behoorde tot de hoogste adel van het land, bouwde uit protest tegen de zending in 1931 een *langgar* in zijn dorp. Zijn zoon Marali echter neigde naar het christendom. Ook de hoofden van Huhubi en Tampoia, de laatste via zijn huwelijk nauw verwant met I Ntera, alsmede Tama'ate Tembe, een zoon van het hoofd van Tembe en eveneens verwant met I Ntera, lieten geen gelegenheid voorbijgaan hun afkeer van de zending te tonen, al weigerden ze ook de *puasa* te houden en de *zakat* en *fitrah* te betalen, als zijnde in strijd met hun *sara* (adat, oude gewoonten). Daar tegenover stond weer dat twee zonen van de elite, Powatu en Lode, de normaalcursus in Mowewe bezochten. Beiden werden gedoopt op 22 mei 1927 – de eerste nadat zijn vader, het hoofd van Huhubi, begin januari van dat jaar overleden was. Rahia Powatu's huwelijk met Rahi, een zuster van Munara, werd onder grote belangstelling door Storm ingezegend en verzekerde hem blijvend een welwillend oor binnen de elite. Behalve Munara was een andere gegadigde voor de functie van *apua* genoemde Powatu. Doch deze was een christen en speelde bovendien een leidende rol in de Los-van-Buton-beweging en had om beide redenen geen

¹¹³ Munara was tot 1927 in Taubonto hulponderwijzer aan de christelijke volksschool in Taubonto. Vervolgens werd hij schrijver van de *mokole* (vorst) van Rumbia. Deze benoeming was de voorbereiding op zijn aanstelling als *mokole* of *pau* (*apua*) van Rumbia. Storm verzette zich tegen zijn vertrek uit zendingsdienst; als onderwijzer was hij veel meer nut voor de bevolking dan wanneer hij “dat onbenullige schrijverswerkje” ter hand zou nemen. De zendelingenconferentie echter was van oordeel “dat het zeker prachtig zou zijn als Munara zijn ontslag zou moeten aanvragen omreden hij tot Vorst van Roembia zou zijn aangesteld”. Notulen CvZ, 4/2/1927, ARvdZ 12/3; vgl. ook G.C. Storm a. Hb NZV, 4/6/1930, ARvdZ 101/4/1.

schijn van kans. In plaats daarvan ontwikkelde hij zich tot een van de meest vooraanstaande en invloedrijke figuren van de kerk in Zuidoost-Celebes.¹¹⁴

Een steeds weerkerend argument tegen het christendom was dat het bandeloosheid en verdeeldheid met zich meebracht en zo een bedreiging vormde van de bestaande sociale en religieuze orde. Een breuk met de adat betekende voor de bekeerlingen dat ze “in het hiernamaals dan gescheiden blijven van de voorouders”, aldus I Ntera bij de doop van Munara’s zuster.¹¹⁵ Hoe meer I Ntera met de zending in aanraking kwam, hoe meer hij naar de islam neigde, maar dan wel onder behoud van tal van elementen van de traditionele religie, zoals bij de begrafenis van een van zijn dochters in 1932 bleek. Ook Munara dacht eerder in termen van een strategische alliantie tussen hoofden, zending en gouvernement tegen de migranten langs de kusten dan aan bekering tot het christendom.

6.4 Storm en de beide mantri besar van Buton

Opmerkelijk genoeg had Storm waardering voor de beide *mantri besar* van Buton, de *mantri besar sukanago* en de *mantri besar matanago*, die lid waren van de rijksraad (zelfbestuur) van Buton en in Rumbia en Poleang de afdracht van de schatting en andere bestuurszaken regelden.¹¹⁶ Beiden meden hem echter indien ze konden, terwijl Storm van zijn kant, omdat ze niets over zijn persoon en werk te zeggen hadden, nooit belangrijke kwesties met hen besprak: die bewaarde hij voor de assistent-resident en de controleur. De *matanago* vond hij een “flinke kerel”, zij het wat onbeschaafd en geen geschikt gezelschap voor Europeanen, doch hij kon goed met de mensen omgaan. De *sukanago* daarentegen was een “heer”, wat hij mede te danken had aan het feit dat hij te Makassar de OSVIA had bezocht. Niettegenstaande deze gunstige indruk waren Storm’s werkzaamheden in Rumbia en Poleang het zelfbestuur van Buton en vooral Abdul Rahim, een rijke handelaar en de man achter de troon in Buton, een doorn in het oog en die hebben hem tegengewerkt waar ze konden.¹¹⁷

6.5 “Wij hebben groote plannen en zijn vol vuur”

Op zondag 23 maart 1924 begon Storm met het houden in Taubonto van kerkdiensten, de *sembahyang*, in het Tomoronene. Deze diensten waren in het begin zeer eenvoudig: begonnen werd met gebed, daarna werd volgens een rooster een bijbels verhaal verteld waarna met gebed gesloten werd. Hij liet zijn Minahassische onderwijzers Jan Torindatu en Jonas Lelemboto, die het Tomoronene snel begrepen, een paar liederen vertalen en op de melodie van een gezang zetten, waarbij het soms niet mogelijk was het geheel zonder Maleise woorden te doen. Er werd staande gezongen. Storm

¹¹⁴ F.B. Rahia Powatu was ook van de *mokole*-stand. Zijn vader, het hoofd van Tampoia, was gehuwd met een dochter van I Ntera. Hoewel Powatu de zoon was van een tweede vrouw van zijn vader en dus niet rechtstreeks de kleinzoon van I Ntera, maakte dat voor zijn plaats in de hiërarchie niet veel uit, te meer niet daar hij ook via zijn vrouw een zwager van Munara was. Indien zowel Munara als I Ntera zouden overlijden, dan zou Powatu de nieuwe *apu* (of *apua*, vorst) worden en aan het hoofd van Rumbia komen te staan. Maar zover is het niet gekomen. G.C. Storm a. Hb NZV, 14/6/1927, ARvdZ 1/4/7.

¹¹⁵ G.C. Storm a. Hb NZV, 25/4/1934, ARvdZ 101/4/3.

¹¹⁶ “Verslag van de besprekingen in zake eenige onderwerpen betreffende het Landschap Boeton (op 9 Juli 1946)”, 4. Naast de sultan hadden zitting in de rijksraad de *sapati* en de *kenipulu* namens de hogere adel (*kaum*) en de *mantri besar matanago* en *mantri besar sukanago* namens de lagere adel, de *walaka*.

¹¹⁷ G.C. Storm a. Hb NZV, 14/1/1932, ARvdZ 101/4/2.

introduceerde ook vertalingen van de zegen, het Onze Vader, de Geloofsbelijdenis en delen van de evangeliën.

De zegen luidde als volgt:¹¹⁸

Tomoronene	Nederlands (Storm)
Iakoe kanahintjoe	Ik hoop
ke Apoe Jesoe Kristoe lako ronga itjomioe hai tjampo;	dat de Heer Jezus Christus met u meegaat naar het dorp;
namo'o Apoe Allah mowe'e ko mioe berekati-no;	en dat de Heer God zijn zegen aan u geeft;
namo'o Pena'a Mowoea moia ronga sangkoleo-mioe teleoe lembahino.	en dat de Heilige Geest met uwe zielen blijft tot in eeuwigheid.
Amin	Amen

De belangstelling voor – soms niet meer dan nieuwsgierigheid naar – deze diensten was niet groot, niet meer dan een handvol mensen kwam in het begin, doch hun aantal nam allengs toe. Onder de eersten waren Harun en zijn vrouw Emma, wier zoon Seth Harun naar de “Sekolah Agama” in Lambuya ging en in de jaren vijftig tot *guru jemaat* in Terodono (Rumbia) werd aangesteld, en Manuntu en Meambo en hun dochter Lelenga uit Langkowala.¹¹⁹ In 1928 meldde Storm dat als het zo doorging hij “de overwinning” zou behalen. Hiermee bedoelde hij niet alleen dat de gemeente zou blijven groeien – wat zij voorlopig deed, zelfs tijdens zijn verlof in 1929 en 1930 nam het aantal gedoopte zielen, volwassenen en kinderen, in Taubonto toe, van 134 tot 200, – maar ook dat de weldaden van de westerse, christelijke beschaving ook in niet-christelijke kringen in Taubonto en omgeving doordrongen. Dit laatste schreef hij toe aan zijn persoonlijke invloed en voorbeeld, zich kennelijk niet realiserend dat wat hij signaleerde een proces van assimilatie en overdracht van culturele en materiële waarden was, dat al gaande was sinds de tijd dat de eerste vreemde handelaars op de kust landden en hun waren tegen bosproducten ruilden.

Latere berichten over kerkelijk Taubonto reflecteerden echter de sombere stemming die het kerkelijk leven van geheel Zuidoost-Celebes beheerste. In zijn laatste jaarverslagen van medio jarendertig meldde Storm dat de gemeente vrijwel stationair was. Er was een tweedeling onder de bevolking opgetreden, waarbij de *miano serani* (christenen) steeds meer in een isolement terecht kwamen. Ze werden bij allerlei gelegenheden geweerd en ook bij de openingen van tuinen van dorpsgenoten en het binnenhalen van de oogst werden ze weggehouden, omdat ze de verplichte rituelen niet in acht namen, wat hongersnood en ziekten tot gevolg zou hebben. Het aantal christenen in Rumbia (en Poleang) nam in de jaren dertig nauwelijks nog toe en degenen die al gedoopt werden, waren voor het grootste deel kinderen van christenen.

¹¹⁸ G.C. Storm a. Hb NZV, 5/5/1924, ARvdZ 1/4/5.

¹¹⁹ Interview auteur met P.R. Lawole, Riti Simon e.a., (Kendari, -/1/1986) [24, 25].

6.6 De volksscholen

Storm opende op verschillende plaatsen volksscholen, het eerst in Taubonto. Sinds 1922 bestond daar een landschapsschool, de enige school in geheel Rumbia. Hij werd bezocht door omstreeks 70 leerlingen, afkomstig uit Taubonto en de omliggende kampongs. De eerste twee onderwijzers van de school waren Tomoronene, die de gouvernementsnormaalschool te Bau-Bau bezocht hadden. Het onderwijs werd in het Maleis gegeven, zoals op alle gouvernementsscholen, doch dat drukte het peil nogal gezien de geringe kennis van de bevolking van die taal. Het beheer van de school werd per 1 september 1923 aan de zending overgedragen, wat – anders dan elders op Zuidoost-Celebes – niet betekende dat het bestuur, i.c. de bestuursassistent in Buapinang, zich niet meer direct met de interne gang van zaken op de school bemoeide, dit tot grote ergernis van Storm. Een van beide Tomoronene-onderwijzers, Sudu, die afkomstig uit Poleang, werd per 1 januari 1924 vervangen door twee “eigen” mensen, de Minahassers Jan Torindatu en Jonas Lelemboto, die beiden waren opgeleid aan de kweekschool te Kuranga (Minahassa). De andere onderwijzer, Munara, die wegens zijn betrekking met de *mokole*-familie van Rumbia van grote waarde was voor Storm’s contacten met de bevolking, bleef aan als hulponderwijzer. De voertaal werd het Tomoronene; Maleis werd een der vakken, terwijl een paar veelbelovende leerlingen Nederlands kregen. De school werd betaald uit opcenten op de belasting, welk systeem hier eerder werd geïntroduceerd dan in Kolaka en Kendari. Door Storm voorzien van lesmateriaal in het Tomoronene, functioneerde de school aanvankelijk heel behoorlijk, doch na het aantreden van een nieuwe onderwijzer, de Minahasser Timotheus Pelealu, die, hoewel in Depok opgeleid, niet voldeed, braken slechte tijden aan. Pelealu maakte zich schuldig aan ontucht met leerlingen, waardoor de school begon te verlopen en in 1930 een kwart van zijn leerlingen verloren had (van ruim 90 naar 67 leerlingen). Hij werd in juni 1930 ontslagen en vervangen door Ferdinand Powatu, een aan Van der Klift’s normaalcurcus in Mowewe tot onderwijzer opgeleide hoofdenzoon. Tegelijk werd de school, die met het oog op de opening van de normaalcurcus in 1926 met een vierde klas was uitgebreid, weer teruggebracht werd tot een drieklassige. Hoewel Powatu en zijn assistent Saripa, “een eenvoudig, maar zeer ernstig en geschikt mensch¹²⁰”, niets dan lof kregen, spraken de berichten over de school van Taubonto in latere jaren van een stationaire situatie. Storm stond voortdurend in contact stond met de NZG-kweekschool in de Minahassa om onderwijzers, doch het lukte hem niet om voldoende betrouwbare en gekwalificeerde mensen te krijgen.¹²¹ Toen de assistent-resident van Buton en Laiwoi in 1928 aan Storm voorstelde een bijzondere, dat wil zeggen christelijke school in het district Poleang te openen, kon hij om onder meer deze reden niet op dit voorstel ingaan. Het wachten was op het beschikbaar komen van de eerste Tomoronene-onderwijzers in Mowewe. Soms slaagde zelfs een ongediplomeerde hulponderwijzer uit eigen land er beter in een school draaiende te houden dan een opgeleide Minahasser. In deze beginfase van het onderwijs in deze streek, waarin het belangrijker gevonden werd de bevolking aan de school te

¹²⁰ H. van der Klift, Jaarverslag Taubonto 1938, -/2/1939, ARvdZ 115/40/1.

¹²¹ De Kweekschool voor Inlandse Onderwijzers en Gemeente-voorgangers van het NZG was geopend in 1852 te Sonder, verhuisde in 1855 naar Tanawangko en was vanaf 1886 gevestigd in Kuranga/Tomohon). Behalve in de theoretische vakken kregen de leerlingen (vanaf 1881) ook les in vakken als vlechten en houtbewerking. Graafland, *De Minahassa*, I, 90; Kroeskamp, *Early schoolmasters*, 145-226; Coosma, *Zendingseeuw*, 582.

wennen en kinderen te trekken dan “geleerden te kweken”, werd dit door de onderwijsinspectie gedoogd.¹²²

Zulks was ook het geval in Rarongkeu, een dorp ten noorden van Taubonto in de vlakte van Rumbia. De houding van de hoofden en de bevolking tegenover een zendingsvolksschool was aanvankelijk niet onwelwillend en in 1927 werd dankzij de inspanningen van Munara in de nabij Rarongkeu gelegen kampong Langkowala een gesubsidieerde volksschool met 35 leerlingen geopend, die geleid werd door Wa’ate, een oom van Munara. Na enige tijd werd hij vervangen door Heber Manoa. Hoewel deze door Storm werd afgedaan als een “prul van een Moroneen”, die geen onderwijzersopleiding genoten had, gold van hem hetzelfde als van Wa’ate: de school liep heel behoorlijk. Dat kwam grotendeels doordat beiden behoorden tot de voornaamste *mokole*-familie. Doch Manoa viel voor de charmes van Pelealu en ook hij vergreep zich aan zijn leerlingen. Hierdoor verliep de school snel. Nadat Manoa in 1930 vervangen was door de door Van der Klift opgeleide Tomoronene-onderwijzer Johan Rura Gadi, eveneens lid van een *mokole*-familie, leefde de school weer wat op en steeg het aantal leerlingen van 27 tot 57, zodat zelfs een tweede onderwijzer nodig was. Doch de anti-Nederlandse houding van de bestuursassistent Mohammad Ali (1931-1932) en de depressie deden zich voelen. De ouders van de schoolkinderen waren niet langer in staat het schoolgeld te betalen en hielden hun kinderen thuis. De school werd gesloten en Gadi ontslagen (1935), waarmee Rarongkeu-Langkowala verviel als zelfstandige zendingspost. Deze post werd met Gambere aan de zuidwestkust, waar inmiddels ook een zendingspost geopend was, gecombineerd en aan de zorgen toevertrouwd van Petrus Saleh Lode, ook een (aangetrouwd) lid van de *mokole*-familie van Rumbia. Lode werd in 1935 vanuit Rompu-Rompu, waar hij sinds 1930 gestaan had, wegens herhaald wangedrag – hij ging steeds meer “anakia-streken” vertonen en ontnam de voormalige bestuursassistent, de Minahasser Mamahit, zijn vrouw, Daloma, een *mokole*-dochter uit Rompu-Rompu – naar Gambere overgeplaatst. Doch in Gambere deed hij het opnieuw slecht en eind 1935, na vijf jaar zendingsdienst, werd hij ontslagen – om een paar jaar later opnieuw in Rompu-Rompu aangesteld te worden. In Gambere werd hij vervangen door Armin Tama’ate Po’enda, die tevens de kleine christengemeenschap in Tari-Tari in westelijk Poleang verzorgde.

6.7 Een avondschool en leeskring te Taubonto

In 1924 begon Storm in Taubonto een avondschool. Behalve dat een aantal jongens er leerden lezen, schrijven en rekenen en zijn beide timmerlieden Raoni Pandiri en Dome’e meetkunde bijbracht, ging het Storm erom hen de waarde van geregelde arbeid te doen inzien en dat “luiheid des duivels oorkussen” was.¹²³ Bovendien dacht hij hierin een goed middel gevonden te hebben om contact met de volwassen bevolking in de omgeving te leggen. Net als Anna van der Klift-Snijder in Mowewe, richtte Storm in 1935 met de goeroes en abituriënten van de normaalschool in Mowewe een leeskring op. Deze kring was in zekere zin het vervolg op eenvoudig colportagewerk waarmee Storm al in de jaren twintig mee begonnen was. De kring telde zo’n twaalf deelnemers, goeroes in dienst van de zending, voor wie deelname verplicht was. De gezamenlijk gelezen en besproken lectuur bestond

¹²² G.C. Storm a. Hb NZV, 27/4/1928, ARvdZ 101/4/1.

¹²³ G.C. Storm a. HB NZV, 26/1/1925, ARvdZ 1/4/6.

uit de weekbladen *Soeloeh Pendidikan* en *Pandji Poestaka*, aangevuld met de *Volksalmanak Melajoe*, uitgaven van het Bureau voor de Volkslectuur te Weltevreden, Batavia, en de Maleise preken serie *Sinar Rohani*. De abonnementen werden gefinancierd door op de salarissen van alle goeroes per maand 20 cent in te houden. Naast deze personeelsleden van de zending waren er nog drie deelnemers: de onderwijzer van de neutrale volksschool te Buapinang, een Minahassische koffieplanter uit Poleang, en Munara, de *wakil mokole* van Rumbia en voormalig onderwijzer van de zending te Taubonto.

6.8 “Niet praten, niet vragen, maar kortweg doen.”

Vanuit Taubonto maakten Storm en zijn twee helpers Jonas en Saripa, de laatste twee met een plaatjesboek onder de arm, tochten door de binnenlanden en naar de zuidkust. Wegens de afwerende houding van de hoofden en bevolking van Poleang, daartoe aangezet door de *sulewatang* van Poleang Bugis, concentreerde Storm zich in zijn werk in zijn eerste jaren op het district Rumbia. Het heeft enige tijd geduurd voordat hij naar eigen zeggen enig zicht kreeg op de mensen en de zijns inziens tamelijk chaotische verhoudingen in Poleang. De hoofden hadden er aanzienlijk meer macht en invloed dan in Rumbia, wat een navenant grotere kans op conflicten met de zending betekende. Hij ontdekte verder dat een belangrijke oorzaak van het verzet tegen het christendom niet alleen gelegen was bij de islam, maar ook in de bedenkelijke manier waarop sommige nieuwe christenen zich tegenover de adat opstelden. Dit voedde het wantrouwen tegen de zending, te meer daar in vergelijking met gekerstende streken in geïslamiseerde gebieden veel van de adat gehandhaafd bleef. De islam werd derhalve soms als minder bedreigend ervaren dan het christendom, of negatief gezegd: het christendom fungeerde als schild waarachter allerlei ongerechtigheden en onwettige praktijken schuilgingen, althans onwettig naar het gevoel van de aan de adat gehechte bevolking. Storm kon de klagers overigens niet geheel ongelijk geven, te meer daar sommige nieuwe christenen wel heel ver gingen en radicaal alle tradities overboord gooiden.

Hoewel Storm toeliet dat de nieuwe christenen zoveel mogelijk van hun “goede” oude adat bewaarden, bijvoorbeeld door in 1928 een aangepaste versie van het *mewuwusoi*, het belangrijkste oogstritueel van de Tomoronene, op te nemen als nieuwjaarsfeest-dankfeest voor de oogst, bestond deze argwaan jegens de christenen heel sterk. Dat is niet vreemd wanneer men bedenkt dat Storm’s uitgangspunt, ondanks zijn voorzichtigheid, was dat “de adat het ontplooien [belemmert] van het volle leven, van volle levensvreugde, van volle vrijheid”. Hij bad daarom vaak: “verlos hen van hun adat, Heer”. Niet dat hij alle adat zonder meer veroordeelde, wel het grootste deel ervan. Ook voor de “eenzijdige adat-verheerlijking”, zoals hij de ethische politiek en de Indische bestuurs hervormingen betitelde, had hij geen goed woord over, te meer niet daar sommige Europese bestuursambtenaren, die toch al slecht op de hoogte waren met de interne verhoudingen van Rumbia en Poleang, op grond hiervan al te voorzichtig waren om de opening van zendingsscholen toe te staan en hun oren te veel lieten hangen naar de wensen der hoofden.

Hoe dit zij, de *sulewatang* van Poleang Bugis, die ambities had ook het hoofd van Poleang Moronene te worden en aanvankelijk door het bestuur zelfs als zodanig beschouwd werd, wist de komst van de zending in Poleang lange tijd tegen te houden. Ook waarnemend *mokole* Talide, vanaf 1924 enige

tijd waarnemend inlands bestuurshoofd van Poleang Moronene, was fel gekant tegen de komst van de zending en slaagde met hulp van een paar hadji's en controleur P. Baretta – wiens standpunt was: “wachten tot de bevolking om een school vraagt” en vooral niet aandringen – er in 1926 in te verhinderen dat Storm een school annex zendingspost in zijn dorp, Poleang, opende. Even leek het erop dat Talide daarna bijdraaide en de hulp van Storm en het bestuur zocht tegen de ambities van de *sulewatang*, doch toen Storm in 1929 opnieuw zijn voornemen bekend maakte, waren de protesten opnieuw niet van de lucht.¹²⁴

In Bau-Bau was ondertussen een andere bestuurlijke wind opgestoken. Het bestuur wenste thans voor het district Poleang naast de bestaande scholen voor Buginezen ook een of meer scholen voor de kinderen van niet-islamitische Tomoronene. Een rol zal gespeeld hebben dat zich in de buurt van Rompu-Rompu, omstreeks 10 kilometer van de zuidkust in het brede dal van de Poleang-rivier, twee Minahassers, beiden christen, hadden gevestigd, die voor het onderwijs aan hun kinderen tegen hun zin op de neutrale, door Buginezen bevolkte gouvernementsschool in de kustkampong Bambaëa aangewezen waren. Dit waren koffietelers, van wie een Sirang heette. Beiden waren getrouwd met Tomoronene-vrouwen. Hoewel ze formeel tot de Protestantse Kerk van Raha behoorden, ontfermde Storm zich over hen, waarmee hij een bruggehoofd in de streek verwierf. Nadat de islamitische goeroe in Rompu-Rompu gedwongen was te vertrekken – de bevolking kreeg genoeg van het betalen van de *zakat* en *fitrah* aan het eind van de vastenmaand, het *melapa* zoals de Tomoronene dat noemden, en van het vasten zelf, zo zei *mokole* Tauga, een voornaam adat-hoofd in Rompu-Rompu; men wilde slechts de adat van de voorouders vasthouden – kon Storm in 1930 in dat dorp een (ongesubsidieerd) schooltje openen. Dat zoog onmiddellijk vrijwel alle Tomoronene-leerlingen van de gouvernementsschool van Bambaëa weg. De onderwijzer in Rompu-Rompu werd Petrus S. Lode, een abituriënt van Van der Klift's normaalschool in Mowewe. Zich gesteund wetend door een welwillende houding van het bestuur in Bau-Bau, trok Lode zich niets aan van lokale bezwaren tegen zijn komst. Maar hij had het wel erg moeilijk, werd genegeerd en toen Storm de beide Tomoronene-vrouwen van de koffieplanters, een paar van hun leerjongens en een huisjongen van Lode doopte, stak er opnieuw een storm van protest op, ditmaal geleid door het nieuwe districtshoofd *mokole* Onda, genoemde Tauga, en Luara, het dorpshoofd van Rompu-Rompu, met de sultan op de achtergrond. Hetzelfde gebeurde een jaar later (1931) weer, toen Storm een aantal vrouwen uit Sincoli doopte. Sommige hoofden zagen in de aanwezigheid van de zending een aanslag op hun betrekkelijke vrijheid en onafhankelijkheid ten opzichte van het bestuur te Buton en deden er alles aan de bekeerlingen uit hun gebied weg te krijgen. Voor het bestuur was de zending echter een welkome bondgenoot in de strijd tegen de betrekkelijke chaos en anarchie in Poleang en het gaf de zending alle steun die ze nodig had.

Hoewel de autochtone bevolking van Rumbia en Poleang afwisselend in de richting van de islam dan weer in die van het christendom werd gedrongen, afhankelijk van de vraag door wie ze zich het meest in het nauw gedreven voelde, werd meestal het complex zending-gouvernement als de grootste bedreiging gezien. De hoofden konden in de jaren dertig wegens de opstelling van het bestuur de aanwezigheid van een zendingsgoeroe in Rompu-Rompu weliswaar niet verhinderen, zoals hen enkele

¹²⁴ G.C. Storm a. HB NZV, 26/1/1925, ARvdZ 1/4/6..

jaren eerder wel gelukt was, maar zoveel vijandigheid leidde onvermijdelijk tot stagnatie van het zendingswerk, te meer daar tezelfdertijd een op Kabaena woonachtige hadji, een Makassar, zich in Rompu-Rompu vestigde en er met koranonderwijs begon, magische middelen verkocht en tegen betaling de toekomst voorspelde. De man, die gesteund werd door een paar rijke hadji's uit Bambaëa, trok veel belangstelling en aan zijn woorden werd meer geloof gehecht dan aan die van Storm en zijn evangelisten, die van hun kant de bevolking voor zijn "afzetterspraktijken" trachtten te waarschuwen.¹²⁵

Ook in ander opzicht dreef de zending de bevolking in de armen van de islam, in de zin dat districtshoofd Onda, op instructie van sultan Laode Muh. Hamidi Kaimuddi VIII van Buton (1928-1937), opdracht gaf in alle dorpen in zijn district een *langgar* te bouwen en bepaalde dat alle Tomoronene in zijn district, islamiet of niet, hun huwelijken dienden te laten sluiten volgens het islamitische recht – wat overigens lijnrecht tegen de adat inging. Alleen ingrijpen van het bestuur voorkwam de uitvoering van deze bevelen, doch dat was nauwelijks winst. De aanvankelijk openlijk getoonde vijandschap, die overigens niet alleen tegen de zending was gericht, maar op zijn minst evenveel tegen de Nederlandse aanwezigheid als zodanig, werd wat Storm betrof thans verborgen tegenwerking. Zijn antwoord was: met de vuist op tafel slaan, de verantwoordelijken streng aanpakken en op hun nummer zetten.

Het hoogtepunt wat aantal christenen in Rompu-Rompu en omliggende dorpen als Sincoli (ook: Longori), Pusuea en Rarongkowu, betreft viel in de eerste helft van de jaren dertig, toen er omstreeks 25 gedoopte zielen waren. In 1934 werd in Rompu-Rompu zelfs een avondschool voor volwassenen geopend. Doch na een goede start taande de belangstelling en in januari 1935 werd hij weer gesloten. Die stagnatie trof niet alleen het onderwijs voor volwassenen maar ook de kerkelijke gemeente. Al snel ging het bergafwaarts, de christenen werden "met den nek aangekeken, uitgemaakt voor kafirs" en niemand hielp hen hun doden te begraven. Een van de oorzaken was de persoon van Lode, op wie volgens Storm gaandeweg steeds meer aan te merken viel omdat die zich gedroeg als lid van de elite, waarmee hij, zoals gezegd, via zijn vrouw verwant was. Ook Lode's buitenechtelijke affaires trokken de aandacht en berokkenden de zending grote schade. Een rol zal eveneens gespeeld hebben dat de bevolking van Rompu-Rompu een afkeer van beide Minahassische koffieplanters had, die ze duidelijk kenbaar maakte, onder meer door het vernielen van hun koffiestruiken. Die vernielingen gebeurden, naar beweerd werd, op instigatie van kringen rondom de *sulewatang* en het zelfbestuur van Buton, en hadden zowel een godsdienstige als een economische achtergrond. De verstandhouding tussen de meeste hoofden van Poleang en de zending is niet meer goed gekomen en meermalen vreesde Storm zelfs dat hij gedwongen zou worden te vertrekken. Daar kwam nog bij het zijns inziens nogal botte ingrijpen van het bestuur begin jaren dertig in de subsidieregeling voor particuliere scholen, dat ook zijn betrekking met de onderwijsinspectie onder druk zette.

De kerkelijke gemeente van Rompu-Rompu kwijnde weg en telde tegen het einde van de jaren dertig niet meer dan elf verweesde zielen, vijf volwassenen en zes kinderen. De volksschool verloor, na een goede start in 1931 met 55 leerlingen, na een aantal jaren wegens terugloop van het aantal leerlingen zijn inmiddels verkregen subsidie. De bevolking zag er slechts een privé-onderneming

¹²⁵ G.C. Storm a. Hb NZV, 15/10/1930, ARvdZ 101/4/1.

van de zendeling in, geen instelling voor algemeen nut. Schoolgeld werd er niet betaald, het geboden onderwijs was buitengewoon slecht, zelfs naar lokale maatstaven. Dramatisch verging het J. Sembawi (1935-1938), de tijdelijke vervanger van Lode. Bij het minste of geringste vergriep onderwierp hij zijn gemeenteleden en schoolkinderen aan een godsoordeel, onder meer door hen te sommeren hun handen in kokend water te steken. Zo werd “bewezen” wie de dader of schuldige was. Dit leverde hem negen maanden gevangenisstraf op en een verbod ooit nog als onderwijzer te werken, althans op een gesubsidieerde school.

Het laatst voet aan de grond in Poleang kreeg de zending in de kuststreek tussen Buapinang en Towari op de grens met Kolaka. In Tari-Tari, waar Storm in 1931 voor de eerste maal op bezoek kwam, werden de eerste bekeerlingen al in september van dat jaar gedoopt, allen aanhangers van de traditionele religie. Het dorp, dat 33 gezinnen telde, lag op een uur lopen landinwaarts van het Buginese kustdorp Buapinang, waarmee de inwoners niet op goede voet leefden. Ze woonden vrijwel permanent “tussen de apen”, waardoor ze tot dan toe tegenover de islam hun geestelijke en culturele onafhankelijkheid hadden weten te bewaren. Doch het optreden van Onda en de *sulewatang* had ook hier onrust veroorzaakt. Daarnaast vreesden ze steeds meer binnen de economische invloedssfeer van de Buginezen getrokken te worden, meer concreet: ze liepen gevaar wegens schulden hun klapperaanplant en kapokbomen aan hen te verliezen. Hierom hadden enkele dorpsbewoners Storm benaderd in de hoop op zijn steun in hun poging om in economische zin te overleven. De controleur van Muna en de assistent-resident van Buton waren wegens onbekendheid met de situatie ter plaatse niet bij machte deze steun te geven, doch in ruil voor informatie gaven ze Storm alle benodigde rugdekking.

Maar of Storm daar voor zijn zendingswerk veel baat bij had is de vraag. Net als in Rompu-Rompu en omgeving, maakte de zending in Tari-Tari weinig vorderingen. Een zendingsschool kwam er niet, de paar Tomoronene-kinderen in het dorp werden verwezen naar de neutrale volksschool in Buapinang. De onderwijzer daar was weliswaar een christen-Minahasser, doch de school werd geheel gedomineerd door het Buginese element. Hoewel de bevolking van Tari-Tari, zoals in geheel Zuidoost-Celebes, in het algemeen leergierig van aard was en graag en eindeloos kon delibereren over godsdienstige onderwerpen, was de prijs die men wenste te betalen voor de steun van de zending niet hoog.

Dat nam niet weg dat het begin voor de zending er veelbelovend leek. Sommige dorpsbewoners lieten op verzoek van de zending de oude landbouwrutuelen achterwege en 29 gezinnen van Tari-Tari meldden zich aan voor dooponderricht, evenals een aantal mensen uit de naburige dorpen Matabundu, E'e Molincu en Buyara. Bij elkaar genomen ging het om circa 150 mensen, van wie de volwassenen, ongeveer de helft, een “leerlingenbriefje” kregen (1931). Ze ontvingen vervolgens dooponderricht, dat gegeven werd door Storm en zijn helper-evangelist Paulus Manere Manguntu, een geboren Tomoronene en *murid* van Storm. Maar de *sulewatang* en enkele andere hoofden en de *goeroe islam* weerden zich krachtig en Manguntu werd zelfs op beschuldiging van belediging van Mohammed, de stichter van de islam, gearresteerd en naar Buton opgezonden. Ook Storm werd bij deze gelegenheid aangeklaagd, hij zou een islamitisch gebedshuis in Matabundu onrechtmatig betreden hebben. Beide aanklachten leidden echter tot niets.

Eind 1933 was het momentum onder de christenen in Tari-Tari en omgeving verdwenen. De groep nog maar telde 33 leden, zowel kinderen als volwassenen. De druk van de islam en het eruit resulterende sociale isolement waren voor velen te groot en verval was het gevolg. Pas in 1938 werden opnieuw mensen gedoopt, waarmee deze groep 31 doopleden telde.

Na het vertrek van Manguntu naar Laloa in Rumbia werd Tari-Tari en omgeving verzorgd vanuit het 14 kilometer verderop gelegen Gambere door de helper-evangelist Thomas die daar in 1932 was geplaatst toen er de eerste zestien dorpsbewoners werden gedoopt. Dit dorp had in 1931 om dezelfde reden als Tari-Tari contact met Storm gezocht. Hoewel Thomas en na hem goeroe Lode, die in 1935 vanuit Rompu-Rompu naar Gambere was overgeplaatst, erin slaagden een handvol schoolkinderen om zich heen te verzamelen en les te geven, verliep het zendingswerk er uiterst moeizaam, getuige het feit dat pas in 1938 te Gambere opnieuw mensen gedoopt werden, twaalf kinderen en negentien volwassenen. Dat was nadat goeroe Po'enda daar Lode vervangen had. Po'enda was een in Mowewe opgeleide jongeman, die "een zeer zachten en beschaafden indruk" maakte, een harde werker was en die bovendien verwant was met I Ntera, aan welk feit hij veel gezag ontleende.

Hoewel het de goeroes niet aan ijver ontbrak, zag Storm zich genoodzaakt deze streek zelf regelmatig te bezoeken. Vaker dan een keer per maand of per twee maanden was evenwel niet zinvol daar de dorpen meestentijds uitgestorven waren. Hoewel hij tijdens zijn bezoeken niet onvriendelijk bejegend werd, en hij soms klappers, kippen, eieren, *pongasi* en andere victualiën kreeg, hadden de meeste mensen weinig belangstelling voor zijn missie, omdat ze, zoals ze zeiden, niet "bang voor hem waren", wat ze wel waren voor Europese bestuursambtenaren vooral als die in gezelschap waren van militaire patrouilles. Doch aan het kampongprogramma van het gouvernement hadden ze geen boodschap en ook voor Storm kwamen ze niet uit hun tuinen of de bossen naar hun dorp. Gouweloos, die vanaf 1937 voor Storm waarnam, trof hetzelfde lot. Meer dan eens kon een aangekondigde doopsbediening of avondmaalsviering in Gambere niet doorgaan omdat niemand van de gemeentelieden kwam opdagen.

Dat de belangstelling voor het christendom in deze zuidwestelijke uithoek van het schiereiland gering was, vond niet alleen zijn oorzaak in de invloed van in de nabijheid wonende Buginezen of in de genoemde minachting voor de adat van sommige nieuwe christenen of in onbekwame goeroes, maar ook in het feit dat dit gebied een vrijhaven was voor alles en iedereen die zich aan gouvernementscontrole wenste te onttrekken. Voor wie christen werd, wat in de ogen der lokale bevolking betekende dat men zijn heil zocht onder de vleugels van het gouvernement, bestond slechts de diepste minachting. Het christendom werd er gezien als een verlengstuk van het bestuurlijke establishment, ook al beweerden de zendelingen het tegendeel. Desondanks bleven de kleine groepen christenen in Tari-Tari (1938: 47 doopleden) en Gambere (1938: 31 doopleden) bestaan en waren zelfs vitaal genoeg om ieder een eigen kerkje te bouwen. Over het nieuwe kerkje te Gambere merkte een bezoeker op: "Met het nette kerkerfje maakt het, staande langs den grooten weg, een aangenamen indruk".¹²⁶

6.9 De zuidkust: Laloa en omgeving

¹²⁶ H. van der Klift, Jaarverslag Taubonto 1939, -/2/1940, ARvdZ 115/40/1.

Een decennium na Storm's komst waren er twee centra van zendingswerk ontstaan, Taubonto en Rarongkeu-Langkowala in Rumbia, doch medio jaren twintig richtte hij zijn aandacht ook op andere streken. Behalve dat Storm voet aan de grond trachtte te krijgen in Poleang, "baande hij zich een weg naar de zuidkust" van Rumbia, het eerst naar Laloa. Deze kampong behoorde tot een reeks Moroneense kustdorpen, waartoe verder behoorden Pomonotor, Liano, Sayo, Puaia en Doala, waarvan een deel der inwoners pas recentelijk hun kampongs in de bergen, zoals Po en Rambaha, verlaten hadden. Deze dorpen lagen tussen twee Buginese dorpen, Laora in het oosten en Lemo (Poleang) in het westen in. Storm vreesde dat de islam van hieruit gemakkelijk in hun richting zou kunnen oprukken: in de streek woonden al vier Moroneense en twee Buginese islamitische goeroes en soms deden ook goeroes van Kabaena, Makassar en Selayar de streek aan. Sinds 1924 beschikte Laora over een *langgar*. Via een uit Laloa afkomstige leerling van de zendingsvolksschool in Taubonto hadden enkele inwoners van dat dorp Storm te kennen gegeven gedoopt te willen worden. Wat hun motieven waren is niet bekend, al schijnt "het sputteren" van islamitische goeroes een rol te hebben gespeeld.¹²⁷

Storm pakte het werk er voortvarend aan en trok verschillende malen door het gebied. Met het oog op eventuele tegenstand stelde hij het NZV-bestuur bij voorbaat gerust: het kon misschien gebeuren dat de omgeving vijandig op de aanwezigheid van doopkandidaten zou reageren, "in welk geval het wenschelijk zou zijn dat ik de al te brutalen nog even op de vingers tikte".¹²⁸ Doch dat viel mee. Nadat hij het dorpshoofd van Laloa streng had toegesproken legde niemand hen niets in de weg. In een verslag¹²⁹ vertelt Storm over een bezoek aan Laloa. Tijdens dat bezoek, dat plaatsvond tijdens de vastenmaand van 1928, was juist de islamitische goeroe van Lemo aanwezig om de nachtelijke gebeden te zeggen. Deze *sembahyang*, volgens Storm een "vertooning", werd bijgewoond door zo'n 60 mensen en vond plaats in het huis van het dorpshoofd. Storm en de in 1926 tot evangelist gepromoveerde timmerman Raoni Pandiri waren hierbij aanwezig, alsmede enkele hoofden van naburige kampongs. Storm nam ook het woord en sprak over "het ware vasten, niet naar het lichaam, maar naar de ziel", waarbij hij tot slot zijn gastheer publiekelijk voor leugenaar uitmaakte, omdat die hem vriendelijk welkom had geheten maar daar ongetwijfeld niets van had gemeend. Storm heeft bij die ontmoeting niet over "Isa" (Jezus) gesproken of over de vraag wie "groter" was, Isa of Mohammed. Dergelijke discussie liepen zijns inziens toch op niets uit. Dat kwam omdat de tegenstelling tussen Isa en Mohammad niet los werd gezien van die tussen bestuur en zending enerzijds en de inheemse bevolking anderzijds; met andere woorden, Isa was de profeet van de blanken en de *Kompeni*, Mohammed die van de "zwarte mensen". Toen Storm bij een andere gelegenheid zijn gehoor de verzekering gaf "dat de doode profeet [Mohammad] mede buigt voor Christus", was dit dan ook niet slechts een godsdienstige maar ook en vooral een politieke uitspraak.¹³⁰ Niet alleen islamieten, ook de doopkandidaten in Taubonto, Laloa en elders in Rumbia en Poleang waren volgens Storm nog niet toe aan complexe vragen over de verhouding tussen Jezus en

¹²⁷ G.C. Storm a. Hb NZV, 20/9/1928, ARvdZ 101/4/1.

¹²⁸ G.C. Storm a. Hb NZV, 24/10/1928, ARvdZ 101/4/1; id. a. id., 2/2/1933, ARvdZ 101/4/3.

¹²⁹ G.C. Storm a. Hb NZV, 27/4/1928, ARvdZ 101/4/1.

¹³⁰ G.C. Storm a. Hb NZV, 23/2/1932, ARvdZ 101/4/2.

Mohammed, bijbel en koran, en hij heeft ze lange tijd gemeden. Een bijkomende factor was dat veel mensen minder in dit onderwerp geïnteresseerd waren dan in vragen omtrent hun *tuara*, hun lot, en wat er na de dood met hen zou gebeuren. De *goeroe islam* en de zendeling waren de enigen die, ieder vanuit zijn specifieke achtergrond, hierover met gezag konden spreken en dan ook verzekerd waren van een aandachtig gehoor. De traditionele priester zweeg daar meestal over, daar diens kennis over het dodenrijk weinig voorstelde vergeleken met wat islam en christendom hierover zeiden, en verschafte slechts de middelen om het onzienlijke te beïnvloeden.

Deze benadering, islamitische bijeenkomsten veranderen in catechisaties, lijkt haar vruchten te hebben afgeworpen. Al snel na zijn eerste bezoek startte Storm in Laloa wekelijkse catechisaties, waarbij soms het dorps hoofd aanwezig was, en die door hemzelf of zijn assistenten Saripa en Raoni Pandiri gegeven werden. Begin oktober 1928 doopte hij er de eerste mensen: negen volwassenen en twee kinderen. Dit aantal bleek, toen Storm in mei 1930 kort na terugkeer van bijna 1½ jaar Europees verlof de kampong een bezoek bracht, toegenomen te zijn tot een groep van 30 mensen, doopkandidaten en gemeenteleden tezamen, nagenoeg de gehele kampong.

Deze aanwas kon niet alleen op het conto van zijn vervanger Schuurmans maar ook en vooral op dat van Raoni Pandiri worden geschreven. Voor deze groep hielden Storm en Saripa vervolgens om de beurt een maal per veertien dagen polikliniek op de zaterdagavond en *sembahyang* op de zondagmorgen. Op de tussenliggende zondagen werd de dienst door gemeenteleden verzorgd. De gemeente in dit dorp kende zowel aanwas van leden als afval. Een decennium later, toen het christendom ook naar de naburige gehuchten Pu'untongori (Pontongori) en Poea (Pu'u Ea) was overgeslagen, bestond de gecombineerde kerkelijke gemeente Po'ea en Laloa uit omstreeks 110 zielen (resp. 27 en 81 in 1938), en had ze verhoudingsgewijs het grootste aantal avondmaalsgangers van het ressort.

Storm was over deze mensen nogal terughoudend in zijn berichtgeving, want lang niet allen waren meelevend, en ook wie dat wel waren raadpleegden liever de priester dan de goeroe: "De gemeente Laloa stellen wij ons dus niet voor als een levende gemeente doch als een gemeente, waaraan extra zorg moet worden besteed."¹³¹

In 1932, nadat allerlei bezwaren en problemen overwonnen waren, opende Storm in Laloa een school waar hij eerst Thomas als goeroe plaatste en na hem P. Manguntu, een *punggawa* en helper-evangelist. Hoewel de laatste niet meer dan volksschool genoten had, was hij op dat moment een van de beste evangelisten in Rumbia. Deze school hield echter geen stand en werd binnen enkele jaren gesloten. Ten eerste deed zich hier voor waar Storm ook in Poleang zo bang voor was, namelijk dat het gedrag van de nieuwe christenen aanstoot gaf. Meer in het bijzonder: ze toonden geen respect voor de adat, met name niet voor hun hoofden en voorouders. Dit zette veel kwaad bloed. Het is de verdienste van met name Manguntu geweest dat hij zijn geloofsgenoten hierin de voet heeft dwars gezet. Hij gaf het goede voorbeeld door niet arrogant te zijn en zich niet voornamer voor te doen dan anderen, zoals niet alleen veel christenen maar ook sommige hadji's deden, en hij heeft op die manier enig respect van de niet-christelijke omgeving voor de kerk weten af te dwingen.

¹³¹ G.C. Storm, Jaarverslag 1936. -/1/1937, ARvdZ 115/40/1.

Een andere oorzaak van het verdwijnen van de school was dat Storm de bevolking deze zou hebben opgedrongen. Dat was blijkens de betreffende correspondentie een ongegrond verwijt – er was eerder sprake van de ongewenste effecten van de bezuinigingsmaatregelen van het gouvernement, die onder meer de invoering van schoolgeld inhielden, waardoor het voor veel ouders onmogelijk werd hun kinderen nog langer naar school te sturen –, doch dit was wel Gouweloos in 1937 te horen kreeg toen een aantal hoofden hem om een tweede, grotere school vroegen, die strategischer geplaatst zou worden dan de eerste. Omdat het verzoek deze keer wel “van onderen naar boven” kwam, dat wil zeggen van bevolking zelf afkomstig was, en Gouweloos te Laloa de beschikking had over naar wat hij dacht dat een goede leerkracht was, Frans Rigae, ging hij erop in. Na het gebruikelijke getouwtrek over de vraag door wie, wanneer, waar en op wiens kosten de nieuwe school gebouwd moest worden, werd hij in 1938 met 44 leerlingen (43 jongens en een meisje) geopend. De plaats van vestiging was de kampong Liano, die in het midden lag van de reeks van de zes reeds genoemde Moroneense kampongs (Pomontoro, Doala, Liano, Sayo, Laloa en Puaia (Poe’oe-Waia)) die tot de schoolkring van Laloa behoorden. Tevens kreeg de gemeente, die thans 108 leden telde, zo een plaats van samenkomst. J. Sembawi en vanaf 1939 de hulpgoeroe van Rate-Rate, de Tomoronene G.A. Malobu, vervingen de in 1938 wegens onwettige bigamie ontslagen Frans Rigae als hoofd van de school en gemeentevor-ganger.

6.10 Paria, E’e Moiko, Tolutu en Kapu-Kapura

In 1937 was de enige streek waar Storm nog geen voet aan de grond gekregen had die ten noordoosten van Buapinang tot aan Toburi, waar de dorpen Paria, E’e Moiko, Tolutu en Kapu-Kapura lagen. Storm kende de streek wel en verbleef sinds 1923 meerdere malen in het huis van het dorpshef van E’e Moiko, doch ondanks het feit dat deze graag met hem over godsdienstige onderwerpen sprak, is hier geen belangstelling voor het christendom ontstaan.

6.11 Muna en Kabaena

De zending had bij haar komst in Zuidoost-Celebes geen toelating voor Muna, al adviseerde het zendingsconsulaat het eiland niet aan zijn lot over te laten. Doch Storm is er niet geweest, evenmin als op Kabaena waarvoor hij wel toelating had. In 1928 kwamen beide eilanden opnieuw aan de orde. Er waren op Muna een paar mensen, die door een voormalige goeroe van de Indische Kerk gedoopt waren, doch die al jaren geen bezoek meer gehad hadden. De Indische Kerk van Makassar zag geen kans daar verandering in te brengen. Maar ondanks het advies van het zendingsconsulaat deze mensen te bezoeken en hun kinderen te dopen, besloot de conferentie van zendelingen wegens gebrek aan inheemse medewerkers dat niet te doen. Het eiland werd hiermee aan de Roomse missie gelaten. De opleving van de vraag naar volksonderwijs eind jaren dertig deed zich niet alleen op het vasteland voor maar ook op de eilanden voor de zuidkust. Op Kabaena werden verschillende particuliere (islamitische, Rooms-Katholieke) scholen geopend, waarvan sommige met 200 leerlingen of meer.¹³² Doch ook thans kon de zending wegens gebrek aan personeel niet aan het verzoek voldoen om de

¹³² De Jong, *Menjadikan Segala-galanya Baik*, hfdst. 6, 8.

plaats van de Indische Kerk in te nemen, met name omdat de meeste inheemse zendingsonderwijzers niet in een overwegend islamitische streek geplaatst wilden worden.

6.12 Storm's manier van werken

Storm was een man van uitersten. Van alle zendelingen in Zuidoost-Celebes was hij ongetwijfeld het grootste epistolaire talent. Zijn brieven geven niet alleen uitvoerig en met grote kennis van zake de situatie in zijn ressort weer, doch laten ook zien welke motieven en drijfveren hem bewogen en de veranderingen daarin, zonder zich in details of overbodige uitweidingen te verliezen of zich aan Oegstgeestse conventies te storen. De moderne historicus kan zich geen betere briefschrijver wensen, al rijst de vraag of hij er verstandig aan gedaan heeft zijn diepste zielerorselen zo gedetailleerd aan het hoofdbestuur toe te vertrouwen als hij deed. Het maakte hem in elk geval kwetsbaar, iets waarvoor Adriani hem al gewaarschuwd had.

Enerzijds kon hij niet tegen de eenzaamheid van Rumbia, anderzijds was hij een eenling die graag zonder overleg met zijn collega's zijn zaken regelde en buiten de conferentie van zendelingen rechtstreeks met het gouvernement en het hof in Bau-Bau onderhandelde. Hij breidde zijn arbeidsveld uit of kromp het in zonder overleg met zijn collega's, die hij meestal pas te hulp riep wanneer er moeilijkheden opdoemden. Met moeite kon voorkomen worden dat hij medio jaren twintig – op suggestie van gouverneur Couvreur – zijn eigen onderwijzers ging opleiden in plaats van kandidaten naar Van der Klift's normaalcursus in Mowewe te sturen.

Na verloop van tijd begon de eenzaamheid zo zwaar op Storm en zijn vrouw te drukken en ontmoedigden tegenslagen hen zodanig, dat men zich in Nederland zorgen begon te maken over beider gemoedsgesteldheid. Aanvankelijk gaf Storm te kennen zich onder de Tomoronene “werkelijk min of meer te voelen als lid van een grote familie”,¹³³ maar vooral in zijn latere jaren toonde hij zich vervuld van diepe afkeer van zijn omgeving en vroeg zich hardop af of hij zijn tijd niet verknoeide. Dit laatste was aan zijn omgang met de bevolking te merken. Kort na de opening van de eerste zendingspost in Poleang in 1930 stelde hij zijn bestuur in Oegstgeest op de hoogte van het feit dat “het waar [blijft] dat de eenvoudigste christen in de kerken van Rotterdam heel wat hoger staat in geestelijk opzicht dan mijn Poleangsche schaapjes. Veel hebben ze nog niet weg van schapen, eerder lijken ze op wolven”.¹³⁴

Zijn collega-zendelingen en het NZV-bestuur hebben Storm meer dan eens gemaand zich wat voorzichtiger en tactischer te gedragen. Soms wist hij inderdaad tactisch in te spelen op een situatie, wat niet wegnam dat hij geen kans onbenut liet om de onwetendheid en soms zelfs onbetrouwbaarheid van zijn omgeving aan de kaak te stellen. Zo bezocht hij de islamitische samenkomsten, die tijdens de vastenmaand des avonds gehouden werden, en andere islamitische feesten en *sembahyang*, om de discussie met de aanwezigen aan te gaan. Zelfs op begrafenissen, zoals die van een dochter van I Ntera in 1932, confronteerde hij de aanwezigen met zijns inziens onjuiste praktijken. Een ander voorbeeld van zijn optreden, dat model kan staan voor tal van andere: al in 1923 had Van der Klift zich geroepen gevoeld I Lulu, een islamitische goeroe in het dorp Poea in Rumbia, de zoon van een

¹³³ G.C. Storm a. Hb NZV, 19/7/1928, ARvdZ 101/4/1.

¹³⁴ G.C. Storm a. Hb NZV, 11/12/1930, ARvdZ 101/4/1.

Tomoronene-moeder en een Tolaki-vader, eens krachtig “de les te lezen”, omdat die het dorps hoofd tegen een voorgenomen bezoek van Van der Klift aan hun dorp gewaarschuwd had. I Lulu was kennelijk niet onder de indruk van deze reprimande, want in 1927 bleek het overleden hoofd van Tampo, een dorp vlak bij Taubonto, op aandringen van I Lulu voor zijn begrafenis in een hadji-pak gestoken te zijn. Storm kapittelde de familie om dit “bedrog” en wees hen erop dat God, die immers de Alwetende was, hun vader in het hiernamaals zag. Die wist dat hij nog nooit in Mekka was geweest. Hieraan knoopte Storm de onderwijzing vast: “jullie praten mooi over God met je monden, doch je daden bewijzen dat je er niets van meent.”¹³⁵

In 1930 zag Storm zich opnieuw genoodzaakt I Lulu “krachtig aan te pakken”, aangezien die Storm’s zendingswerk in Poea, Kasiputih en omgeving hinderde.¹³⁶ Dit was des te belangrijker daar I Lulu de *apua goeroe*, de belangrijkste islamitische goeroe van Rumbia was. Storm deed dat niet zonder gevoel voor de situatie. Hij bezocht I Lulu dat jaar tijdens het *maulud*-feest (geboortedag van Mohammed), dat met dansen en eten bij hem thuis gevierd werd. Na afloop van een *sembahyang*, die in de plaatselijke *langgar* gehouden werd, nam Storm het woord. Hij vertelde voor een gehoor van omstreeks 40 dorpsbewoners het verhaal over het verbreken van het contact tussen Schepper en Opperheer Sangia Mbu’u en twee eerste mensen, Langgoheo en Tina Sangia geheten. Beide laatsten waren tegen Sangia Mbu’u in opstand gekomen en hadden langs een touw zijn hemelwoning verlaten, waarna ze het hadden doorgesneden. Storm wees erop dat dit verbroken contact onmogelijk door mensenhand hersteld kon worden. Immers het stuk touw dat nog vastzat aan het huis van de Opperheer hing te hoog en de mensen konden er niet bij. Daarom kon een *goeroe islam* als I Lulu de mensen niet terug in de hemel brengen, ook niet een zendeling als hijzelf of enig ander mens. Het was nodig dat God zelf de beide stukken van het touw weer aan elkaar knoopte, zodat de mensen weer omhoog konden klimmen. Dat had Jezus gedaan, aldus Storm die hier een fraai voorbeeld gaf van wat hij een “plastische voorstelling van geestelijke waarheden” noemde.¹³⁷ Het effect van Storm’s verhaal op zijn toehoorders schijnt op het eerste gezicht niet ongunstig geweest te zijn: “de mensen [waren] buitengewoon vriendelijk en allen kwamen naar mij toe om mij een hand te geven, Loeloe voorop”. Storm nam zich voor de gecreëerde goodwill optimaal te benutten. Hij bezocht het dorp regelmatig om zieken te behandelen en aan enkele mensen catechisatie te geven.¹³⁸

In 1938 werd in Poea door de zending een *punggawa* aangesteld. Dat was Victor Laumbano, Storm’s paardenknecht en afgewezen kandidaatleerling van de normaalleergang te Mowewe. Laumbano leidde er een gemeente van drie leden: hijzelf, zijn vrouw en een buurvrouw, plus een aantal belangstellenden. Saripa van Taubonto kwam van tijd tot tijd op bezoek. Nadat Van der Klift in november 1938 een aantal mensen had gedoopt, bestond deze groep uit zes mannen, acht vrouwen, zes jongens en zeven meisjes, in het geheel 27 mensen. Hun godsdienstige samenkomsten en andere bijeenkomsten hielden ze bij Laumbano thuis en vanaf 1938 in een eigen kerkje.

¹³⁵ G.C. Storm a. Hb NZV, 20/1/1927, ARvdZ 1/4/VII.

¹³⁶ G.C. Storm a. Hb NZV, 4/8/1930, ARvdZ 101/4/1.

¹³⁷ G.C. Storm a. Hb NZV, 15/10/1930, ARvdZ 101/4/1.

¹³⁸ G.C. Storm a. Hb NZV, 15/10/1930, ARvdZ 101/4/1.

6.13 Storm's positie; ontslag

Voor zover na te gaan is, kwam medio jaren dertig Storm's positie ter discussie te staan. Dat hij zijn omgeving in Rumbia en Poleang soms op onorthodoxe wijze naar zijn hand trachtte te zetten was een ding, dat kon nog gezien worden als een uiting van ongeduld en ambitie, maar dat hij tegen zijn Nederlandse achterban in opstand kwam was iets anders. Dat laatste gebeurde in 1934 toen de redactie van het zendingsblad *De Soendanees*, een maandblad dat uitgegeven werd door het Tasikmalayacomité, een bundeling van Noord-Hollandse hulpverenigingen van de NZV, die haar werk steunde,¹³⁹ enkele artikelen van hem weigerde te plaatsen wegens de neerbuigende en geringschattende manier waarop hij naar het oordeel van de redactie over de inheemse bevolking, zijn goeroes en helpers schreef – wat door Storm zo bedoeld was ter ontzuivering van de zijns inziens veel te positieve en juichende manier waarin doorgaans in *De Soendanees* en andere bladen over het zendingswerk in Indië geschreven werd.¹⁴⁰ Storm staakte hierop de toezending van artikelen voor het blad en weigerde zelfs de gebruikelijke kerstkisten met kledingstukken, schrijfbenodigdheden, blikken groenten en andere hulpgoederen van het comité in ontvangst te nemen. Hij ging zover alle contact met het comité te verbreken. Daarnaast sprak Storm gaandeweg steeds openlijker zijn twijfels uit over het nut van alle zendingswerk in Poleang en Rumbia. Bovendien had de zending onoverkomelijke bezwaren tegen zijn manier van omgang met sommige leden van de inlandse bevolking, zodat men ernstig aan zijn geschiktheid voor dit werk was gaan twijfelen. Tijdens zijn verlof in 1937 leidde dit tot zijn ontslag.

6.14 Het post-Storm tijdperk

De aanvankelijk voor 1938 of 1939 voorziende uitzending van zijn beoogde opvolger, Th.S. Houtsma,¹⁴¹ kon wegens de staat der zendingfinanciën geen doorgang vinden. Bovendien achtte men het gewenst na de tumultueuze periode-Storm de anti-Nederlandse sentimenten in Rumbia en Poleang eerst wat tot bedaren te laten komen. Houtsma kwam pas in 1946, het uitgespaarde bedrag werd grotendeels aan de KHS in Kendari besteed. In de plaats van Storm werd Powatu als hulpzending aangesteld, die zijn werk deed onder toezicht van Gouweloos en na hem Van der Klift.

De indruk bestaat dat Storm's vroegtijdige afscheid van zijn ressort niet bezwaarlijk was. Er kon weliswaar niet van een bloeiend kerkelijk leven gesproken worden, zelfs was er sprake van stagnatie in termen van aanwas en vorming van nieuwe gemeenten, doch Powatu en Saripa wisten het kerkelijk bedrijf wel gaande te houden, niet in de laatste plaats doordat na het vertrek van Storm de houding van een aantal hoofden veranderde in voor de zending gunstige zin. Sommige hoofden, zoals die van Poea, woonden zelfs kerstvieringen bij. Leed het onderwijs in Rompu-Rompu (1938: 30 leerlingen)

¹³⁹ Van den End, *West-Java*, 6-7.

¹⁴⁰ *De Soendanees* van februari 1933 bevatte een bijdrage van Storm, "Helpers" getiteld, waarin hij uit de hoogte en denigrerend over de inheemse bevolking had geschreven. Het was zelfs het NZV-bestuur te gortig en dat verzocht hem zich voortaan minder "herrisch" uit te drukken. Hb VNZ a. G.C. Storm, 28/3/1933, ARvdZ 101/4/3. Storm wees de kritiek van de hand, met het argument dat hij zich slechts aan de feiten had gehouden. G.C. Storm a. Hb NZV, 27/6/1933, ARvdZ 101/4/3. G.C. Storm, Jaarverslag 1933, 5/2/1934, ARvdZ 115/40/1. Zie ook Storm, "Moroneense goedgelovigheid".

¹⁴¹ Houtsma, Th.S., geb. 1913; 1936 studie zendingsschool Oegstgeest; 1940 zendeling-leraar; 1946 in Lambuya, Zuidoost-Celebes; 1948 gerepatriëerd; 1949 voorganger bij de Stichting Ver. San. in 't Gooi; 1955 predikant Wijnjeterp; 1963 Goënga; 1967 Zuidwolde-Noordwolde; 1978 emeritaat.

onder gebrek aan belangstelling, de school van Taubonto verdubbelde in de jaren 1937-1940 in omvang van een jarenlang gemiddelde van nog geen 50 tot ruim 100 kinderen. Ook de school in Laloa (1938: 44 leerlingen) bloeide, ten bewijze waarvan mag dienen het feit dat alle schoolgeld punctueel werd betaald.

Storm's vertrek was niet alleen goed voor de betrekkingen met de hoofden, het bood tevens Powatu de kans zich te ontwikkelen als de nieuwe terreinleider van Poleang en Rumbia, die ook tijdens de oorlog, toen hij net als alle zendingsonderwijzers in Japanse dienst trad, de gemeenten bij elkaar wist te houden.

6.15 Samenvatting Poleang-Rumbia

Voor de oorlog hebben op enig moment grotere of kleinere groepen christenen bestaan in Rumbia in: Rarongkeu-Langkowala en Wumbubangka (Bambubangka), in Taubonto, langs de zuidkust in Poea, Tembe en Laloa; en in Poleang in Rompu-Rompu, Sincoli, E'etada, Pusuea, Rarongkowu, Gambere en Tari-Tari. Hier werd bij mensen thuis, later soms in een eigen kerkje godsdienstoefening gehouden, geleid door een *punggawa* of evangelist, terwijl de zendeling er een of twee maal per jaar het avondmaal bediende en huwelijken kerkelijk bevestigde. Elders waren alleen nog maar groepjes belangstellenden, die door een plaatselijk gemeentelid of helemaal niet onderwezen werden.

Het totaal aantal volwassen lidmaten in Storm's ressort bedroeg ultimo 1935 307 zielen, het aantal gedoopte kinderen was 208, allen Tomoronene en een enkele Tolaki. Dat was ruim 5% van de bevolking van Rumbia en Poleang. Gemiddeld kwamen er zondags 200 mensen in de kerk en namen 150 mensen per keer aan het avondmaal deel (48,8%). Twee vrouwen waren op dat moment (ult. 1935) in dooponderricht.

Scholen van de zending waren in Laloa (1932-ca 1935), Gambere/Tari-Tari (tot 1934), Rompu-Rompu, Taubonto (vanaf 1923), Rarongkeu-Langkowala (tot 1934) en Liano (vanaf 1938). Alleen de school te Taubonto werd gesubsidieerd, de andere werden geheel uit de zendingskas en met schoolgeld gefinancierd, een indicatie dat de ouders de scholen graag wilden hebben. Het aantal schoolkinderen in dit ressort bedroeg ultimo 1935: 88.

In 1935 startte Storm godsdienstoefeningen in Tembe, een kampong in Doala, gelegen op de zuidoostpunt van Rumbia en bestuurd door een *mokole* die niets van de zending moest hebben, en in Wumbubangka, iets ten noordwesten van Taubonto. Dit waren geen zendingsposten die ontstaan waren door evangelisatiewerk, maar ze bestonden geheel uit mensen die van Taubonto afkomstig waren.

7. Overzicht van de ressorten eind jaren dertig

Het totaal aantal gedoopte christenen in Zuidoost-Celebes bedroeg ultimo 1935 2609 zielen, waarvan 1400 volwassenen en 1209 kinderen (ult. 1936: totaal 2748; ult. 1937: 2806; ult. 1939: 3232; ult. 1940: 3270: 744 mannen; 820 vrouwen; 900 jongens en 806 meisjes). Ze woonden in omstreeks 70 dorpen en gehuchten, waarvan 31 een gemeente vormden. Van deze gemeenten beschikten dertien over een eigen voorganger. Achttien dorpen (ultimo 1939: zeventien) hadden behalve een christelijke gemeente ook een school en beschikten over een of twee onderwijzervoorgangers. Eind 1940 waren er in geheel Zuidoost-Celebes drie *guru injil* (evangelisten), negen *guru jemaat* (voorgangers), 32 *punggawa* (ouderlingen) en 21 schoolgoeroes.

In het ressort Mowewe waren ultimo 1935 665 gedoopte christenen (295 volwassenen, 370 kinderen), in Sanggona 229 (103 volwassenen, 126 kinderen), in Rumbia-Poleang 515 (307 volwassenen en 208 kinderen) en in Lambuya 1194 (695 volwassenen en 499 kinderen). Het gemiddeld aantal kerkgangers per zondag bedroeg voor geheel Zuidoost-Celebes in dat jaar 1441.

Sedert begin jaren dertig werd getracht om, naar het voorbeeld van de gemeente in Mowewe, ook in andere gemeenten een kerkekas te vormen, waarvan de inkomsten verkregen werden uit collecten en andere bijdragen. De totale bijdragen aan de kerk bedroegen over 1935: in het ressort Mowewe f 10,-; in Sanggona en Lambuya f 5,30, en in Poleang-Rumbia f 6,21. Aldus was de eigen bijdrage van de inheemse christenheid over geheel 1935, gegeven via collectes, f 21,51, oftewel 0,8 cent per persoon, met als uitschieter Mowewe waar per persoon 2 cent gegeven werd. Deze cijfers betreffen alleen de bijdragen in geld, niet die in natura. De omvang hiervan is alleen voor het ressort Lambuya voor 1937 bekend: f 50,-.

Deze bedragen waren echter veel te klein om zover te komen dat de gemeenten het salaris van hun eigen voorgangers zouden dragen of een algemene kas voor geheel Zuidoost-Celebes te vormen, waaruit allerlei werk betaald kon worden. Tot overmaat van ramp was het hoofdbestuur vanaf 1937 wegens de deplorabele staat der financiën van de NZV, “een verschrikking”, opnieuw gedwongen op het zendingswerk in Zuidoost-Celebes te bezuinigen.¹⁴²

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was het aantal neutrale volksscholen ongeveer even groot als het aantal zendingsvolksscholen. Tezamen genomen waren dit er 31: 27 in Kolaka en Kendari, vier in Poleang-Rumbia; daarnaast waren er drie neutrale vervolgscholen. Er bestond in Zuidoost-Celebes geen cursus voor volksonderwijzer meer. Het aantal zendingsvolksscholen bedroeg zeventien (ressort Mowewe vier, Sanggona drie, Lambuya zeven en Rumbia-Poleang drie) waarvan twee ongesubsidieerde (Rompu-Rompu, Liano (Laloa)). Ze hadden ultimo 1935 896 geregistreerde leerlingen (ult. 1937: 1.037, ult. 1938: 1.049; ult. 1939: 990; ult. 1940: 994), die les kregen van 21 gediplomeerde onderwijzers (1940). Het schoolgeld was vastgesteld op 10 cent per maand per kind, doch het bedrag dat feitelijk in genoemd jaar per kind betaald werd was een cent op de gesubsidieerde scholen en vijf cent op de ongesubsidieerde. In de hierop volgende jaren nam dit toe, tot er vanaf 1938 in de meeste ressorten geen betalingsachterstand meer was.

¹⁴² J. Schuurmans a. Hb NZV, 30/6/1938, ARvdZ 1-1/4/5; Notulen CvZ 18-19-20/1/1939, ARvdZ 112/34/15.

Vreemden op de kust

Zoals eerder gezegd: 1934-1935 vormde in getalsmatig opzicht een dieptepunt in de geschiedenis van het zendingswerk in Zuidoost-Celebes. Met het weer aantrekken van de economie nam ook de belangstelling voor en betrokkenheid bij het kerkelijk leven weer toe, om in 1937-1938, een periode met opnieuw enkele misoogsten, weer een dip te maken. Een dergelijk verband tussen economie en kerk valt niet alleen de moderne beschouwer op. Mollema schreef in 1939: “Van de oudere gemeenten valt een meerdere opgewektheid waar te nemen hetgeen ik hoofdzakelijk toeschrijf aan de goede oogst die we dit jaar konden boeken.”¹⁴³

¹⁴³ G.W. Mollema a. Hb NZV, 15/7/1939, ARvdZ 101/4/5.

8. De conferenties

8.1 De conferentie van zendelingen

Zuidoost-Celebes was een uitgestrekt, moeilijk bereikbaar gebied, waardoor het voor de zendelingen niet eenvoudig was contacten te onderhouden en ervaringen uit te wisselen. Het onderhouden van zakelijke contacten ging met postlopers. Daarnaast hielden de zendelingen en hun echtgenotes sedert 1922 jaarlijks een conferentie. Na verloop van tijd werden ze twee maal per jaar gehouden en namen soms ook onderwijzers, evangelisten en *punggawa* van het ressort waar de conferentie gehouden werd, eraan deel. De conferenties waren zelden voltallig. Het was pas in 1936 te Kendari dat de conferentie voor het eerst voltallig was, dus dat *alle* zendelingen en hun vrouwen aanwezig waren.

Na enige aarzeling overwonnen te hebben, die was ingegeven door de schier onaantastbare positie van Van der Klift, die, zo vreesden Storm en Gouweloos, overleg moeizaam zo niet vruchteloos zou maken, kwam men voor de eerste maal bijeen op 20 november 1922 in Mowewe. Het NZV-bestuur stond erop. Een van de eerste zaken op de agenda was het vaststellen van een reglement voor het zendingswerk. Men vergaderde enkele dagen bij een der zendelingen thuis, waarbij in de regel een van hen een inleiding in een bepaald onderwerp hield. Was een hunner wegens ziekte of bevalling van de vrouw verhinderd een conferentie bij te wonen, dan werd soms als plaats van samenkomst diens zendingspost uitgekozen, temeer daar het voorkwam dat ook bestuursambtenaren dergelijke conferenties bezochten om bepaalde kwesties te bespreken of beslissingen van het bestuur mee te delen. Het was dan zaak dat alle zendelingen aanwezig waren.

De conferenties waren in eerste instantie bedoeld om voor samenhang van de werkzaamheden der zendelingen te zorgen. Dat was hard nodig, want de voorzitter, die terreinleider was in de tussenliggende perioden, had geen bevoegdheden die het gehele zendingsterrein betroffen anders dan die welke uit het reglement voortvloeiden en die waren zeer globaal geformuleerd. Soms voelde de conferentie zich geroepen bij het bestuur te interveniëren ten gunste van een kampong of een lid van de bevolking of protest aan te tekenen tegen maatregelen van hoofden of bestuur die de bevolking schaadden. Doch dit gebeurde niet veel.

Zonder samenwerking uit te sluiten, waren de zendelingen voor het overige geheel zelfstandig, geheel volgens hun eigen wens. In de praktijk bestond er dan ook maar weinig samenhang tussen hun werkzaamheden en in 1938 constateerde Schuurmans dat “ons terrein nog te weinig een eenheid vormt en dat met het oog op de toekomst vooral het toch een eisch van allereerste rang is: Eenheid zoeken.”¹⁴⁴ Die gebrekkige samenwerking gold, behalve het vrouwenwerk dat de echtgenotes der zendelingen ieder apart organiseerden en financierden, de taalstudie, het vertaalwerk en het gebruik van formulieren en liturgieën. Iedere zending volgde zijn eigen inzichten en wijsheid. Ook over de vraag medio jaren dertig hoe de hongersnood en economische malaise te bestrijden bestond geen eensgezindheid. Waar de een de bevolking zo niet harder dan toch wel efficiënter wilde laten werken, pleitte de ander voor verlaging of zelfs tijdelijke opschorting van de belastingen en stelde tot in de hoogste bestuurskringen de heersende “belastingjagerij” aan de kaak. Een andere vraag, die de conferentie bezig hield, was wat aan te vangen met “bijlopers”, mensen die christen geworden waren

¹⁴⁴ J. Schuurmans, Conferentieschrijven, -/2/1938, ARvdZ 112/34/15.

louter en alleen omdat ze dachten daar beter van te worden of wegens sociale druk van hun omgeving. En dat waren er nogal wat, slechts een enkele werd christen uit overtuiging, volgens Storm, die zijn hoofdbestuur onthulde dat in Mowewe “koelako megambere” (“ik ga gambir halen”) de gangbare uitdrukking was voor “naar de kerk gaan”, naar de gewoonte van Van der Klift om na de zondagse dienst de aanwezigen op tabak en *gambir* te tracteren, waarbij de dienst zelf door veel mannen slapende werd doorgebracht.¹⁴⁵ De meningen omtrent wat aan te vangen met deze mensen liepen uiteen van het geven van extra aandacht tot het aan hun lot overlaten. De praktijk was dat in alle ressorten tot aan de oorlog de mensen werden aangemoedigd om ter kerke te gaan maar dat om de zoveel tijd de ledenlijsten van de gemeenten werden opgeschoond.

Om een betere coördinatie van de werkzaamheden der zendelingen te bewerkstelligen en iets aan de onmacht van de conferentie te doen, stelde het hoofdbestuur van de NZV in 1936 een aanvullend reglement op, waarvan de kern was een “straffere organisatie”. In oktober 1937 volgden nog enkele bepalingen, waarbij de bevoegdheden van de terreinleider, in deze jaren Van der Klift, werden uitgebreid. Deze maatregelen werden in Zuidoost-Celebes uiteenlopend ontvangen. Mollema hield zich er niet aan en volgens Schuurmans hielpen ze niet, omdat geen van de zendelingen voldoende capaciteiten en gezag had om als terreinleider te kunnen optreden, terwijl Gouweloos huiverig was voor de onvermijdelijke uitbreiding van de bureaucratie – bijvoorbeeld vanwege de bepaling dat alle contracten van de zending met het bestuur via de terreinleider moesten lopen. Van der Klift daarentegen juichte deze uitbreiding van de bevoegdheden van de terreinleider juist toe.

Hoewel het hoofdbestuur van de NZV in Rotterdam soms agendapunten naar voren bracht, waren de conferenties voornamelijk gewijd aan kwesties die uit de dagelijkse praktijk van het zendingswerk voortkwamen, zoals zaken van algemeen zendingsbelang, vragen en kwesties voorgelegd door de afzonderlijke zendelingen, contacten met het zendingsconsulaat in Batavia, financiële overzichten, ramingen en afrekeningen van de ressorten, het onderwijs, de terreinbezetting, het functioneren en eventueel schorsen, ontslaan of overplaatsen van goeroes en andere inheemse zendingsmedewerkers, het plaatsen van abituriënten van de cursus in Mowewe, alsmede de verhouding met het bestuur. Verder besprak de vergadering de resultaten van de goeroe-conferenties, zowel die welke elke zendeling geregeld in zijn ressort hield als de algemene goeroe-conferenties, en stelde daarvoor directieven en aanwijzingen op.

8.2 Persoonlijke tegenstellingen

Doch een reglement kon nog zo goed zijn, met onwillige honden is het slecht hazen vangen. Want behalve de moeizame verbindingen was er het probleem van de niet-optimale onderlinge verstandhouding der zendelingen. Ten eerste bestond er een generatiekloof. Van der Klift, die (Kok niet meegeteld) ruim vijf jaar alleen in Zuidoost-Celebes gewerkt had voordat zijn eerste collega arriveerde, oriënteerde zich wat werkwijze betreft vooral op Midden-Celebes, op zijn “vaderlijke vriend, Dr. Kruyt”. Hij bemoeide zich weinig met zijn collega’s – al was geen moeite hem te veel nieuw aangekomen collega’s in hun werk in te leiden. Wat de inrichting en uitvoering van het zendingswerk werk betrof, achtte hij zichzelf het meest deskundig en “was iemand met wien moeilijk

¹⁴⁵ G.C. Storm a. Hb NZV, 22/4/1927, ARvdZ 1/4/7.

te overleggen is, zoo men tenminste vrede wil houden (wat ik voor alles prefereer)", aldus Storm.¹⁴⁶ Kritiek verdroeg Van der Klift maar moeilijk – die hem overigens niet bespaard werd.¹⁴⁷

In Nederland was Van der Klift wegens zijn enthousiasme, ijver, pioniersgeest en "gave van het woord" een geliefd en gewaardeerd man, aan wiens werk en mening veel waarde werd gehecht. En zijn vrouw niet te vergeten, die zich inzette voor de vrouwen en meisjes in Mowewe en omgeving. Het feit dat beiden met succes in Nederland geldinzamelingsacties wisten te organiseren doch de opbrengst ervan exclusief in hun eigen ressort besteedden en niets aan de andere ressorten in Zuidoost-Celebes ten goede lieten komen, was een van de factoren die een zware druk legden op de onderlinge verstandhouding der zendelingen.

Daarnaast begon de gunstige voorstelling van zaken die Van der Klift van de toestand van zendingveld gaf steeds schriller af te steken bij de veel soberder en nuchterder berichtgeving van zijn collega's. Was men het er in het algemeen over eens dat Zuidoost-Celebes nog een lange weg te gaan had voordat men het er zonder Europese zendelingen kon stellen, dan gold zijns inziens voor alle ressorten behalve voor Mowewe, waarvan hij meer dan eens verklaarde dat "ik er niet erg voor zou vreezen hen geheel aan zichzelf over te laten."¹⁴⁸ Voorzichtige protesten en waarschuwingen van zijn collega's aan het adres van het hoofdbestuur in Nederland dat Van der Klift de zaken niet alleen in zijn ressort maar op het gehele zendingsveld veel mooier voorstelde dan ze waren hielpen niet. Integendeel, ze werden meer dan eens gemaand het werk van Van der Klift en zijn vrouw op waarde te schatten en hun verdiensten te erkennen.

Suggesties over de onbetrouwbaarheid van Van der Klift's rapporten werden voor het eerst door Storm in 1922 gedaan. Tijdens Van der Klift's eerste verlof in 1924-1925, toen de net gearriveerde Schuurmans voor hem in Mowewe waarnam en de situatie aldaar met eigen ogen kon zien, wees deze laatste er ook op. Hoewel Van der Klift de problemen trachtte te bagatelliseren, wist men er zelfs op West-Java van en het hoofdbestuur in Rotterdam informeerde bezorgd of de geruchten misschien toch een kern van waarheid bevatten. Onder druk van Nederland werd de zaak vooreerst bijgelegd, doch toen een aantal jaren later een wisseling van ressorten werd overwogen – waarbij Schuurmans Mowewe zou moeten overnemen, wat hij pertinent weigerde – beschuldigde Schuurmans zijn oudere collega op een nauwelijks verholde manier zelfs van bedrog:

Toen wij pas in Indië kwamen en het ressort Mowewe zouden waarnemen, kregen we van Collega Van der Klift te hooren dat er groote dingen op til waren en het zoo jammer was dat hij juist nu met verlof ging. Feitelijk kon hij niet gemist worden. Van al die groote dingen hoorde en zag ik niets, maar dat lag natuurlijk aan mij, onervaren broekje. Wel wreef ik me de oogen soms uit als ik de verslagen las van Van der Klift's verhalen in Holland, waarin ik de werkelijkheid heelemaal niet herkende. En als ik dan vrijmoedig critiseerde werd ik natuurlijk op een niet malsch antwoord getracteerd – – – Nu is het 14 jaar later, maar het is nog het oude liedje.¹⁴⁹

¹⁴⁶ G.C. Storm a. Hb NZV, 26/7/1923, ARvdZ 9/21.

¹⁴⁷ CvZ a. Hb NZV, 29/4/1925, ARvdZ 9/1A.

¹⁴⁸ H. van der Klift a. Hb NZV, 2-3/7/1936, ARvdZ 101/4/4.

¹⁴⁹ J. Schuurmans a. Hb NZV, 5/5/1938, ARvdZ 101/4/5.

Gezien deze gang van zaken verbaast het niet te constateren dat de bereidheid van Van der Klift om zijn werk in te richten in overleg met en af te stemmen op dat van zijn collega's niet bepaald groot was. Hij was en bleef de *primus inter pares*, die met instemming van het hoofdbestuur niet alleen in tijden waarin hij voorzitter van de conferentie van zendelingen maar ook daarbuiten de leiding van het gehele zendingswerk in Zuidoost-Celebes naar zich toetrok. Het grotendeels falen der zendelingenconferenties kan hieraan worden toegeschreven.

Hoewel de conferentie regelmatig vergaderde, heeft ze maar gedeeltelijk voldaan aan de verwachtingen die met name in Nederland leefden. Was het in de beginjaren misschien nog begrijpelijk dat elk ressort zijn eigen beleid kende, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was elke zending nog steeds de ongekroonde koning in zijn ressort. Gedeeltelijk wegens verschillende culturele en sociale omstandigheden, gedeeltelijk wegens de minder florissante onderlinge verhoudingen en de gebrekkige onderlinge afstemming der werkzaamheden werd bijvoorbeeld pas in 1938 een begin gemaakt met de invoering van gemeenschappelijke formulieren en liturgieën voor huwelijk, begrafenis en doop. Doch algemene, voor het gehele terrein geldende richtlijnen voor de leiding en inrichting der gemeenten bestonden ook toen nog niet, anders dan de gedachte dat de gemeenten en groepen christenen zo snel mogelijk zelfstandig dienden te zijn, zowel financieel als bestuurlijk. Voortdurend wezen de zendelingen het steeds ongeduldiger wordende hoofdbestuur in Nederland, dat deze situatie eens als "anarchie" kwalificeerde, erop dat vooral voorzichtig en met wijsheid gewerkt moest worden en dat niets overhaast mocht worden.

De stelling kan verdedigd worden dat, onder erkenning van het bestaan van allerlei praktische moeilijkheden, het de zendelingen zelf geweest zijn, die door hun onvermogen tot samenwerking de weg naar zelfstandigheid en eenheid der Tolaki- en Tomoronene-christenheid moeilijker hebben gemaakt dan nodig was geweest. De minste blaam treft Schuurmans en Mollema, die de verdienste hadden met de gerichte vorming van *punggawa* de thema's van gemeenteleiding en zelfonderhoud stevig op de agenda te hebben gezet.

8.3 De goeroe-conferenties

Bij de hiervoor geschetste problemen voegden zich allerlei moeilijkheden met de inheemse voorgangers en goeroes. Er waren voorgangers die alleen een gemeente te verzorgen hadden. Anderen werkten alleen als onderwijzer (goeroe) op een volksschool, terwijl er ook waren die beide deden. Voor goeroes en voorgangers bestond een reglement, dat in 1924 was opgesteld door Van der Klift naar het voorbeeld van een soortgelijke regeling die in Poso in gebruik was. Daarin werd bepaald dat ze hun werk deden onder supervisie van hun ressortszending, aan wie ze moesten rapporteren en die hen van preekschetsen en adviezen voorzag. Het eerst in Mowewe (1924), daarna ook in de andere ressorten werden meerdere keren per jaar conferenties gehouden waarbij alle goeroes, evangelisten en voorgangers onder leiding van de betrokken ressortszending bijeenkwamen om het werk te bespreken, nadere instructie te krijgen, leerplannen en lesroosters van de volksscholen op te stellen en andere onderwijskwesties te regelen, verantwoording van de financiën te geven en plannen voor de toekomst te smeden. Daarnaast werden op voorstel van Torindatu, een goeroe in

Taubonto, vanaf 1925 jaarlijks algemene goeroevergaderingen voor geheel Zuidoost-Celebes gehouden.

Al snel bleek echter dat deze conferenties in eerste instantie als een forum dienden waar de goeroes en voorgangers hun wensen en grieven konden uiten. Met name de Minahassische goeroes domineerden deze vergaderingen en de meeste tijd werd besteed aan verlof- en salariskwesties. Dat was in de ogen van de zendingsleiding echter niet de bedoeling en in 1928 greep het hoofdbestuur in. In een rechtstreeks schrijven aan de algemene goeroeconferentie beklagde het zich erover “dat er zoo bijzonder veel energie was betoond in de bespreking van geld, geld en nog eens geld en de markt van geestelijke waar erg slap was verlopen”. Met andere woorden, deze conferentie ontwikkelde zich niet tot een platform van werkoverleg maar fungeerde als personeelsvertegenwoordiging en belangenbehartiger en zoveel inspraak op het zendingsveld accepteerde de zendingsleiding niet.¹⁵⁰

Waarschuwingen hielpen echter niet, zodat de conferenties in 1929 door Oegstgeest werden opgeheven. Voortaan mocht alleen per ressort vergaderd worden waar de gang van zaken betrekkelijk eenvoudig door de zendeling beheerst kon worden. De discussies dienden zich op het werk te concentreren, zoals als het juiste gebruik van leermiddelen, het contact houden met oudleerlingen, de instelling van een bibliotheek en een leesgezelschap voor de goeroes. Ten aanzien van hun evangelisatiewerk waren belangrijke thema's onder meer de vraag welke onderwerpen uit de bijbelse geschiedenis het meest geschikt waren, methoden van evangelieverkondiging, de aanstelling van *guru jemaat*, de zondagsschool en de meest gepaste houding tegenover het islamitische vasten. Meestal besteedde de zendeling ook enige tijd aan het uitleggen van centrale bijbelse noties en aan zaken als gezondheidszorg en kamponghygiëne. Dergelijke bijeenkomsten werden in de regel besloten met de viering van het avondmaal. Advies van een ressortale goeroeconferentie werd altijd ingewonnen wanneer de conferentie van zendingen een besluit voorbereidde dat de inwendige organisatie der gemeenten raakte. Het in 1927 tijdens een goeroeconferentie in Kolaka opgestelde leerplan en de daarop gebaseerde lesroosters werden op alle zendingsvolksscholen in Zuidoost-Celebes ingevoerd, zodat al in een vroeg stadium op het gehele zendingsveld volgens uniforme uitgangspunten en methoden les werd gegeven. Een unieke prestatie.

¹⁵⁰ M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 20/5/1929, ARvdZ 101/4/1.

9. Zending, kerk en adat

9.1 Aanpassing van symbolen en rituelen

Een onderwerp dat dikwijls op de agenda van de goeroeconferenties voorkwam, was de vraag hoe om te gaan met de adat. De dagboeken die de goeroes verplicht bijhielden, verschaften de zendelingen waardevolle informatie over het voorleven van oude gewoonten en gebruiken onder de nieuwe christenen. Maar soms verhulden de goeroes de stand van zaken of stelden de situatie anders voor dan ze was. Want bekering tot het christendom betekende niet het verdwijnen van denkbeelden die voortkwamen uit of samenhangen met de traditionele religie. Vooral mensen die op latere leeftijd de stap hadden gezet, hielden daaraan nog lange tijd vast. En ook als ze op het eerste gezicht overtuigende christenen leken, bleek met name in crisissituaties dat de oude belevingswereld alles behalve verdwenen was. De “oude” en de “nieuwe” mens hadden een strategisch verbond met elkaar te gesloten, waarbij beider belevingswerelden naast elkaar bleven bestaan en vaak door elkaar heen liepen en elkaar aanvulden: in het dagelijks leven gedroegen christenen zich naar de nieuwe moraal en leer, soms zelfs zo pertinent en uitgesproken dat de zendelingen en de niet-christelijke omgeving zich zorgen maakten, in geval van nood echter konden ze gemakkelijke op oude, pre-christelijke zekerheden terugvallen.

De meeste zendelingen beseften dit maar al te goed. Zodra een nieuwe groep christenen gevormd was, trachtten ze met name die elementen van de vroegere traditionele religie der gemeenteleden te vernietigen, die onverenigbaar waren met het gereformeerde christendom. De nieuwe gelovigen werd uitgelegd wat zonden en overtredingen van de Wet des Heren waren, zoals het hazardspel, gebruik van sterke drank, dobbelen, hanengevechten, het niet bijwonen van de godsdienstoefeningen, het wel bijwonen van traditionele feesten en allerlei oude gebruiken die met de landbouw, het begraven der doden, de geboorte en dergelijke samenhangen. Net als Kruyt in Midden-Celebes hielden zij inzamelingsacties van “heidense voorwerpen”, die daarop begraven, verbrand of in spelonken opgeborgen werden of opgezonden werden naar Nederland voor voorlichtings- en propagandawerk. Het afstand doen hiervan had zowel wel praktische als een symbolische betekenis.¹⁵¹

Op het eerste gezicht leken op deze manier veel oude gewoonten en gebruiken te verdwijnen. Het aanroepen van de *sanggoleo mbae* (rijstziel), voorheen gebruikelijk bij het uitpoten van de rijst, werd hier en daar achterwege gelaten en de *nitu*, *tunuana* en andere boze geesten werden voortaan verdreven met christelijk ritueel. Waringin-bomen, die geen inlander waagde te kappen, werden geveld, oude graven opgeruimd en offerplaatsen omvergehaald. De rijst die voor de dodenmaaltijden placht te worden gereserveerd werd hier en daar voor de dagelijkse consumptie en als pootgoed aangewend. Het huwelijk evenwel leverde problemen op, die een voorzichtige benadering vereisten, zoals beneden blijken zal.

Doch veel van wat er in de kampongs en tuinen gebeurde onttrokken zich aan het zicht der zendelingen. Adat-gebruiken en tal van elementen van de traditionele religie leidden een hardnekkig

¹⁵¹ A.C. Kruyt a. J. Kruyt jr., 22/11/1918, ArvdZ, 106A/VII/V; H. van der Klift a. Hb NZV, 2/6/1923, 12/6/1924, ARvdZ 9/1A. Met name tijdens zijn eerste verlof in 1924 nam Van der Klift een grote verzameling etnografica als snij- en vlechtwerk mee naar Nederland.

bestaan. De zendelingen waren in de regel behoedzaam in hun optreden tegen de adat, zeker in hun beginjaren, gewaarschuwd als men was door het voorbeeld van Mamasa en Palahari waar Kyftenbelt en zijn goeroes volgens Van der Klift de fout hadden gemaakt nogal ontactisch op te treden.

9.2 Voortlevende adat en traditionele religie

Boven is reeds gewezen een rapport van Kraemer uit 1933 over West-Java, het andere zendingsterrein van de NZV.¹⁵² Onder invloed hiervan en aangespoord door de terugloop van het ledenbestand tijdens en na de depressie, zocht de zending in de jaren dertig vormen van kerkzijn en liturgie, die aansloten bij of in vorm ontleend waren aan de adat en traditionele religie. De invoering van gekerstende vormen van de *punggawa* en de *anggo* (zie par. 4.7) van de Tolaki en in Rumbia en Poleang van de *handende* zijn daar voorbeelden van. Hieronder volgt een gekerstende *handende* in het Tomoronene, in het Indonesisch vertaald door pdt. K. Bartimeus.¹⁵³

Tomoronene	Indonesisch	Nederlands
Tabea da Montoe, somba ai Tahane	Hormat yang Mahatinggi, sembah yang di atas Tahta	Eer zij de Allerhoogste, lof aan Hem die op de Troon gezeten is
Tabea Apu mami, Ala Taala mami	Hormat bagi Tuhan kami, Allah Bapa kami	Eer zij onze Heer, Onze God de Vader
Salele pomata, beleo popongki	Lihatlah dan pandanglah	Zie en aanschouw ons
Kami o onto kami, Kami kidei kami	Engkau lihatlah kami, Engkau pandanglah kami	Opdat Gij ziet ons, Gij ons aanschouwt
Ndokarorong kami, podedeani kami	Dengarkan kami, perdulikanlah kami	Hoor ons, bekommert U om ons
Pera dema madoho, miano marasai	Semua orang sengsara, manusia menderita	Alle mensen zijn ellendig, de mens lijdt
Da tekau mesomba, da leu mompa angga	Yang datang menyembah dan datang membesarkan	Hij brengt eerbewijzen en acht [U] hoog
Tekau morere, leu mo o amono	Datang memuji-muji, datang memuliakan	Hij brengt lof en eer
Woeando Owoso, raindo Apu Ala	Di hadapan yang Mahabesar, di muka Tuhan Allah	In het aangezicht van de Allerhoogste, in het aangezicht van de Heer God

¹⁵² H. Kraemer, *Verslag onderzoekingsreis West-Java*. S.l.: s.n., 1933.

¹⁵³ K. Bartimeus, Vertaling en toelichting, (Uepai, 29/3/1993) 6. Nederlandse vertaling van de auteur.

Van Bartimeus is ook de volgende christelijke *kunini*.¹⁵⁴

Tomoronene	Indonesisch	Nederlands
Ponoha tempo Roma, parentano I Itali	Dahulu kala zaman Roma, pemerintahan Itali	Vroeger in de tijd van Rome, tijdens de heerschappij van Italië
Dano teruru lipu, kedadasonua	Dalam masa penjajahan, negeri tertakluk	Tijdens de bezetting, toen het land onderworpen was
Wonua I Barani, Lipu Palesitina	Daerah Ibrani, negeri Palestina	Het land van de Hebreëen, Palestina
Dano turu I Roma, meapu I Itali	Waktu Roma memerintah, Itali berkuasa	Toen Rome heerste, Italië de macht had
Kai lente tinenana, Niata pinandawu	Datanglah utusan, Utusan pembela	Kwam een gezant, werd een beschermer gezonden
Pinandawundo Ombu, tine-nado Apua	Ialah utusan Tuhan, ialah suruhan Raja	Het was een gezant van de Heer, een boodschapper van de Vorst
Kua malaekati, pinarai Surga	Itulah malaekat, kepercayaan dari Surga	Het was een engel, een vertrouweling van/uit de Hemel
Niata I Nasare, lente I Galilea	Utusan di Nasaret, datang di daerah Galilea	Gezonden naar Nazaret, hij kwam naar het land Galilea
Hai Tina sinompo, Taura sinanpora	Kepada wanita pingitan, perawan yang sudah dilamar	Naar een huwbare vrouw, een meisje dat reeds ten huwelijk was gevraagd / in ondertrouw was
Da menehakomo mewowanguni ako	Yaitu yang dinamakan, yang digelarkan	Haar naam was, haar bijnaam was
I Maria ngkototo, I Tina anintotu	Maria penurut, Wanita yang setia	Volgzame Maria, trouwe Vrouw
Anintotu mpombale, kolaro mpoia	Setia sifatnya, ramah penampilannya	Ze was trouw van aard, vriendelijk in haar optreden

Dankzij deze aanpak zou de overgang van de oude naar de nieuwe religie vergemakkelijkt worden en zouden heidense gebruiken snel uit de nieuwe groepen christenen verdwijnen, zo was de verwachting. Van der Klift betoogde in 1936 ten aanzien van Mowewe ten stelligste dat het tegenaan

¹⁵⁴ K. Bartimeus, Vertaling en toelichting, (Uepai, 29/3/1993) 9. Nederlandse vertaling van de auteur.

aldaar van “allerlei heidensche gebruiken” niet meer nodig was omdat die “nooit” meer voorkwamen.¹⁵⁵

Dit was onjuist. Van der Klift was van alle zendelingen juist degene die het meeste door de vingers zag of niet wilde zien. Restanten van de oude feesten, rituelen, gewoonten en denkwijzen bleven in de jonge kerk voortbestaan, niet alleen in Mowewe. Dat werd des te duidelijker toen zijn collega's zich in de jaren dertig serieuzer dan voorheen op de systematische bestudering van de streektalen gingen toeleggen en zo steeds meer van de adat gingen begrijpen. Een der eerste dingen die hen troffen was dat het geloof der inheemse christenen veel meer dan ze hadden gedacht doortrokken was met “het besef van dreigende magische machten”.¹⁵⁶ Was iemand ziek, dan kwam dat doordat hij of zij al geruime tijd niet ter kerke geweest was. Veel gemeenteleden, vooral zij die al wat langer christen waren en voor wie het nieuwe geloof derhalve weinig verrassingen meer had, bezochten de samenkomsten even gemakkelijk als ze priesters raadpleegden, terwijl priesters zich lieten dopen zonder hun oude handwerk op te geven. Vooral waar het de landbouw, leven en dood en de gezondheid betrof bleven oude gebruiken en zekerheden gedurende de gehele vooroorlogse tijd binnen de kerk in zwang en zijn dat ook na de Tweede Wereldoorlog gebleven. Uitgerekend in de streek rondom Mowewe hielden christenen, islamieten en anderen op een speciale plaats nabij Waworaha door de *pawang* (*penghulu*, clanhoofd) geleide gezamenlijke oogstfeesten-oude-stijl, waarbij *tino'ori* en *posulebisa*, magische formules, gezegd werden en geofferd werd. Pas na de dood van deze *pawang* in de jaren vijftig hielden deze feesten op wegens het ontbreken van een opvolger.¹⁵⁷

Wie ziek was deed eerst een beroep op een priester met zijn of haar geheime kennis tegen de *doti-doti* (ziekte veroorzakende geesten, Tol., Tom.) en pas in een later stadium, als genezing uitbleef of de patiënt op sterven na dood was, op een zending, goeroe of arts. De zendelingen trachtten deze praktijken tegen te gaan door onderricht, vermaning ten overstaan van de verzamelde gemeente en eventueel uitsluiting van het avondmaal. Wie van geen wijken wilde weten werd, als het een goeroe was, ontslagen of in het geval van gemeenteleden uit de gemeente gezet. Doch de meeste zendelingen hadden geduld en waren niet onnodig streng. Storm maakte zich over de voortlevende adat pas echt zorgen als bovennatuurlijk machten gebruikt werden om anderen te schaden. Een zoveel mogelijk gekerstende adat binnen de kerkelijke gemeenten hield hij voor onschadelijk, achtte die zelfs noodzakelijk ter bewaring van de sociale cohesie binnen de dorpsgemeenschap. In meer algemene zin had hij er geen bezwaar tegen wanneer christenen deelnamen aan de adat-feesten van hun omgeving, op voorwaarde ze zich verre hielden van de “heidense” elementen. Hij zag dit in Rumbia en Poleang als een afnemend probleem. Volgens hem was er sprake van “stervend heidendom”.¹⁵⁸ Dat was nog maar de vraag. Niet alleen verbaasde zijn vervanger Gouweloos in 1937 zich over het feit “vele christenen in Roembia zich zonder bezwaar nog bedienen van de oude heidensche gebruiken bij den landbouw”,¹⁵⁹ ook sommige van de onderwijzers gebruikten magische formules

¹⁵⁵ H. van der Klift, Jaarverslag Mowewe 1936, ARvdZ 115/40/1.

¹⁵⁶ G.C. Storm a. Hb NZV, 3/7/1936, ARvdZ 101/4/4.

¹⁵⁷ Interview auteur met M. Muda, (Mowewe, 9/7/1992) 12-13.

¹⁵⁸ LZR, Notulen 15-16/6/1932, ARvdZ 101/4/2.

¹⁵⁹ H. van der Klift, “Samenvattend overzicht van den zendingsarbeid op Z.O. Selebes, aan de hand van de Jaarverslagen der Zendelingen over het jaar 1937”, -/3/1938, ARvdZ 115/40/1.

die bescherming boden tegen onheil. Volgens Galukupi, in 1992 de *tonomotuo* (niet-adellijk dorpsheer) van Pu'undidaha, stonden in de jaren dertig de evangelist Marcus Sembahjang en de onderwijzer P.S. Lode in hoog aanzien wegens hun kennis en gebruik van dergelijke formules, al was er niemand van hun collega's op dit terrein geheel onkundig. Van Sembahjang wordt verteld dat hij "dengan ilmu hipnotis" tijdens een dienst een duif de kerk in kon laten vliegen, die op zijn lessenaar liet neerstrijken en het beest vervolgens aan de verzamelde gelovigen voorstelde als de Heilige Geest. Nadat Boonde in 1955, tijdens de *Darul Islam / Tentara Islam Indonesia*-opstand, met een speer gedood was, doch was na een dag weer springlevend.¹⁶⁰ Storm zat soms aan de voeten van de *pu'ungkeu* (priester) van La'ate om magische formules te leren en de bijbehorende verhalen en achtergronden te horen om, zoals hij zei, het dagelijks leven in de kampong beter te begrijpen. Hij had grote waardering voor het werk dat deze man deed als vrede-stichter in zijn omgeving. Het oude dodenritueel was verboden voor de nieuwe christenen, maar de plechtigheden en rituelen bij het huis van de overledene en het graf, die als doel hadden afscheid te nemen van de ziel van de dode opdat die definitief weg zou blijven, zijn onder hen nooit geheel verdwenen. De zending heeft wel getracht deze plechtigheden te vervangen door jaarlijks op Goede Vrijdag met de gehele lokale christengemeenschap naar het kerkhof te gaan om de graven schoon te maken. De viering van het avondmaal ging hieraan vooraf. Dit was bedoeld als een eenvoudige dodenherdenking, maar dat nam niet weg dat de herdenkingsmaaltijden op de 3de, 7de, 40ste, 100ste en 120ste dag na het overlijden bleven bestaan.¹⁶¹ Dat gold ook de grafgiften: het doopbewijs ging mee de kist in, als een *pas jalan* (reisbrief) waar Petrus om vroeg aan de hemelpoort.¹⁶² In 1933 en 1934 verloor goeroe Lode te Rompu-Rompu achtereenvolgens zijn kind, zijn halfbroer, twee paarden en zijn vrouw. Dat was voor de nog jonge man een ramp. De adat verplichtte hem een dodenfeest te geven voor zijn vrouw, die van hoge adel was. Hij vond Storm echter op zijn weg. Die nam de drankvoorraad van 100 flessen *arak* in beslag, die Lode voor het feest had ingeslagen. Lode beschouwde dit ingrijpen als "diefstal" en voelde zich als een klein kind behandeld. Storm van zijn kant wist wel dat Lode geen bedrieger of drankzuchtige was. Hij had altijd een hoge dunk van hem gehad. Hij vertoonde alleen een "gebrek aan inzicht", want een christen gebruikte geen drank, gaf die niet aan anderen en handelde er ook niet in. Volgens Storm was het Lode er vooral om te doen indruk te maken op zijn omgeving door te laten zien wat hij zich zoal kon veroorloven, zoals het een lid van de elite betaamde. Hij dacht op deze manier de mensen aan zich te kunnen binden, te meer daar het dodenfeest dat hem voor ogen gestaan had van een aard en omvang was, die zelfs een *mokole* zich niet kon permitteren. Een dergelijke poging tot handelen conform aanzien en status der elite was in Storm's ogen onaanvaardbaar. Lode trok zich niets van Storm aan en hield zijn dodenfeest, wat hem op (tijdelijk) ontslag kwam te staan.¹⁶³

¹⁶⁰ Interview auteur met S. Galukupi, B. Tonga, (Pu'undidaha, 12/7/1992) 35; zo ook interview auteur met K. Bartimeus, (Lambuya, 9/7/1992) 8.

¹⁶¹ Kruyt in M.-Celebes had hiervoor tweede Paasdag gereserveerd. De eigenlijke betekenis van Pasen ging de meeste Tolaki en Tomoronene "boven het begrip", net als dat met Kruyt's Toraja's het geval was. Kruyt in *Ons Posso-blad*, aug. 1915 en okt. 1924; A.C. Kruyt a. J. Kruyt sr., Brief nr. 43, 15/4/1918, ARvdZ, 106A/VII/V.

¹⁶² Dat was tevens de reden dat kinderen zo snel mogelijk gedoopt werden en dat zelfs overleden kinderen nog gedoopt werden. Interview auteur met K. Bartimeus, (Lambuya, 9/7/1992) 13-14.

¹⁶³ G.C. Storm a. Hb NZV, 5/7/1934, ARvdZ 101/4/3.

Vreemden op de kust

10. Adathuwelijk en christelijk huwelijk

10.1 Het adathuwelijk

Aan een kerkelijke huwelijksinzegening ging vrijwel altijd een adathuwelijk vooraf, dat gezien werd als burgerlijk huwelijk. Dat diende dan wel ontdaan te zijn van alle elementen die in strijd werden geacht met het gereformeerde christendom of die de richtlijnen van het bestuur overtraden. Bekeerlingen die voor hun doop al volgens de adat getrouwd waren, dienden na hun doop volgens Nederlands ritueel en op basis van door de zending gestelde voorwaarden ten aanzien van monogamie, overspel, echtscheiding, vrijwilligheid, hoogte van de bruidsprijs en dergelijke zaken meer in de echt te worden verbonden. Meestal gebeurde dat aansluitend aan hun doopplechtigheid. Wie een kerkelijke huwelijksinzegening weigerde werd door de zending geacht niet gehuwd te zijn.

Wanneer in een bestaande huwelijk slechts één der partners tot de doop was toegelaten, bestond een grote kans dat hun verbintenis naderhand onder druk kwam te staan: de christelijke omgeving erkende die niet als wettig. En omgekeerd was het zo, dat wanneer van een islamitisch echtpaar de man tot het christendom overging en zijn vrouw niet, dit in de ogen van de familie van de vrouw onvermijdelijk de ontbinding van haar huwelijk betekende. De doop van echtparen in één doopdienst kwam in de beginjaren weinig voor. In 1926 constateerde een goeroeconferentie dat het bij uitstek de vrouwen waren die zich tegen overgang naar het christendom verzetten, weigerden dooponderricht te volgen en hun echtgenoten van deze stap trachtten af te houden. Mochten die laatsten toch gedoopt willen worden, dan volgden hun vrouwen niet of pas na geruime tijd.

Aanvankelijk waren alleen de zendelingen bevoegd huwelijken in te zegenen, doch in januari 1939 werd op voorstel van Schuurmans besloten dat ook de goeroes dit recht kregen, althans een aantal van hen aan wie dit kon worden toevertrouwd. Dit betekende niet dat er twee (of meer) soorten huwelijksvoltrekkingen bestonden, een eervolle en een of meer minder eervolle, zoals de Rheinische Missionsgesellschaft onder de Toba Batak op Sumatra kende. Een probleem was dat een op het gehele zendingsveld gebruikte uniforme huwelijksliturgie met vaste formulering niet bestond, wat ruimte gaf aan "subjectieve opvattingen" der goeroes.¹⁶⁴ Echtscheiding was een kwestie van de adatgemeenschap, al had de kerk uiteraard het recht regels te stellen op welke gronden naar haar inzicht een echtscheiding mocht plaatshebben.

10.2 Gemengde huwelijken

Wegens de betrekkelijk geringe omvang van de inheemse christenheid kwamen huwelijken tussen christenen en moslims vrij veel voor. Waar Mollema zich op het standpunt stelde dat gemengde huwelijken door de zending niet getolereerd konden worden, werd bij zijn komst al een andere, meer op de eisen der praktijk gebaseerde benadering gehanteerd, althans in Kendari. Die benadering hield in dat dergelijke huwelijken, voor zover beide partijen het hierover eens waren, ritueel gesloten werden door een voorganger van de godsdienst van de jongeman. De vrouw werd niet gedwongen de godsdienst van haar echtgenoot aan te nemen. De principiële opvatting, dat beide echtelieden dezelfde godsdienst moesten belijden, moest wijken voor een benadering die het samenleven van

¹⁶⁴ Notulen CvZ 18-19-20/1/1939, ARvdZ 112/34/15.

beide godsdiensten niet onnodig belastte, of, zoals Schuurmans het formuleerde, “de Christenen zooveel mogelijk binnen het volks- en adat-verband” hield, er althans niet onnodig van vervreemde.¹⁶⁵ De imam van Kendari en een aantal islamitische goeroes hadden tot verbazing van vriend en vijand hiermee ingestemd en in dit verband werd in de jaren dertig door de zending ook de *ihi kawi*, de vergoeding die de huwelijkssluiters ontvingen, meestal 10% van de *sunrang* (huwelijksgiften), ingevoerd, zodat christenen, islamieten en anderen hierin niet verschilden. Om te bevorderen dat de inlandse bestuurders gelijkkelijk belangstelling hadden voor op christelijke en op islamitische wijze gesloten huwelijken, deelde ook het dorpshoofd, dat meestal als getuige optrad, in de christelijke *ini kawi*. Op het punt van gemengde huwelijken was met name in de jaren dertig de onderlinge verstandhouding tussen islam en christendom “zeer soepel”¹⁶⁶ – althans in Kendari waar zelfbestuurder Tekaka zich sterk maakte voor een harmonieuze samenleving der onderscheiden godsdiensten; in Kolaka en onder de Tomoronene in Rumbia en Poleang waren door de invloed van respectievelijk Luwuq en Buton de verhoudingen veel minder vriendelijk en waren dergelijke regelingen niet mogelijk. In Kolaka viel volgens Van der Klift alleen met de Tolaki-leden van het zelfbestuur, de *kapitang* en *bokeo*, te praten, met het Luwuqse deel, de *sulewatang* en *sapati*, in het geheel niet.

Dat een goede verstandhouding tussen leiders der godsdiensten niet betekende dat er in individuele gevallen geen problemen waren, ondervond Jonathan Lakebo (geb. 1924). Hij was opgeleid aan de “Sekolah Agama” van Schuurmans en Mollema en werd in 1941 als jonge hulpgoeroe in Uepai geplaatst. Hij trouwde in 1943 met zijn nicht, wier familie *fanatik islam* was. Doch hij weigerde zijn huwelijk op islamitische wijze te laten voltrekken en ze trouwden alleen volgens de adat. In 1947 trouwden ze in de kerk, wat hen de blijvende verwijdering met haar familie opleverde: “benci sekali”, die haatte ons verschrikkelijk.¹⁶⁷

10.3 Polygamie en bigamie

Boven is reeds de term “onwettige” bigamie gevallen. Daartegenover stond “wettige” bigamie. Want ook op onderdelen van de huwelijksmoraal toonde het leven zich sterker dan de leer. Voor polygamie, die in de inheemse cultuur een normaal fenomeen was, was binnen de kerk officieel geen ruimte. Had een man bij zijn bekering meerdere vrouwen, dan konden allen wel gedoopt worden, maar alleen zijn huwelijk met de eerste vrouw mocht daarna kerkelijk bevestigd worden, dat met zijn andere vrouw(en) niet. Hoewel de man volgens de kerk met die andere vrouwen in ontucht leefde, werd niet geëist dat hij ze wegzond. Sterker, als er geen onoverkomelijke moeilijkheden waren in een dergelijk huishouden, dan stond wegzenden gelijk aan echtscheiding en daarvoor gaf de zending geen toestemming. Een man met meerdere vrouwen kon echter geen kerkelijk ambt vervullen. Een eenmaal gedoopte man mocht geen andere vrouw(en) nemen, wie dat wel deed werd onverbiddelijk uit de kerk gezet, dat wil zeggen van het avondmaal gebannen. Het terugzenden van zijn boventallige vrouw(en) naar haar ouders en een openbare schuldbelijdenis “in het midden der gemeente” waren

¹⁶⁵ J. Schuurmans, Conferentie, -/2/1938, ARvdZ 112/34/15.

¹⁶⁶ Notulen CvZ 9-10/2/1938, ARvdZ 112/34/15.

¹⁶⁷ Interview auteur met J. Lakebo, (Pu'undidaha, 12/7/1992) 2.

vereist om weer te worden opgenomen. Dat lot trof de eerder genoemde Lamatungga Batulapa, van wie in augustus 1923 aan de dag trad dat hij wegens de dood van zijn kind bij zijn eerste vrouw een tweede vrouw genomen had. In 1924 maakte hij zelfs aanstalten een derde vrouw te nemen. Omdat De'u, zijn eerste vrouw, zich van hem afwendde, werd hij uit de kerk gezet. Hij kon zelfs niet in Mowewe blijven wonen en moest terug naar zijn geboortedorp, Singgere. Twee gemeenteleden in Mowewe deden hetzelfde, Kodo, die in 1924 beslag legde op andermans vrouw, en Cornelis Hadeke in 1925. Omdat de laatste hierdoor zijn baan bij de zending verloor, zond hij zijn tweede vrouw terug naar haar ouders en werd, na openlijk schuldbetuiging, weer in de kerk opgenomen. Ook kreeg hij zijn baan terug.

Op Gigir, in de jaren dertig een geliefd en succesvol goeroe in Wolasi, die enige tijd in bigamie leefde, doch voor wie dit geen ernstige consequenties had, is boven reeds geweest. Een ander geval, dat voor de betrokkene beduidend slechter afliep, was de eens zo gevierde zendingsgoeroe Victor Rumagit. Bij zijn terugkeer van verlof in april 1934 bleek Van der Klift dat Rumagit in “onwettige bigamie” leefde, waarop hij oneervol ontslagen en van het avondmaal geweerd werd.

In deze en andere gevallen, zoals dat van Frans Rigae in 1938, speelden de besluiten van de conferentie van zendelingen van november 1932 een rol, waar een gezamenlijke strategie voor dit soort zaken werd afgesproken. Die was de neerslag van wat in anderhalf decennium zendingswerk in Zuidoost-Celebes gegroeid was. Werd het huwelijk door het NZV-bestuur gezien als “in Gods schepping gegrond” en werden alle huwelijksvormen anders dan de monogame verworpen,¹⁶⁸ de conferentie van zendelingen realiseerde zich dat het onmiddellijk invoering van het monogame huwelijksmodel voor de meeste Tolaki en Tomoronene te hoog gegrepen was. Een periode van overgang en gewenning was nodig, waarin het inheemse contractmodel vervangen moest worden door een model dat gebaseerd was op wederzijdse genegenheid en beider instemming, zonder dat getornd werd aan de gedachte dat de man het hoofd van het gezin was. Ging er in een huwelijk iets fout, dan werd de man verantwoordelijk gehouden, zelden de vrouw. Men besepte dat om deze overgang te bereiken veel tact en geduld nodig was en creëerde een overgangsfase waarin bigamie, anders dan polygamie dat verboden bleef, in bepaalde gevallen gewettigd was. Dat was bijvoorbeeld bij kinderloosheid, ongeneeslijke ziekte en krankzinnigheid van de eerste vrouw. Dan mocht de man een tweede vrouw nemen, als zijn eerste vrouw tenminste geen bezwaar had. De conferentie had geen keus. De economische en sociale noodzaak van het hebben van een sterke, gezonde vrouw voor het werk op het land was evident. Ze kon echter niet toelaten dat een zieke vrouw verstoten werd, wat de adat wel toestond. Bigamie zonder “wettige” redenen, zulks ter beoordeling van de ressortszending, was niet toegestaan. Wie hierom van het avondmaal geweerd of ontslagen werd of uit de gemeente gezet, werd pas weer toegelaten nadat aan de beledigde partij recht was gedaan en alle boetes waren betaald. Eventuele betalingen en vergoedingen dienden volgens de adat te worden geregeld. Dezelfde benadering werd gehanteerd bij overspel. Dat werd soms getolereerd zoals in geval van bedrog bij een huwelijksluiting, bijvoorbeeld als de vrouw onkundig was gelaten van het feit dat haar echtgenoot homoseksueel of impotent was.

¹⁶⁸ Hb NZV a. CvZ, 28/3/1933, ARvdZ 112/34/15.

Onnodig te zeggen dat Oegstgeest geen goed woord voor deze “richtsnoeren” overhad, vooral wegens de achterliggende gedachte dat “boete betalen is gelijk zonde verzoenen”. Hoewel men huiverig was, naar men zei, voor het stellen van “vaste regels”, wat in Zuidoost-Celebes leek te gebeuren, eiste men in tot dan toe ongekend scherpe bewoordingen van de conferentie de strikte handhaving van de Europese burgerlijke huwelijksmoraal, die deel moest uitmaken van een te vormen en al even rigoureuze te bewaken en het gehele leven bestrijkende “christelijke adat”. De conferentie werd met name de praktijk op Midden-Celebes voorgehouden. Anders dan op de Gereformeerde zendingsvelden (Tanah Toraja, Sumba, zuidelijk Midden-Java), waar veel met ge- en verboden gewerkt werd, stond men in Poso op het standpunt dat alleen het monogame huwelijk geoorloofd en dat bi- en polygamie en overspel onder alle omstandigheden verboden waren. Uitsluiting van het avondmaal op welke grond ook was volgens het hoofdbestuur ongeoorloofd daar dat van het sacrament, dat bedoeld was als genademiddel, een tucht- en strafmiddel maakte. Slechts advies en pastoraal gesprek waren hier op hun plaats: “Opscherping van het geweten door raad en waarschuwing is moeilijker, maar geeft beter vruchten dan wren door middel van verbod”, aldus het VNZ-hoofdbestuur.¹⁶⁹

Doch de zendelingen in Zuidoost-Celebes hielden voet bij stuk, al werden niet veel woorden meer aan deze kwestie besteed. Hun standpunt kan als volgt worden samengevat: trouw aan Christus was het uitgangspunt van de ethiek en domineerde deze. Dit betekende niet dat Gods wil voorzover die zijn neerslag had gevonden in de wet, afgedaan had. De wet, die niet alleen in de Tien Geboden maar in de gehele bijbel te vinden was, was en bleef een onmisbaar instrument en noodzakelijk richtsnoer voor een Gode welgevallig dagelijks leven.

¹⁶⁹ Hb NZV a. CvZ, 28/3/1933, ARvdZ 112/34/15.

11. Het mensbeeld van de zendelingen

Hoewel soms wel enige nuancering werd aangebracht en onverminderd de enorme toewijding aan hun werk en omgeving, was het beeld dat de zendelingen van de inheemse bevolking schetsten overwegend negatief. Er deugde weinig van. De Tolaki en Tomoronene waren “leugenachtig, lui, bedriegelijk, diefachtig” (1923).¹⁷⁰ Na zijn eerste kennismaking met de bevolking schreef Storm onthutst aan de zendingsleiding in Nederland: “ze [verstaan] de kunst van het liegen bij uitnemendheid en wat het terrein van het sexuëele leven betreft – daarover slaat men zijn handen in elkaar en men vraagt zich af, of er wel één enkel levend wezen in deze maatschappij is, dat rein denkt en leeft.”¹⁷¹ Te lang verblijf in Zuidoost-Celebes was gevaarlijk, want “we blijven toch niet zo frisch van geest omdat hier alles naar omlaag trekt”, aldus Van der Klift.¹⁷² Desondanks bestond er volgens hem een zekere rangorde in karakter en beschaafdheid van de bevolking, die vooral bepaald werd door de mate waarin ze door de “corrumperende” praktijken van de Buginezen en door hen gemanipuleerde *anakia* (adel), die “Mohammedaansch getinte heidenen”, beïnvloed was. Want uiteraard was de islam “het allerverfoeilijkste uit onze omgeving”.¹⁷³ Volgens Van der Klift stonden de Tomekongga langs de westkust en de Tolaiwoi rondom Kendari onderaan de ladder, daar beide groepen in een omgeving woonden die met islamitische invloeden doortrokken was. Boven hen stonden de Wajo’s, de Tomoronene en de Toairi, die in dit opzicht een wat geïsoleerder bestaan leidden dan de Tomekongga en Tolaiwoi en minder door de islam beïnvloed waren. Binnen de clans stonden de *ata*, het niet tot de heersende elite behorende volksdeel, op een hogere sport van de beschavingsladder dan de *anakia*. Van der Klift kwam mede tot deze beoordeling doordat de leden van de elite nogal eens minachting voor de adat toonden, waar hun minderen onder te lijden hadden.

De zendelingen diskwalificeerden de cultuur en traditionele religie van de autochtone bevolking van Zuidoost-Celebes. Die draaide volgens Van der Klift geheel om “aardsch voordeel”, uitgedrukt in termen van rijkdom, macht, gezondheid, genezing en lichaamskracht. “De heiden kent geen verschil tusschen geestelijk en materieel”. Het was de taak van de zending dit besef in hun midden te introduceren.¹⁷⁴ Storm voegde hier aan toe dat men de oosterling diende te begrijpen als “veel dichter te staan bij het dier dan bij den Westerling het geval is.” Hij voelde “tot in het diepst onzer ziel den grooten afstand tusschen ons en onze Moroneentjes,”¹⁷⁵ een afstand die ongetwijfeld versterkt werd door de koloniale context waarbinnen bij zijn werk deed. Waren voor Van der Klift de Buginezen en de door hen beïnvloede hoofden de belangrijkste corrumperende factor, Storm had geen zondebok nodig. Voor hem ging het wat de inlanders betrof welhaast om een ander menstype, wezens van een andere orde, wier normen en waarden op gespannen voet stonden met de westerse, in het bijzonder de christelijke. Recht, billijkheid en eerlijkheid kenden ze niet. Daaruit trok hij zijn conclusies:

¹⁷⁰ H. van der Klift a. Hb NZV, 3/2/1923, ARvdZ 9/1A/1.

¹⁷¹ G.C. Storm aan ds. en mevr. R., 24/6/1922, ARvdZ 9/21.

¹⁷² H. van der Klift a. Classis Rotterdam, 20/2/1923, ARvdZ 12/3/5.

¹⁷³ G.C. Storm a. Hb NZV, 10/10/1922, ARvdZ 1/4/3.

¹⁷⁴ H. van der Klift a. Hb NZV, 24/7/1934, ARvdZ 101/4/3.

¹⁷⁵ G.C. Storm a. Hb NZV, 21/7/1931, ARvdZ 101/4/2.

Vreemden op de kust

*Als mensch heeft men behoefte zich aan anderen te geven; wij ook geven ons daarom aan den inlander; doch het is levensgevaarlijk te veel vertrouwen aan hem te schenken, de menschen zijn nog niet zoo ver dat ze het schenken van vertrouwen kunnen waardeeren en dragen. Dit vinden wij altijd een van de zwaarste dingen, die ons in het zendingswerk worden opgelegd. Men moet heerscher zijn, eerder dan vriend.*¹⁷⁶

Concreet betekende dit bijvoorbeeld dat hij zo weinig mogelijk inlanders een hand gaf. Stak een inlander ongevraagd als eerste zijn hand naar hem uit, dan beschouwde hij dat als een vorm van arrogantie, een belediging die hij niet over zijn kant kon laten gaan. Toen I Lulu, de *goeroe islam* van Poea dat eens deed, heeft hij hem “op vriendelijke wijze aan zijn verstand gebracht dat hij van adat-Belanda blijkbaar nog geen voldoende kennis bezat. Immers de hogere geeft de hand aan den lager geplaatste; zoo behoort I Loeloe te wachten tot ik hem een hand geef als ik zulks doen wil – – Een volgende keer zou ik echter niet aarzelen mijn hand te weigeren en aldus I Loeloe in het openbaar beschaamd te maken.”¹⁷⁷ Ter relativering van Storm’s opvattingen dient te worden opgemerkt dat dergelijke met standsverschillen samenhangende mores in het Nederland van die dagen ook niet onbekend waren.

¹⁷⁶ G.C. Storm a. Hb NZV, 20/9/1928, ARvdZ 101/4/1; een soortgelijk betoog in Storm, “Moroneensche goedgeloovigheid”, 3. “Ik heb nog nooit de inlanders zoo amicaal met een Zendeling zien omgaan als in Garoet het geval is” was dan ook Storm's verbaasde commentaar op de omgang tussen zijn collega zendeling-leraar M.J. van Noppen en Javanen en Chinezen te Garoet op W.-Java, waar hij begin april 1930 een bezoek bracht, Storm a. NZV, 28/4/1930, ARvdZ 101/4/1; zie ook *De Soendanees* jrg. 18, nr. 1 (juli 1930) 2-4.

¹⁷⁷ G.C. Storm a. Hb NZV, 11/4/1932, ARvdZ 101/4/2.

12. De zendelingen als vertalers

12.1 Inleiding

Tot in de jaren dertig kende de NZV ten aanzien van Zuidoost-Celebes geen expliciet geformuleerd taalbeleid. In de praktijk ging men ervan uit dat een goede beheersing van een der landstalen, het Tolaki of Tomoronene, naast het Maleis, voldoende was. De zendelingen trachtten derhalve zo snel en goed mogelijk de volkstaal van hun ressort te leren, zowel passief als actief, en ook van de Minahassische en andere goeroes werd dit verwacht. Taalkennis diende niet alleen om de afstand van hun onderwijs en prediking tot de toehoorders zo klein mogelijk te houden en hen de gelegenheid te geven de bevolking goed te leren kennen, maar bedoelde ook het culturele zelfbewustzijn der Tolaki en Tomoronene tegenover Buginezen en Chinezen te stimuleren. De weg naar het hart van het volk was de taal, aldus Van der Klift in navolging van Kruyt en Adriani. Geheel ongelijk had hij niet, wat overigens niet betekende dat het belang van het Maleis, met name in het onderwijs, over het hoofd werd gezien.

Onder de zendelingen in Zuidoost-Celebes waren geen grote taalkundigen en antropologen. Een Adriani, die de lokale cultuur bestudeerde op grond van de vooronderstelling dat het vertalen van de bijbel en andere kerkelijke teksten het niet kon stellen zonder grondige kennis van de adat en de religie, was er onder hen niet.¹⁷⁸ Daarvoor hadden ze noch de opleiding, noch de belangstelling, noch de capaciteiten; Gouweloos zou zijn grammatica niet hebben kunnen maken zonder de leiding en de aanwijzingen van Esser en andere taalgeleerden. Er was nog iets dat hen hinderde. Hoewel ze door het optekenen van volksverhalen iets van de ziel van het volk trachtten te doorgronden, werden hun pogingen om de streektaal en de adat te leren kennen, net als bijvoorbeeld de vriendschap die ze met sommige hoofden cultiveerden, voornamelijk ingegeven door de eisen die hun werk met zich meebracht. Hun taalwerk was een hulpdienst, die moest bijdragen aan het tot stand komen van een kerk onder de Tolaki en Tomoronene. Dat stelde grenzen aan hun belangstelling.

12.2 Van der Klift

12.2.1 Eerste resultaten

De eerste Europese vertaler in het Tomoronene was Van der Klift. Op weg naar Celebes had hij een ontmoeting met dr. L. van Vuuren (1873-1950), hoofd van het Encyclopedisch Bureau in Weltevreden, wiens wetenschappelijke belangstelling in deze jaren juist op Celebes gericht was en die hem onder meer een woordenlijst van het Tomoronene gaf. In Makassar had Van der Klift ook contact met de civiel-gezaghebber van Kolaka, M. Muller, die hem zijn aantekeningen over land, volk en taal van Zuidoost-Celebes ter beschikking stelde.

Na aankomst in Kolaka in mei 1916 zette Van der Klift zich direct aan de taalstudie. Scholen waren er nog niet, evenmin als lesmateriaal in de streektalen. In afwachting van zijn vestiging in Rumbia begon hij aan een spel- en leesboek in het Tomoronene. Doch nadat zijn vestiging aldaar van de baan was, richtte hij zich op de taal (of liever het dialect), die (dat) in Mekongga gesproken werd, het Tomekongga, en vervaardigde in 1917 en 1918 een spel- en leesboekje in die taal, bestemd voor het volksonderwijs. Het was getiteld *Obo Pobasa Pokondao Mobasa* en werd in een oplage van 500

¹⁷⁸ Noort, *De weg van magie tot geloof*, par. 8.2.1.

exemplaren gedrukt bij drukkerij “De Verwachting” in Batavia.¹⁷⁹ In 1924 kwamen twee volgende delen uit, die waren samengesteld door twee onderwijzers in zendingsdienst, Tamon en Wagey, welke laatste ook een aantal illustraties toevoegde. Ze werden in dezelfde oplage gedrukt door de Celebes-Drukkerij in Makassar.

Kritiek bleef Van der Klift niet bespaard. Storm schreef zijn Hoofdbestuur (1922): “Ik krijg nu wel eens den indruk dat Van der Klift zelf te veel woorden fabriceert. Menigmaal kreeg ik al woorden van hem op, die bij gebruik door de menschen niet werden begrepen.”¹⁸⁰ De conferentie van zendelingen van oktober 1924 betreunde het dat deze boekjes gedrukt waren. De kritiek richtte zich, behalve op de vele fouten, op het feit dat Van der Klift’s vertalingen te veel lokaal dialect bevatten. De oorzaak was dat Van der Klift hardnekkig vasthield aan Adriani’s foutieve veronderstelling dat het Tomekongga een aparte taal was, terwijl het volgens Esser, die in 1935 en 1941 onderzoek deed in Zuidoost-Celebes,¹⁸¹ niet meer dan een dialect of regiolect was. De keuze van zijn assistent-vertalers, twee in dit opzicht onervaren Minahassers, zal weinig tot zorgvuldig taalgebruik en woordkeuze hebben bijgedragen. Hoe dit zij, de conferentie van zendelingen achtte deze boekjes ongeschikt voor het gehele zendingsterrein; ze werden alleen op de scholen Van der Klift’s eigen ressort gebruikt.

12.2.2 Een grammatica en ander werk

Om zijn vertaalwerk goed te kunnen doen, noteerde Van der Klift zo veel mogelijk woorden en uitdrukkingen en binnen een jaar na aankomst beheerste hij Tomekongga reeds zodanig dat hij het op zijn reizen nagenoeg zonder taalhulp kon stellen. In 1917 zond hij een manuscript met een schets van een grammatica naar Nederland, die de voorlopige titel droeg “Poging tot onderzoek van het Konio”, (*konio* = “nee”, “niet”).¹⁸² In deze beginjaren noteerde Van der Klift ook een aantal “volkszangen”, vijf in getal, waaronder verhalen over Ana-Wai-ngguluri en I Wesande, twee legendarische figuren; in 1918 deed hij verslag van een geboortefeest, *merririu* of *mesa sambakai* geheten.¹⁸³

Daarnaast zette hij zich, geholpen door een Timorees in Kolaka, een gewezen onderwijzer, aan het vertalen van het delen van het Nieuwe Testament in het Tomekongga, althans van de Nederlandse versie, want de grondtaal, het Grieks, beheerste hij niet. De bedoeling was het vervaardigen van een bijbels leesboek. Dit werk kwamen voort uit zijn voorleesoefeningen van bijbelse verhalen op de *pendopo* van zijn huis in Kolaka. Hij werkte er voornamelijk tijdens de regentijd aan, omdat reizen

¹⁷⁹ H. van der Klift a. Hb NZV, 23/2/1918, ARvdZ 12/3. Ch. Pingak, “Data-Data Sejarah Gereja Protestan di Sulawesi Tenggara (Gepsultra), (getypt MS. [Kendari], 1972) 11. Voor een soortgelijk boekje van Kruyt uit 1917, zie *Brieven van den Zendeling Alb. C. Kruyt en zijne Echtgenote, uitgezonden door het Ned. Zend. Genootschap aan hunne vrienden*. Uitgegeven door de Onderafdeeling ”Leeuwarden” van het Nederlandsch Zendeling Genootschap. Nr. 43, 30 sept. 1918.

¹⁸⁰ G.C. Storm a. Hb NZV, 24/2/1922, ARvdZ 1/4/1.

¹⁸¹ Taalambtenaar dr. S.J. Esser (1900-1944); v.a. 1923 bestudeerde hij talen (het Mori, Toraja, Wotu) op M.-Celebes; hij overleed in een Japans kamp. Over hem, zie Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, II, 68-77; en Noorduyt, “Mededelingen”.

¹⁸² H. van der Klift a. Hb NZV, 29/5/1917, 10/10/1917, ARvdZ 12/3/5.

¹⁸³ H. van der Klift a. Hb NZV, 23/2/1918, ARvdZ 12/3/3.

dan vaak moeilijk of zelfs onmogelijk was. Het was een zeer tijdrovend werk en het duurde tot 1937 eer hij een ontwerpvertaling van de wonderverhalen en gelijkenissen uit de evangeliën van Lukas en Mattheus alsmede en een vertaling van het Marcusevangelie klaar had. Deze vertalingen, waaraan Jusup Ta'olo, schoolhoofd en gemeentevoorganger te Mowewe, een belangrijke bijdrage had geleverd, werden eerst in getypte vorm onder de collegazendingen en inheemse medewerkers verspreid. Hoewel ze niet goed genoeg geacht werden voor algemeen gebruik, kocht Van der Klift in 1936 met financiële steun van vrienden en familie in Nederland een stapeldrukker (zeefdruk), om zijn werk in gedrukte vorm in zijn eigen ressort te verspreiden. Voor zover bekend is er niets van bewaard gebleven.

12.3 Kruyt's handleiding

Vanaf medio jaren twintig was in Zuidoost-Celebes de *Handleiding bij het Godsdienstonderwijs* in gebruik, die Albert Kruyt voor zijn werk in Poso had samengesteld. Deze handleiding was naar de vorm een toelichting van bijbelse verhalen, gelijkenissen en woorden van Jezus, die bestemd was voor het godsdienstonderwijs en de voorbereiding van doop en belijdenis. Ze bevatte ook een aantal liturgische formulieren en werd in 1927 in het Tomekongga vertaald door goeroe Albert Wagey.¹⁸⁴ Gouweloos zette zich aan een Tolaki-vertaling. Dit dubbele vertaalwerk was overigens overbodig, daar het Tomekongga en het Tolaki zoals reeds opgemerkt onvoldoende van elkaar verschilden om aparte vertalingen te rechtvaardigen. Afgezien hiervan ging het om aangepaste versies van Kruyt's origineel, aangezien de omstandigheden in Zuidoost-Celebes anders waren dan die in Poso. De verhouding tussen christendom en cultuur was anders, daar in Poso de islam nauwelijks voorkwam en de traditionele religie navenant minder islamitische elementen had opgenomen dan in Zuidoost-Celebes. In Zuidoost-Celebes zag men zich geplaatst tegenover een in presentie en invloed snel groeiende islam, wat de vertalers dwong tot aanpassing van onder meer de doopvragen en de keuze der vertaalde bijbelgedeelten.

12.4 Taakverdeling

Niet alleen omdat het vertaalwerk van Van der Klift van zijn collega's veel kritiek ontmoette, maar ook omdat men van oordeel was dat zijn Tomekongga-vertalingen niet zomaar in Kendari en Lambuya (Konawe) gebruikt konden worden – al was het maar om psychologische redenen – verzocht het NZV-bestuur Gouweloos in 1928 het Tolaki systematisch te bestuderen en teksten te vertalen voor het volksonderwijs en de gemeenten. Dat verzoek kwam nadat men kennis had genomen van Gouweloos' eerste vertalingen uit 1927. Die betroffen de Tien Geboden, de Twaalf Artikelen des Geloofs, het Onze Vader en delen van Kruyt's *Handleiding*. De bedoeling was dat zijn werk, dat als beter werd beoordeeld dan dat van Van der Klift, zou leiden tot uniformering van de gebruikte bijbelvertalingen, formulieren, gebeden en andere kerkelijke teksten op het gehele zendingsveld. Doch afgezien van

¹⁸⁴ Ook genoemd: *Handleiding voor het onderwijs in [de] Bijbelsche Geschiedenis*, zie H. van der Klift, "Onderwerp: Genoemde punten in Conferentie-schrijven van Br. J. Schuurmans van 11 Juni 1.1. [1930], no 165/CII", ARvdZ 112/34/15; H. van der Klift a. Hb NZV, 14/4/1927, 15/5/1927, ARvdZ 12/3/5; J. Schuurmans a. Hb NZV, 5/4/1927, ARvdZ I/7.

een preek- en vertelrooster voor de kerkelijke hoogtijdagen, dat sinds de jaren twintig in gebruik was, heeft het nog een decennium geduurd voordat van enige uniformiteit sprake was en dan nog slechts in beperkte mate.

In 1933, toen duidelijk was geworden dat Zuidoost-Celebes niet de beschikking kreeg over een eigen taalgeleerde van de statuur van Esser, werd Gouweloos op voorstel van de conferentie van zendelingen door het NZV-bestuur voor taalonderzoek vrijgesteld. Dit besluit werd niet alleen ingegeven door de wens het vertaalwerk van kerkelijke teksten te bespoedigen, maar ook door “een zekere matheid” die zich van het kerkelijk leven in Zuidoost-Celebes meester had gemaakt, wat een weerslag was van zowel de depressie en de misoogsten van begin jaren dertig als van de betrekkelijk grote instroom van “indolenten” in de kerk-in-wording. De mensen waren vaak wel tijdens de diensten aanwezig doch interesseerden “zich veel meer voor hun rijstaanplantingen, kapok of maïs en karbouwen, dan voor datgene wat de jeugdige goeroe hun vertelt”. Men hoopte de goeroes te hulp te komen door hen te voorzien van een meer aansprekende liturgie en teksten voor catechisatie en dooponderricht.¹⁸⁵ Een factor was ook het groeiende aantal traktaten en brochures, dat door de *Muhammadiyah*, die een soortgelijke strijd tegen indolentie voerde, in toenemende mate in omloop werd gebracht, zoals *Kawan-Lawan-Kawan* (Vriend en Vijand), een in betrekkelijk vijandige taal gesteld tegen zending en christendom gericht boekje. Men wilde hier eigen geschriften tegenover stellen.¹⁸⁶

Ondanks deze pogingen tot coördinatie van het vertaalwerk, vervolgden Gouweloos' collega's echter ieder hun eigen weg, zich beroepend op regionale dialect-, taal- en cultuurverschillen. Bovendien had Van der Klift weinig vertrouwen in Gouweloos' talenten op dit gebied en nog in 1936 vroeg hij aan het NZV-bestuur wanneer Zuidoost-Celebes aan de beurt was voor de plaatsing van een taalgeleerde. Doch hoewel Oegstgeest overtuigd was van het nut van dergelijke assistentie kwam deze wegens het wegvallen van een aantal overheidssubsidies aan het NBG, tot wiens terrein de taalstudie behoorde, niet.

12.5 Schuurmans

De aanstelling van Gouweloos was ook voor Schuurmans niet genoeg, Gouweloos wist aanvankelijk te weinig van de grammatica van het Tolaki om hem veel hulp te kunnen bieden. Om meer eenheid in het werk van zijn goeroes te brengen, liet hij hen aan de hand van vragenlijsten allerlei materiaal verzamelen, Tolaki-woorden, grammaticale kwesties, adat-zaken en dergelijke. Taalkundige gegevens bracht hij onder in een kaartsysteem (1934).¹⁸⁷ Op basis hiervan startte hij een programma, dat beoogde de gebruikte formulieren uit de *Handleiding* van Kruyt waar mogelijk te vervangen door meer op de eigen samenleving toegesneden teksten. Het beoogde de vertaling in de eigen streektaal van liturgieën, liederen en formulieren, die in de wekelijkse godsdienstoefening gebruikt werden. Hiertoe behoorden de Tien Geboden, de Twaalf Geloofsartikelen, de vragen die gesteld werden bij bediening van de volwassen- en kinderdoop en het avondmaal, gedeelten uit de bijbehorende

¹⁸⁵ G.C. Storm a. Hb NZV, 28/1/1935, ARvdZ 101/4/4.

¹⁸⁶ J. Schuurmans, Jaarverslag 1933, 30/1/1934, ARvdZ 115/40/1.

¹⁸⁷ J. Schuurmans a. Hb NZV, 26/7/1934, ARvdZ 101/4/3.

formulieren, het Onze Vader, de zaligsprekingen en andere teksten, alsmede psalm 90, dat bij begrafenissen gebruikt werd. Dit vertaalprogramma was aanvankelijk alleen op zijn eigen ressort gericht, maar Schuurmans legde de resultaten ook voor aan zijn collega's voor commentaar en correctie. Hoewel het moeizaam verliep, leidde het er eind jaren dertig wel toe dat er in geheel Zuidoost-Celebes een begin kon worden gemaakt met de invoering van één, door iedereen gebruikt huwelijksformulier en van gelijkkluidende vertalingen van andere kerkelijke teksten. Alleen met de doop- en avondmaalsformulieren was men zo ver nog niet.

Ook vertaalde Schuurmans delen van het Oude Testament op een manier die zijns inziens nauwer aansloot bij de originele verhalen en tevens veel "levendiger en kleuriger" waren dan Barth's 104 verhalen.¹⁸⁸ Waar de verhalen te lang waren voor het doel waarvoor ze gebruikt werden, catechese en godsdienstoefening, en de hoofdzaken daardoor te weinig op de voorgrond traden, werden bepaalde perikopen geselecteerd en met door hemzelf ingevoegde korte teksten verbonden. Hetzelfde deed hij met delen van de evangeliën en de Handelingen. Van zijn vertalingen stuurde hij steeds doordrukken aan zijn collega's ter beoordeling en correctie en stelde die ook aan zijn goeroes ter beschikking.

12.6 Gouweloos

Nadat zijn vervanger Mollema te Sanggona gearriveerd was, eind 1933, verhuisde Gouweloos naar Kendari. Daar kreeg hij in januari 1935 voor zijn vertaalwerkzaamheden hulp van een abituriënt van de normaal cursus in Mowewe, de Tolaki Benjamin Rere. Binnen enkele maanden vertaalde Rere de 104-verhalen van Chr. Barth. Het manuscript werd nooit gedrukt, niet alleen omdat het niet bepaald "schitterend" was – te veel Maleïïsmen – maar ook omdat Barth door het NBG als verouderd werd beschouwd. Verder noteerde Rere volksverhalen van de Tolaki en vertaalde hij enige colportagelectuur en een vragenboekje waarin ook de Tien Geboden, de Twaalf Artikelen des Geloofs en het Onze Vader waren opgenomen.

Gouweloos vroeg en kreeg advies van een aantal taalgeleerden, zoals dr. A.A. Cense, taalambtenaar te Makassar, en dr. E.J. van den Berg, een taalambtenaar op Buton die in maart 1937 Kendari bezocht.¹⁸⁹ Van bijzondere betekenis voor het onderzoek naar het Tolaki zijn geweest dr. S.J. Esser en zijn Morische taalassistent Tumakaka. De eerste verbleef in juli-augustus 1935 en in 1941 een half jaar in Zuidoost-Celebes om Gouweloos de beginselen van de grammatica van het Tolaki bij te brengen, de tweede kwam in 1938 naar Lambuya om de goeroes te instrueren hoe ze taalgegevens moesten verzamelen en verwerken.¹⁹⁰ Met hun adviezen en naar het voorbeeld van Adriani's werk over het Bare'e en Esser's *Klank- en vormleer van het Morisch*¹⁹¹ vervaardigde Gouweloos een

¹⁸⁸ J. Schuurmans a. Hb NZV, 12/4/1935, 9/5/1936; ARvdZ 101/4/4; id. a. id., 17/10/1938 ARvdZ 101/4/5.

¹⁸⁹ E.J. van den Berg, 1908-1942; 1936-1941 te Buton, was de zoon van NZG-zendeling E.J. van den Berg te Kaban Jahe op Noord-Sumatra. Van den Berg, "Mededelingen", 154-155.

¹⁹⁰ Zie Noorduyn, "Mededelingen", 360-363.

¹⁹¹ S.J. Esser, *Klank- en vormleer van het Morisch*, twee delen; Verhandelingen van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dl. 67, derde en vierde stuk; dl I, Leiden [etc.]: Vros, 1927; dl II Bandoeng: A.C. Nix, 1933

grammatica van het Tolaki.¹⁹² Dit werk, *Spraakkunst der Toolaki-taal* geheten, kwam klaar in 1938, doch is nooit gedrukt en is alleen in getypte vorm bewaard gebleven.¹⁹³

In het Voorwoord van een vroege versie uit 1936 deelt de auteur mee dat over het Tolaki tot dan toe slechts uit het werk van de neven Sarasin,¹⁹⁴ Johannes Elbert¹⁹⁵ en F. Treffers iets bekend was. Doch het werk van de Sarasins en dat van Elbert waren in zeer korte tijd ontstaan en geen van beide hadden in eerste instantie de bestudering van de talen van het schiereiland ten doel, en ook dat van Treffers, die van november 1910 tot juli 1913 belast was met het civiel en militair bestuur in Kendari en het slecht getroffen had met zijn tolken, was evenmin betrouwbaar.

Opmerkelijk is dat Gouweloos het werk van Van der Klift niet noemt, die toch ook veel onderzoek gedaan en het nodige in het licht gegeven had. Sterker nog, Gouweloos betoogde dat “[v]an zendingzijde – – – nooit iets wetenschappelijks op het gebied der Laki-taal gepubliceerd [is] – – – eerst de laatste tijd is de studie ervan meer methodisch ter hand genomen. Door onvoldoende kennis van de taal, te weinig aanleg voor taalstudie is er voor het werk zelf tot voor kort practis[ch] nooit iets bruikbaar gepresteerd, noch voor gebruik bij de paedagogise noch voor dat bij de evangelise zending”.¹⁹⁶ Ook het werk van Kok werd door Gouweloos niet genoemd. Ten onrechte. De elders gepubliceerde verhalen van de “Kapitein en de arme jongeman” en “De oude man en de rovers” zijn aan de ijver en speurzin van Kok te danken. Bovendien heeft Kok, die slechts één jaar in Zuidoost-Celebes (Sanggona) gewerkt heeft, een kaartsysteem van Tolaki-woorden aangelegd en enkele Nederlandse liederen vertaald. Dat was gelet op de korte tijdspanne geen geringe prestatie.¹⁹⁷

12.7 Storm

Van alle zendelingen in Zuidoost-Celebes was Storm begrijpelijkerwijs de enige die het Tomoronene beheerste.¹⁹⁸ Nadat hij al in de jaren twintig enkele kerkelijke teksten vertaald had, gaf de in de jaren dertig door de bezuinigingen van de NZV noodzakelijk geworden beperking van zijn tournee's de ruimte zich op een meer systematische bestudering van de taal toe te leggen. Hij had daarbij het oog op zowel de vervaardiging van schoolboeken en kerkelijke en liturgische teksten als op het feit dat de meer algemene bestudering van het Tomoronene ermee gebaat zou zijn. Over deze taal was zo mogelijk nog minder bekend dan over het Tomoronene. Naar het voorbeeld van Kok en Schuurmans legde hij een kaartsysteem aan met allerlei woorden en uitdrukkingen. Gebruikmakend van een

¹⁹² Van hem is in 1985 een Holle-lijst uitgegeven, Noorduyn, *A critical survey*, 113-114.

¹⁹³ J. Schuurmans deelde in een brief van 7 april 1954 mede in het bezit te zijn van een in begin 1940 door hem naar Nederland medegenomen afschrift van een voorlopige tekst van deze grammatica. Van den Berg, “Mededelingen”, 172. Gedurende zijn verblijf in Zuidoost-Celebes in april-juli 1941 werkte Esser zelf ook aan een grammatica van het Tolaki. Hij kreeg hierbij hulp, behalve van zijn taalassistent Tumakaka, van de “Lakische informant Boonde”. Noorduyn, “Mededelingen”, 362; , Noorduyn, *A critical survey*, 113.

¹⁹⁴ Hun verslag in: Sarasin, *Reisen*.

¹⁹⁵ Zie Elbert, *Die Sunda-Expedition*.

¹⁹⁶ Gouweloos, “Spraakkunst”, Voorwoord.

¹⁹⁷ Zie dossier ARvdZ 12/2.

¹⁹⁸ Zie KITLV-inventaris 77 (Or. 585). Collectie G.C. Storm, met stukken over de literatuur en taalkunde van Moronene, Z.O.-Celebes; met een vertaling van het evangelie van Markus; correspondentie met andere zendelingen.

woordenlijst van het Tomoronene, die hij in 1923 van Adriani had gekregen, werkte hij er hard aan en toen hij in 1937 vertrok had hij ruim 2600 woorden en stammen van woorden in kaart gebracht.¹⁹⁹ Het viel hem echter moeilijk om liturgieën en kerkelijke formulieren zonder verlies van zin en betekenis in het Tomoronene te vertalen. Dat kwam zijns inziens niet zozeer voort uit zijn gebrekkige taalbeheersing, maar wel uit het feit dat deze taal voor specifieke termen niet over de juiste equivalenten beschikte. De oorzaak was volgens hem “dat de Moroneen concreet denkt en abstracties nagenoeg niet bestaan voor hem”. Een voorbeeld: het dichtst in de buurt van “Uw Koninkrijk kome” kwam volgens hem “Uw land worde uitgebreid”.²⁰⁰ Begrafenispsalm 90 was zijns inziens zelfs geheel onvertaalbaar, althans hij wist geen raad met passages als: “Eer de bergen geboren waren, en Gij de aarde en de wereld voortgebracht hadt, ja, van eeuwigheid tot eeuwigheid zijt Gij God.” (vs 2, SV).²⁰¹ Doch gelet op het feit dat er in tal van andere Indische talen wel goede psalm- en bijbelvertalingen zijn gemaakt, en dat van zijn collega’s op Zuidoost-Celebes een dergelijke klacht over het Tolaki niet bekend is, is het zeer de vraag of Storm’s opmerking over de ongeschiktheid van het Tomoronene gerechtvaardigd was.

Hoe dit zij, hij heeft ondanks deze problemen met hulp van een aantal goeroes en anderen nog wel een aantal passages uit Genesis, het Marcusevangelie en enkele kerkelijke formulieren vertaald, doch daar bleef het bij.²⁰² Hij verkoos het vertellen van eenvoudige bijbelse verhalen, bij voorkeur de historische, en het uitleggen van de betekenis van doop en avondmaal tijdens of na de preek. Toen Gouweloos vanaf 1937 de dienst in Poleang-Rumbia, Storm’s ressort, waarnam, werden de preken en toespraken aanvankelijk gehouden door de goeroe die hem vergezelde. Doch Gouweloos leerde in korte tijd zelf ook een paar woorden Tomoronene, welke kennis hij gebruikte voor de vertaling van de formulieren van doop en avondmaal.

12.8 Oordeel

Al vroeg is twijfel over geuit of ook maar een der zendelingen de in zijn ressort gesproken taal voldoende beheerste om deugdelijke vertalingen van voor de kerk essentiële teksten te kunnen maken. Schuurmans twijfelde daaraan, al was hij de enige die zijn eigen insufficiëntie op dit punt openlijk toegaf. Zijn collega’s – met uitzondering van Mollema die pas laat arriveerde (1933) en weer vroeg vertrok (1940) en daarom maar zeer gebrekkig Tolaki sprak – hebben zichzelf overschat of heeft het aan zelfkritiek en bescheidenheid ontbroken, wat tot pijnlijke confrontaties en teleurstellingen heeft geleid. Daarnaast bestond er lange tijd geen of nauwelijks samenwerking tussen de zendelingen onderling en onthielden ze Gouweloos de beloofde steun. Een ander probleem was dat de zendelingen geen afdoende weerwerk kregen van hun goeroes en evangelisten, ook niet van de Tolaki en

¹⁹⁹ “Woordenlijst van de Moronene-taal (a - p). Incomplete, getypt, 79 blz.”, zie nr. 23 van: Collectie G.C. Storm, Or. 585, KITLV-inventaris 77. C.G. Storm a. Hb NZV, 13/8/1935, ARvdZ 101/4/4; “In Ta’oebonto was vroeger een zending geplaatst, de heer Storm, die in de 13 jaar, die hij daar heeft doorgebracht, heel wat taalmateriaal bij elkaar heeft gebracht, naar het schijnt.” Van den Berg, “Mededelingen”, 170.

²⁰⁰ G.C. Storm a. Hb NZV, 25/2/1936, ARvdZ 101/4/4.

²⁰¹ G.C. Storm a. Hb NZV, 3/7/1936, ARvdZ 101/4/4. Zie nr. 18 van: Collectie G.C. Storm, Or. 585, KITLV-inventaris 77.

²⁰² Zie nrs. 11, 13, 24 en 25 van: Collectie G.C. Storm, Or. 585, KITLV-inventaris 77.

Tomoronene onder hen. Schuurmans althans had geen enkel vertrouwen in hun kennis van de taal, hun geschreven stukken waren “een ratjetoe van Maleisch en Lakisch, zowel wat woordkeus als zinsbouw betreft, waarin ze bovendien nog zonder bezwaar van ons gehoorde foutieve vormen opnemen.”²⁰³

Geconcludeerd kan worden dat het taalwerk ten dienste van de zending in Zuidoost-Celebes van mindere kwaliteit was, inefficiënt was georganiseerd en verricht werd door in dit opzicht onvoldoende bekwame lieden. Deze zendelingen waren geen taalgeleerden, al woonden ze lang onder de bevolking wier taal ze geacht werden te beheersen. Men hoopte even op de komst van dr. G.J. Held, doch die werd in 1935 door het NBG naar Nieuw-Guinea afgevaardigd.²⁰⁴

Het feit dat geen der zendelingen de grondtalen van de bijbel beheerste was een ander element dat de deugdelijkheid van hun vertaalwerk beperkte. Voor de langere termijn was het daarom voor de lokale christenheid geen gemis dat de meeste vertalingen tijdens de Japanse bezetting verloren zijn gegaan. Daar kwam nog bij dat, hoewel na de Tweede Wereldoorlog Gepsultra-predikant en eerste synodeseecretaris Pieter Rata Lawole zich nog aan een vertaling van de Evangelieën in het Tolaki gezet heeft, de toekomst aan de nationale eenheidstaal, het Indonesisch was; ook al vanwege de samenstelling van de Gepsultra, waarvan de leden na 1950 hoofdzakelijk van elders uit Indonesië afkomstig waren, bestond aan een bijbel of andere kerkelijke teksten in het Tolaki en Tomoronene geen behoefte meer.²⁰⁵

12.9 Invloed van Hendrik Kraemer

Nauw verwant met het voorgaande is de vraag hoe in prediking en godsdienstonderwijs aangesloten kon worden bij de verhalen en tradities van de bevolking, en wat, gelet op de gereformeerde traditie wel en niet verantwoord was. Van der Klift stelde zich deze vraag vrijwel onmiddellijk na aankomst in Kolaka. Over een Tolaki-verhaal over de miraculeuze geboorte van de godenzoon Pasa'eno merkte hij in 1917 op dat dit “een kostelijk aanknoopingspunt voor de verkondiging van Jezus Christus” bood.²⁰⁶ Hij lijkt van deze methode van aanknoping vooreerst nog weinig gebruik te hebben gemaakt. Medio jaren dertig stelde hij, gestimuleerd door Kraemer's rapport over West-Java en de neo-conservatieve wind, die inmiddels zowel in zendings- als in regeringskringen was opgestoken en een groeiend respect voor de traditionele waarden van de oosterse maatschappij impliceerde, zijn collega's voor na te gaan hoe de godsdienst oefeningen “wat meer kleur” gegeven konden worden. Hij kreeg bijval van zowel zijn collega's als het NZV-bestuur dat zich in Kraemer's gedachten kon vinden en zijn zendelingen in deze zin aanmoedigde.

Boven is reeds melding gemaakt van het feit dat de zendelingen en goeroes in de crisisjaren moeite hadden in de gemeenten de belangstelling voor geestelijke zaken levend te houden. Bezoek aan

²⁰³ J. Schuurmans a. Hb NZV, 9/5/1936, ARvdZ 101/4/4.

²⁰⁴ G.J. Held; 1906-1955; 1931-1935 studie Indologie te Leiden; 1935-1941 afgevaardigde van het NBG te Manokwari, Nieuw-Guinea; 1946-1955 hoogleraar antropologie UI, Jakarta; 1951-1952 tevens Visiting Professor Yale Univ., USA. Over hem: Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor*, II, hfdst. vi; De Josselin de Jong, “Herdenking van Gerrit Jan Held”.

²⁰⁵ Interview auteur met P.R. Lawole, Kendari, -/1/1986.

²⁰⁶ H. van der Klift a. Hb NZV, 5/11/1918, ARvdZ 12/3.

kerkdiensten liet te wensen over en hier en daar vormden kinderen uit christengezinnen zelfs maar een minderheid op een zendingsschool, zoals in Waworaha, een dorp in Mollema's ressort Sanggona, waar in 1935 slechts twee van de 46 (geregistreerde) leerlingen uit een christengezin afkomstig waren. Hoewel er soms ook opgewekte verhalen waren, trad deze verflauwing in mindere of meerdere maten in geheel Zuidoost-Celebes op, zowel in Kendari en Kolaka als in Rumbia-Poleang. Daarbij kwam nog het door het bestuur sedert eind jaren twintig geïnitieerde herstel van de oude vorstenfamilies in de functies en positie, die ze vroeger gehad hadden. Vooral in Kolaka en Rumbia en Poleang was dit voelbaar, omdat dit herstel een versterking inhield van de invloed van Luwuq en Buton respectievelijk en daarmee van de islam.

Sommige christenen keken met een zekere afgunst naar de islam. Hoewel die godsdienst als zodanig hen meestal niet interesseerde, trok het *niweweuno*, letterlijk "het werk, datgene dat gedaan moet worden", zoals de rituele wassingen, buigingen en andere voorgeschreven bewegingen en handelingen voor en tijdens het gebed, de *ramadan* en verschillende islamitische feesten hen wel aan. Het strenge en sobere gereformeerde protestantisme stelde hen soms teleur. Alleen het avondmaal kwam enigszins aan de behoefte aan decorum en stijl tegemoet en de opkomst bij de vieringen was dan meestal ook groot.

Gezocht werd naar vormen die aansloten bij of gebruik maakten van oude culturele uitingen en thema's, in een poging om zo de jonge christenheid actiever bij het kerkelijk leven te betrekken. Men zocht een antwoord op de oude pedagogische vraag naar de meest geschikte manier om de inhoud van het christelijk geloof over te dragen, niet alleen de leerstellige maar ook de ethische, esthetische en praktische. Dat antwoord verried onmiskenbaar de invloed van Van Vollenhoven's cultuurrelativisme. Doch waar Van Vollenhoven het ook over de inhoud had, beperkte de zending zich tot de vorm, de buitenkant. Oude culturele en godsdienstige vormen mochten misschien gehandhaafd worden, de inhoud werd radicaal verworpen. Als voorbeeld kunnen genoemd worden de reeds genoemde collectieve maaltijden van de dodenfeesten, waar hele dorpen aan deelnamen. Deze werden, anders dan de feesten zelf, binnen de kerk niet verboden maar getransformeerd in herinneringsmaaltijden die gecombineerd werden met catechisatie, bijbeluitleg of een huisdienst. Het oude oogstritueel werd aangepast en omgevormd tot bid- en dankdagen. Van der Klift en zijn helpers vervaardigden in de jaren dertig een *anggo*-vorm van enkele verhalen over Jezus,²⁰⁷ terwijl ook Mollema tijdens kerkdiensten bepaalde bijbelgedeelten, zoals het verhaal van de Verloren Zoon uit Lucas 15, in deze traditionele half gezongen-half gesproken vorm liet voordragen.

Storm was niet zo creatief, deels omdat de cultuur der Tomoronene naar zijn zeggen minder aanknopingspunten bood dan die der Tolaki. Hij vertaalde wel een der evangeliën, maar veel nut had dat zijns inziens niet. Zijn aanpak was een andere. Die was geboren uit pedagogische nood – of zijn

²⁰⁷ H. van der Klift a. Hb NZV, Mowewe 9 mei 1936, ARvdZ 101/4/4. Hiervan zijn bewaard gebleven: 1. *Nopinebawo nggo Niono Omboe Iesoe* (Aankondiging van de geboorte van Jezus), 2. *Nioano [sic] Omboe Iesoe* (Geboorte van Jezus), 3. *To'ono pondo'oriako ari losoano oleo* (De wijzen uit het oosten), 4. *Poroepono Omboe Iesoe i laika* (Jezus wordt in de tempel gebracht), 5. *Lanopo Omboe Iesoe mongoeroe sabatoeno oemoeroeno 12 taoe* (De 12-jarige Jezus in de tempel), 6. *Omboe Iesoe, pombakani me'ambo* (Jezus, de goede herder), 7. *Kara-kara mongoni-mongoni* (Het gebed), 8. *Omboe Iesoe nopesabeangge rongga anadalo* (Jezus de kindervriend). ARvdZ 101/4/4.

eigen onkunde op pedagogisch gebied. Hij trachtte de mensen “te laten voelen” wat hij wilde in plaats van hen dat “langs den weg van regelmatig denken bij te brengen.”²⁰⁸ Daartoe liet hij zijn gemeenteleden simpele gebeden uit het hoofd leren om die thuis en in de kerk op te zeggen. De Tomoronene ontbeerden zijns inziens elke faculteit voor “logisch denken” en het verrichten van een eenvoudige “godsdienstige handeling”, dat aan sentiment appelleerde, moest hen naar het voorbeeld van het *niweweuno* van de islam een gevoel van actieve betrokkenheid bij hun religie geven.²⁰⁹

Want welbeschouwd waren de Tomoronene zijns inziens nog niet toe aan het christendom, althans niet aan het evangelie, hoogstens aan de wet. Storm’s prediking had daarom een sterk wettische inslag, het evangelie lag ver buiten de gezichtskring van zijn gemeenteleden, meende hij. Hoewel hij het evangelische element niet geheel uit zijn preken weerde en sommige gemeenteleden wel een aantal gelijkenissen konden navertellen, kwamen de Tomoronene in het algemeen niet verder dan het besef dat “het prettig is te weten dat tenslotte alles in orde kan komen.” Naar het evangelie leven was voor hen echter onmogelijk. “Naarmate wij langer met de mensen omgaan, naar die mate gaan wij ook beseffen dat deze generatie niet voorbestemd is om ‘christen’ te zijn in de diepen zin, die aan dit woord gehecht moet worden.”²¹⁰ Want onder het oppervlak smeulde de haat, die van de adat gebruik trachtte te maken om een tegenstander te schaden of te doden. Vandaar zijn nadruk op de wet, in de geest van de islam, een religie die veel meer aan de behoefte der Tomoronene aan strikte voorschriften tegemoet kwam dan het christendom. Dat was in die zin te “moeilijk”. Het lukte hem dan ook zelden om in de geest van het evangelie conflicten onder de christenen op te lossen. Waar in gemeenten in Kolaka en Kendari een beroep op ouderlingen gedaan werd, wendde Storm zich dan noodgedwongen om hulp tot een priester, dorpshef of *mokole*, die volgens het traditionele adatrecht te werk ging. Storm was daarom terughoudend met het bedienen van de doop. Hoewel hij het nut van zendingswerk “onder een primitief volk” als de Tomoronene gaandeweg steeds meer in twijfel trok en dit in zijn gedragingen liet merken, ging hij niet zo ver de consequenties hiervan te aanvaarden en te repatriëren. Hij bleef hopen op een “wonder”.²¹¹ Na hem verschillende malen tevergeefs de essentie van het calvinisme te hebben duidelijk gemaakt, trok het NZV-bestuur de conclusie dat Storm zijn geschiktheid voor dit werk verloren of misschien zelfs wel nooit bezeten had. Dit leidde in 1937 mede tot een vrij plotseling einde van zijn dienstverband.

²⁰⁸ G.C. Storm a. Hb NZV, 5/11/1935, ARvdZ 101/4/4.

²⁰⁹ G.C. Storm a. Hb NZV, 6/4/1936, ARvdZ 101/4/4.

²¹⁰ G.C. Storm a. Hb NZV, 20/10/1936, ARvdZ 101/4/4.

²¹¹ G.C. Storm a. Hb NZV, 5/11/1935, 20/10/1936, ARvdZ 101/4/4.

13. Dooponderricht. Toelating

13.1 Vereisten

De Instructie van de zendelingen bepaalde dat volwassen bekeerlingen na het doen van belijdenis door de doop in de kerk werden opgenomen en tot het avondmaal toegelaten. In de praktijk was het zo, dat de kandidaten aan verschillende eisen moesten voldoen: voldoende kennis van een aantal elementaire christelijke noties en bijbelse verhalen, de wil om gedoopt te worden en het zich houden aan een aantal regels en voorschriften. De zendelingen trokken hierin niet een lijn, doch legden ieder eigen accenten. In Mowewe leek er weinig of geen onderzoek gedaan te worden naar iemands persoonlijke geloofsovertuiging, in Lambuya en Rumbia juist wel. Het was vooral Van der Klift die kritiek van zijn collega's te verduren kreeg, omdat hij ten aanzien van de vraag of iemand wel of niet gedoopt kon worden, meestal afging op het "vurig verlangen" der betrokkene, ook al liet zijn of haar kennis te wensen over.²¹² Wat niet weg nam dat ook de overige zendelingen rekening hadden te houden met het feit dat een al te lange periode van voorbereiding ertoe kon leiden dat het verlangen van de betrokken doopkandidaten doofde en ze afhaakten. Over het algemeen volstonden enkele maanden tot een jaar dooponderricht door een goeroe of een zending. De soms wel getrokken conclusie dat Zuidoost-Celebes meer en sneller resultaat boekte dan het Poso van Kruyt en Adriani, gaat wegens de onvergelykbare omstandigheden mank. In Poso was aanvankelijk de islam nog niet doorgedrongen en kon men het zich permitteren jaren te wachten voor de eerste Posaan te dopen. Daar kwam bij dat men er in Zuidoost-Celebes niet geheel gerust op was dat de Roomse missie van Muna, een eiland voor de zuidkust, op een goede dag niet op het vasteland zijn opwachting zou komen maken.

Massadoop kwam wel voor, zoals in Wolasi, waar in 1931 en 1932 bij twee gelegenheden 184 mensen werden gedoopt, doch was een uitzondering. Meestal werden niet meer dan 20 of 25 mensen in een dienst gedoopt, meestal minder. Voor wie als kind of volwassene gedoopt werd, bestond aanvankelijk geen aparte aanneming tot lidmaat. Dit veranderde in 1937 toen voor volwassen gedoopten een dergelijke door catechisatie voorafgegane aanneming werd ingesteld. Pas daarna werden ze toegelaten tot het avondmaal.

²¹² H. van der Klift a. Hb NZV, 12/12/1939, ARvdZ 101/4/5.

14. Het volksonderwijs

14.1 Gouvernementsvolksscholen

Landschapsscholen (of gouvernementsscholen) en zendingsscholen bestonden in Zuidoost-Celebes naast elkaar, grotendeels zonder elkaar te beconcurreren, want verder dan de kust reikte het gouvernementsonderwijs niet, behoudens een enkele uitzondering. Het scholenbouwprogramma van het gouvernement, dat zowel voor zichzelf als voor de zending vasthield aan de regel van één volksschool per 1000 zielen, hield in dat de onderafdeling Kolaka 24 scholen zou moeten krijgen: tien in het district Kolaka, twee (drie) in Singgere, een (twee) in Tawanga, een in Lapai, een in Watumendonga, vijf in Kondeha en een (twee) in Mambulu.²¹³ De onderafdeling Kendari kwam wegens de geringere bevolkingsdichtheid aanzienlijk lager uit. Het programma verliep echter zeer traag, zowel wegens het ontbreken van geschikt onderwijzend personeel alsook omdat het beleid voortdurend aan wijzigingen en bezuinigingen onderhevig was. Landschapsvolksscholen kwamen in de jaren twintig in Kolaka, Mala-Mala en Sua-sua langs de westkust, alle vierjarig en overwegend door Buginese kinderen bezocht en met Buginezen als onderwijzend personeel, en te Kota Kendari, Palangga en Wawotobi in de onderafdeling Kendari. In Kota Kendari was een ambachtsschool van het gouvernement. Op het programma stonden in 1927 nog (driejarige) volksscholen te Watunoho (Batunong), Wundulako en Tangketada, doch hier kwam de crisis tussen beide. In het zuidwesten waren landschapsvolksscholen in Buapinang, Taubonto (in 1923 door de zending overgenomen) en op Pulau Magenti (Tiworo), bestemd voor kinderen van plantagearbeiders.²¹⁴ Tweede klassescholen (standaardscholen) van het landschap stonden in Kota Kendari en Wawotobi. In de kampong Kolaka stond een vervolgschool; die was in de jaren twintig ook opgezet als een tweede klasseschool, doch werd per maart 1934 omgezet in een goedkopere (twee klassige) vervolgschool.²¹⁵

14.2 Volksscholen van de NZV

De Algemene Subsidieregeling Inlands Lager Onderwijs (ASR), die per 1 januari 1925 van kracht werd, bepaalde dat wens van de meerderheid van de bevolking van een dorp of groep dorpen, die samen een schoolkring vormden, bepalend was voor de vraag of ergens een neutrale gouvernementsschool dan wel een christelijke zendingsschool geopend werd. Het was de taak van de gezaghebber deze lokale voorkeur vast te stellen en dienovereenkomstig te handelen. Dat sommige gezaghebbers, zoals H.W. Vonk (Kendari, 1925-1928) en P.C. Smit (Kolaka, 1936-1938), hun oren vaker lieten hangen naar de wensen der hoofden dan naar die van de bevolking doet niets af aan het feit dat er volop ruimte voor particulier initiatief was, zoals dat van de zending en de *Muhammadiyah*. Op een na alle scholen van de NZV in Zuidoost-Celebes waren door de zending zelf geopend. Die ene uitzondering was de volksschool te Taubonto, die in 1923 van het gouvernement werd overgenomen. Reeds meermalen is opgemerkt dat de bevolking in voorkomende gevallen de vrijheid te kiezen tussen een gouverne-

²¹³ Het getal tussen haakjes geeft aan dat in de betrokken districten de zending toestemming kreeg een school méér te openen dan op grond van de bevolkingscijfers eigenlijk was toegestaan. Notulen CvZ 15-16/1/1926, ARvdZ 12/6.

²¹⁴ Bouwman, "Memorie", 47.

²¹⁵ Hartsteen, "Memorie", 31.

mentschool en een zendingsschool. Een overeenkomst tussen gouvernement en zending, die bepaalde dat een bepaald gebied geheel aan de zending werd gelaten en dat het gouvernement zich zou onthouden van het stichten van eigen, openbare scholen, heeft in Zuidoost-Celebes niet bestaan. In Indië bestond zo 'n overeenkomst alleen voor Sumba en Flores. De zending had in Zuidoost-Celebes derhalve geen onderwijsmonopolie.

Bij de invoering van de ASR werden door de zending en het bestuur nadere afspraken gemaakt over de inrichting en omvang van het zendingsonderwijs, dat toen enigszins vorm begon aan te nemen. De financiering der zendingsscholen geschiedde uit de opcenten, een toeslag van tussen de 5% en 10%, die per district op de *sima* (hoofdelijke belasting) werd gelegd, aangevuld met uit gouvernementssubsidie. Wat er dan nog tekort kwam, diende uit de zendingskas te worden aangevuld. Om voor subsidiering in aanmerking te komen, hanteerde het Departement van Onderwijs en Eeredienst strenge regels. Subsidie werd slechts gegeven voor driejarige volksscholen, en een school met één leerjaar mocht niet minder dan vijftien geregeld de school bezoekende leerlingen tellen en met meer leerjaren niet minder dan 26. De grens voor een tweede, gesubsidieerde onderwijzer gelegd bij 60 leerlingen. De zending handhaafde bij minder dan 60 leerlingen vaak wel een tweede onderwijzer, ook al kreeg ze er geen subsidie voor en moest ze de kosten zelf betalen. Tevens wenste het gouvernement dat onderwijzers uit het eigen volk werden opgeleid. Hiertoe kreeg de zending toestemming in Mowewe een Cursus voor Volksonderwijzers of normaalleergang te openen. Omdat de volksscholen in Mowewe en Taubonto hiervoor de kandidaten leverden, werden beide met ingang van 1926 op het peil van een vierklassige tweede classeschool of standaardschool gebracht.²¹⁶

Vanaf 1928 werden de kinderen op de volksscholen van de zending onderwezen aan de hand van een leerplan en lesrooster dat, rekening houdend met de richtlijnen van het gouvernement, door Van der Klift en de leerlingen van zijn Cursus voor Volksonderwijzers was samengesteld. De vakken waren lezen, schrijven, rekenen, bijbelse geschiedenis, landbouw (theoretisch en praktisch), hygiëne, zang, fluiten, sport. Het onderwijs werd zowel hier als elders in het Maleis gegeven, behalve in Taubonto, waar het Tomoronene de schooltaal was. De later door het zendingsconsulaat en Esser gedane suggestie om, tegen de tijdgeest in, ook elders de streektaal als voertaal op de volksscholen te introduceren of te versterken, vond voornamelijk weerklank in Mowewe, waar vanaf begin jaren dertig in de twee laagste klassen het Tolaki het Maleis als voertaal verving en het meeste lesmateriaal in het Tolaki vertaald werd. Overal echter was en bleef het Maleis een belangrijk vak. In dit verband werden sinds eind jaren dertig onder de schooljeugd godsdienstige traktaatjes in de streektaal verspreid, ter vervanging van het evangelisatieblaadje *Penaboer*, de Maleise versie van de *Zaaiër*, dat al sinds de jaren twintig werd uitgedeeld. Een aantal van deze traktaatjes was geschreven in de *anggo*-vorm.

De kinderen hadden acht of tien dagen vakantie als de rijst geplant werd en 40 dagen als die geoogst werd. Ze waren acht dagen vrij tijdens de *pasar malam* in Kendari en Kolaka en opnieuw acht dagen

²¹⁶ Notulen van de bespreking van de Gouverneur van Celebes en Onderhorigheden en J. Schuurmans over de uitvoering der Algemene Subsidieregeling Inlands Lager Onderwijs (ASR). Bijlage bij J. Schuurmans a. Hb NZV, 10/4/1926, ARvdZ I/7; Opleiding tot Volksonderwijzer. Inleiding gehouden door H. van der Klift op de Conferentie-Vergadering te Sanggona, op 4 Februari 1927. [Mowewe -/2/1927], ARvdZ 12/3/5.

met kerstmis. Verzoeken van hoofden en zelfs van het bestuur om de scholen te sluiten tijdens de islamitische vastenmaand, de algemene vakantiemaand in Nederlands-Indië, werden niet ingewilligd. Dat nam niet weg dat van sommige scholen soms meer dan de helft van de leerlingen tijdens de vasten wegbleef, waaronder zowel kinderen van islamieten als van christenen.

14.3 De depressie

De *beriberi*-epidemie, de miltvuurepidemie, de economische depressie in de eerste helft van de jaren dertig en sterk teruglopende zendingsinkomsten in Nederland leidden tot een verlaging van de zendingsbegrotingen met tientallen procenten.²¹⁷ Voor Zuidoost-Celebes betekende dit dat zowel de gezondheidszorg als het onderwijs en veel van het overige zendingswerk zwaar onder druk kwamen te staan. Bovendien kwam er door gebrek aan contant geld onder de bevolking bij de christengroepen steeds minder collectegeld binnen, waardoor bouw en onderhoud van scholen en kerken stagneerden of vertraging opliepen en de gedachte aan zelfonderhoud op de achtergrond raakte. Vanaf 1931 kreeg het volksonderwijs, zowel het bijzondere als het neutrale, te maken met strengere eisen ten aanzien van de voortzetting van subsidiering, terwijl voor nieuwe scholen in het geheel geen subsidie meer werd gegeven of werd uitgesteld.²¹⁸ Met ingang van 1 juli 1932 werd tevens de subsidie voor het levensonderhoud der leerlingen van alle normaalleergangen ingetrokken, ook die in Mowewe. Daarnaast verviel de bijdrage uit de landschapskassen aan de zendingsscholen en dat terwijl voorheen deze bijdrage en de opcenten toch al te gering waren om alle kosten te dekken. Bovendien werden wegens de crisis de voor het onderwijs bestemde opcenten op de *sima* met ingang van het schooljaar 1931-1932 vervangen door schoolgeld van 10 cent per kind per maand, af te dragen aan het gouvernement. Hierdoor verminderden de inkomsten voor de zending snel. Een andere maatregel die de zending gevoelig raakte, was de afschaffing in 1930 door het bestuur van de mogelijkheid de hoofden te verplichten scholen en goeroe-woningen in (gratis) gemeentedienst te bouwen en te onderhouden. Alles hing voortaan af van de vrijwilligheid van zowel de bevolking als de hoofden. De verpauperde bevolking, die het nut van onderwijs toch al nauwelijks inzag en zelfs de gewone belasting (*sima*) niet kon betalen, kon het maandelijks dubbeltje niet of nauwelijks opbrengen, temeer niet daar ook de verstrekking van gratis leermiddelen werd afgeschaft. Hoewel sommige ouders zich in de schulden staken, kwam het schoolgeld slecht binnen en veel kinderen bleven weg. Dwang was echter uit den boze en soms zag de zending zich soms genoodzaakt betaling in natura te accepteren. Verschillende scholen moesten in deze jaren wegens gebrek aan leerlingen gesloten worden, zoals die te Rarongkeu-Langkowala (Rumbia), Watumendonga, Ameroro en Roraya, terwijl andere op de rand van de afgrond balanceerden.

²¹⁷ Bovendien werd aan Z.O.-Celebes verhoudingsgewijs veel minder geld gespendeerd dan aan W.-Java. Hoewel het aantal christenen in W.-Java slechts drie maal zo groot was dan dat in Z.O.-Celebes, bedroeg de toegestane begroting voor W.-Java voor 1934 f 43.836,- tegen die voor Zuidoost-Celebes f 2.857,-. Notulen CvZ 6-7/7/1938, ARvdZ 112/34/15.

²¹⁸ Voor nieuwbouwscholen werd ten hoogste f 300,- per school toegestaan en voor een onderwijzerswoning ten hoogste f 150,- (was tezamen f 600,-); voor gewoon onderhoud was ten hoogste f 15,- per jaar beschikbaar; voor andere uitgaven ten hoogste f 10,- per jaar; voor leermiddelen niet meer dan f 0.60 per leerling per jaar (was f 0.75). Tenslotte mocht geen school meer worden gebouwd dan alleen met toestemming van de gouverneur. H. van der Klift a. Hb NZV, 1/6/1931, ARvdZ 101/4/2.

14.4 De zendelingen over christelijk onderwijs

Opmerkelijk is dat drie van de vier zendelingen, Gouweloos, Schuurmans en Storm, na verloop van tijd weinig heil meer zagen in scholen als zendingsmiddel, aanvankelijk door hen beschouwd als noodzakelijk voor de vorming van toekomstige generaties christenen. Anders dan Van der Klift, die gedurende zijn gehele verblijf op het zendingsveld de school, net als de behandeling van zieken, gekoesterd heeft als middel bij uitnemendheid om invloed op de bevolking te krijgen, weken ze hierin af van het standpunt van het hoofdbestuur in Oegstgeest, dat aandrang op het openen van zo veel mogelijk scholen, zelfs als die de eerste jaren ongesubsidieerd waren. Gouweloos, Schuurmans en Storm konden Kruyt's standpunt niet bestrijden dat het brengen van het protestantse christendom en het brengen van beschaving hand in hand gingen, zelfs met elkaar verweven waren en dat daarmee voldoende rechtvaardiging van het christelijke volksonderwijs gegeven was. Maar van harte onderschrijven deden ze dit niet, daarvoor zag de bevolking huns inziens het nut van volksonderwijs te weinig in.

Volgens Storm was de samenleving der Tomoronene te arm en te primitief om iets aan formeel schools onderwijs te hebben. Er bestond in het geheel geen verlangen naar, bovendien bestond het risico dat de leerlingen zich te zijner tijd tegen hun opvoeders zouden richten waardoor men "Javaanse toestanden" kon krijgen.²¹⁹ Wilde men al onderwijs aanbieden, dat moest het aansluiten bij "het volle leven" en op de praktijk gericht zijn. Daarom zou hij het liefst overstappen op de methode-Lighthart, een methode die geheel uitging van de zelfontplooiing van het kind,²²⁰ wat gezien het door het gouvernement vastgestelde lesprogramma uiteraard niet mogelijk was. Bovendien vond Storm de godsdienstige kennis die de kinderen op de zendingsvolksscholen opdeden volstrekt onvoldoende. De meeste zag hij nooit meer terug nadat ze school verlaten hadden en hij zou ze op grond van alleen een paar jaar christelijk onderwijs nooit dopen. Daar kwam bij dat de kinderen "nog niet evenwichtig genoeg [waren]; te licht volgen zij nog den eersten den besten praatjesmaker, die zich tot hen wendt."²²¹ Zonder aanvullende kerkelijke activiteiten als een zangkoor, jeugdwerk, catechisatie en andere vormen van opvoeding had *christelijk* volksonderwijs voor de beginnende kerk in Zuidoost-Celebes zijns inziens weinig nut. Veel haast met de oprichting van nieuwe scholen had hij daarom niet. Afgezien van de twee scholen in Rompu-Rompu en Laloa, concentreerde hij zich vanaf eind jaren twintig geheel op taal-, zendings- en evangelisatiewerk.

²¹⁹ G.C. Storm a. Hb NZV, 19/7/1925, ARvdZ 1/4/6.

²²⁰ G.C. Storm, Jaarverslag 1928, s.a., ARvdZ 115/40/1. Jan Lighthart, 1859-1916. Hij was een onderwijsvernieuwer. Hij werd bekend als schoolhoofd van een lagere school in de Schilderswijk van Den Haag en als schrijver van veel artikelen en boeken. Zijn opvattingen komen volgens zijn medewerker Rommert Casimir hierop neer: de opvoedkunde eist dat de opvoeder zichzelf opvoedt. De opvoeding van kinderen moet bij de volwassenen beginnen die uit hun fouten moeten leren. Laat het kind vrij. Niet: laat het doen wat het wil, maar geef het kind binnen door de opvoeder georganiseerde kaders gelegenheid tot lichamelijke activiteit, spel, zelfstandig onderzoek, het stellen van vragen, beproeven of het iets kan. Laat het op eigen wijze een taak vervullen. Maar dit alles binnen door de gemeenschap opgestelde regels waar het kind en de opvoeders zich aan moeten houden. Er moeten gezag en orde zijn, precieze regels en stipte handhaving daarvan. Ieder kind, iedere leerling is een individu met eigen geaardheid en behoeften. Binnen gehoorzaamheid aan algemene regels moet ieder zichzelf kunnen zijn. Aan de opvoeder gericht: Heb lief en geef u! Zie: Casimir, *Voor school en leven*, 434-436.

²²¹ G.C. Storm a. Hb NZV, 7/5/1931, ARvdZ 101/4/2.

Schuurmans deelde deze conclusie in grote lijnen. Zijn ervaringen met de (Minahassische) onderwijzers in zijn ressort waren daarvan een belangrijke oorzaak: de meesten deden weinig of niets aan gemeentewerk, laat staan aan zendingswerk, waar het toch om begonnen was. Want zijns inziens waren scholen in de eerste plaats “evangeliesatiesteunpunten”.²²² Daar kwam bij dat de schoolkinderen voor vervolgonderwijs aangewezen waren op de vervolgscholen in Kolaka, Wawotobi en Kendari en daar kwamen ze in een islamitisch milieu terecht – een vrees die overigens ook wederzijds bestond: islamitische ouders weigerden soms hun kinderen naar een zendingsschool te sturen omdat ze daar met “ongelovigen” in aanraking kwamen.²²³

Gouweloos gaf geen reden voor zijn afwijzende standpunt. Behalve het beschavingselement, dat hij overigens nergens expliciet noemt maar wel veronderstelt, zag hij als het enige nut van een christelijke volksschool het feit dat de zending op gouvernementskosten een onderwijzer in een dorp kon plaatsen, die dan tevens leiding kon geven aan de plaatselijke kerkelijke gemeente. Aangezien de salarissen der goeroes verreweg de grootste post vormden op de zendingsbegroting (na de salarissen der zendingen zelf), betekende dit dat dankzij het volksonderwijs het werk van de NZV in Zuidoost-Celebes voor een belangrijk deel door het gouvernement gefinancierd werd.

²²² J. Schuurmans, Jaarverslag Lambuya 1936, -/1/1937, ARvdZ 115/40/1.

²²³ Aldus J. Karamasa, in Interview auteur met V. Sidupa, J. Karamasa, F. Buke, N. Lakasa, Aser (Kolaka, 10/7/1992) 4-5.

15. Onderwijzers en evangelisten

15.1 Minahassers, Ambonezen, Sangirezen en Posanen

Ondanks de (latere) aarzelingen op het zendingsveld, heeft de NZV heeft zich van meet af aan ten doel gesteld in Zuidoost-Celebes een netwerk van scholen te stichten. Hiervoor waren onderwijzers nodig, die tevens moesten optreden als leiders van de groepen christenen die her en der ontstonden. Net als op het zendingsterrein van het NZG in Poso, waren de eerste opgeleide onderwijzers-gemeentevorgangers in dienst van de NZV in Zuidoost-Celebes van buiten het gebied afkomstig, overwegend uit de Minahassa en van de Sangir- en Talaud-eilanden. Een enkeling kwam uit de Molukken. Sommigen, zoals de Minahassers G. Alb. Wagey en M.L. Tamon, die hun opleiding aan het seminarie in Depok, een evangelisten- en onderwijzersopleiding van de Indische Kerk hadden ontvangen, werden door Kruyt en Schuyt²²⁴ in Poso ter beschikking gesteld. Toraja raadde Kruyt af, daar die zich buiten hun eigen stamland niet konden handhaven.²²⁵ Anderen reflecteerden op advertenties die in dagbladen werden geplaatst – S. Lontoh deed dat zelfs vanuit de gevangenis waar hij enige tijd verbleef – of reageerden op verzoeken van Storm en zijn collega's aan de kweekscholen in Bandung, Depok, Pendolo en Kuranga/Tomohon.

Hoewel er uitzonderingen waren, zoals de Minahassers Tamon en Umboh, over wie Van der Klift tevreden was, en de ongediplomeerde Sangirees Lenohingide die het volgens Gouweloos prima deed, was de mening van de zendelingen over de bruikbaarheid van deze “vreemdelingen” niet onverdeeld gunstig. Ze hadden moeite zich aan te passen aan omstandigheden die zo veel primitiever waren dan wat ze in de Minahassa gewend waren. Storm gaf de volgende beschrijving van zijn eerste twee goeroes in Taubonto, de Minahassers Torindatu en Lelemboto, die beiden bij hem inwoonden:

Een les hoorde ik daarover van Lelemboto over Gods belofte aan Abraham om hem tot een groot volk te maken. Over het geheel vond ik de les niet kwaad, wat preekerig en een slot er aan om mijnheer gunstig te stemmen, want van Hagar was hij in eens terecht gekomen bij de maïsaanplant van de Maronenen. – – Wij zijn ruimschoots in de gelegenheid om hen nauwkeurig in hun doen en laten gade te slaan, maar dan mankeert er nog wel het een en ander aan, vooral in bescheidenheid munten zij niet uit. Graag afneuzen wat men in een brief schrijft, men moet hen vragen zich even te verwijderen als er zaken van intiemen of vertrouwelijk aard moeten worden behandeld en zoo meer. Daarom is het niet te doen om hen op den langen duur bij ons te houden; er gaat te veel om in een zendingsgezin, waarmee zij niets te maken hebben en dat alles zou niets zijn als zij zelf zich terugtrokken als er iemand uit een kampong komt praten over middelen om kinderen te krijgen. – – Menigmaal heb ik gelachen over de verhalen die Van der Klift mij

²²⁴ P. Schuyt; 1884-1980; zendeling-leraar van het NZG; dec. 1908 aankomst te Poso, M.-Celebes; tot maart 1924 namens het NZG zendeling-leraar te Kuku-Tentena, M.-Celebes; in de jaren 1917-1919 verbleef hij in het Petronella-Hospitaal te Yogyakarta voor een para-medische opleiding, na terugkeer in Tentena wijdde hij zich geheel aan het medische werk; na repatriëring medicijnenstudie te Utrecht en arts te Giekerk bij Leeuwarden; gehuwd met A.M. Mansvelt.

²²⁵ Het NZG had sinds 1913 in Pendolo een eigen kweekschool (opleiding voor onderwijzers en voorgangers). Adriani, *Onze Zendingsevelden*, II, 228-229; Kruyt, “De geschiedenis van de Kweekschool in Posso”, 252-264. In 1917 verzocht Van der Klift het hoofdbestuur om de komst van H. Zuppinger. Zuppinger, een Javaan, was zijn carrière begonnen als evangelist van de Witte Kruis-kolonie bij Salatiga. Vervolgens werkte hij in Palu aan Celebes' westkust. Toen dit terrein werd afgestaan aan het Leger des Heils verliet hij Palu. In 1916 werd hij door Schuyt uitgenodigd naar M.-Celebes te komen, doch het gouvernement weigerde hem toe te laten. Kruyt omschreef Zuppinger als “een man van zeer geringe ontwikkeling”. A.C. Kruyt a. J. Kruyt sr., brief nr. 40, Pendolo 22/2/1918, ARvdZ 106A/7/V; H. van der Klift a. Hb NZV, 28/1/1917, ARvdZ 12/3.

*ten dezen deed, maar thans ondervinden wij zelf de ellende van dit soort zendingsarbeiders en lachen wij wel eens wat minder hard.*²²⁶

Ook het hoofdbestuur wees erop dat op de wat langere termijn de kerk van Zuidoost-Celebes diende te worden geleid door voorgangers van eigen bodem. Hoewel vreemdelingen in de regel meer overwicht op de bevolking hadden en qua opleiding betere onderwijzers waren dan landskinderen, hadden ze moeite zich aan te passen, een bekend probleem in Indië. Ze beheersten de landstaal slecht of helemaal niet en deden meestal ook geen moeite die te leren, en voelden zich verheven boven de lokale bevolking. Voor veel werk voelden ze zich te goed, zoals voor zendings- en evangelisatiewerk en zeker voor de handenarbeid die soms van hen verlangd werd als er een kerk, school of goeroehuis gebouwd moest worden of als een groep christenen een tuin wilde aanleggen. Soms ook ging het bij de Minahassers om krachten die elders wegens gebleken ongeschiktheid waren ontslagen. Klachten over hun optreden kwamen dan ook veelvuldig voor en meerderen zijn wegens wangedrag of ongeschiktheid ontslagen. Een enkele keer deed zich het probleem voor dat ze, doordat ze geen familiebanden met de lokale elite hadden, zich in hun gemeente of school maar moeilijk konden handhaven. Daar stond tegenover dat ze om dezelfde reden – geen familiebanden met de lokale bevolking – maar zelden bij *perkara* waren betrokken.

Omdat ze tenslotte voor de zending nogal duur waren, was al snel het plan geboren in Zuidoost-Celebes een eigen onderwijzersopleiding te beginnen voor Tolaki- en Tomoronene-jongens. Die moesten op termijn deze vreemdelingen vervangen. Ook het gouvernement gaf hieraan de voorkeur.²²⁷

15.2 Salaris en bijverdiensten

Een kwestie die voor de oorlog veel hoofdbrekens gaf, was het salaris van de hoofdonderwijzers, hulponderwijzers en voorgangers. Afgezien van emolumenten, dienstjaren en kortingen die tijdens de depressie werden toegepast, verdienden hoofdonderwijzers en voorgangers evenveel. Hulponderwijzers, evangelisten en andere helpers ontvingen minder.²²⁸ Op het eerste gezicht waren de arbeidsvoorwaarden niet slecht, tot aan de crisis althans, met slechts de beperking dat men geen neveninkomsten mocht hebben anders dan de opbrengst van een eigen moestuin die bovendien uitsluitend bestemd was voor eigen gebruik. Hoewel de zending vrij was zelf de hoogte van de salarissen te bepalen, ook al ontving ze het maximale subsidiebedrag, was ze gedwongen de gouvernementsschalen te volgen, anders koos een onderwijzer niet voor de zendingsdienst. De salarissen weerspiegelden het aantal dienstjaren en de behaalde diploma's. Na een verhoging per 1 januari 1925 kreeg een beginnend hoofdonderwijzer *f* 30.- per maand. Elke drie jaar werd dit verhoogd met *f* 5.- tot een maximum van *f* 45.- was bereikt. Wie een hoger diploma bezat dan vereist was, kreeg een toeslag. Hierbij kwamen nog kindergeld van *f* 2,50 per kind per maand en een gehuwdentoeslag van *f* 5.- per maand. Verder hadden alle onderwijzers gratis wonen en betaalde de zending hun belasting.

²²⁶ G.C. Storm a. Hb NZV, 8/2/1924, ARvdZ 1/4/5.

²²⁷ Notulen van de bespreking van de Gouverneur van Celebes en Onderhorigheden en J. Schuurmans over de uitvoering der Algemene Subsidieregeling Inlands Lager Onderwijs (ASR). Bijlage bij J. Schuurmans a. Hb NZV, 10/4/1926, ARvdZ I/7.

²²⁸ H. van der Klift a. Hb NZV, 8/1/1930, ARvdZ 101/4/1.

Onderwijzers van buiten Zuidoost-Celebes hadden recht op een vakantie van drie maanden per vijf jaar met behoud van salaris, vergoeding van reis- en verblijfkosten alsmede van draagkosten voor *barang* en kinderen. Ook de verdere voorzieningen waren niet slecht. Wie ontslag kreeg of vroeg, ontving drie maanden salaris en eventueel kindergeld, alsmede volledige vergoeding van reis- en verblijfkosten en draagkosten naar huis.

Pensioenen bestonden niet. Voor de Tolaki en Tomoronene onder de onderwijzers en evangelisten maakten de krachtige familiebetrekkingen dat overbodig, vond men, terwijl de goeroes uit de Minahassa en Poso aangeraden werd een beroep te doen op de daar bestaande pensioenfondsen van het NZG. Het grootste obstakel was het feit dat particuliere verzekeringsmaatschappijen weigerden goeroes te verzekeren omdat van hen de leeftijd niet precies bekend was.

Veel evangelisten, schoolmeesters en andere zendingsmedewerkers vonden dit inkomen niet genoeg, zeker niet tijdens de depressie van de jaren dertig, toen allerlei kortingen doorgevoerd en emolumenten afgeschaft werden. Maar ook voor die tijd waren er die een baan zochten die beter betaalde, zoals klerk bij het bestuur of weegmandoer in de rotanhandel. Anderen bleven wel in zendingsdienst, doch zochten in strijd met het goeroereglement (1924) bijverdiensten. Ze werkten voor opkopers van bosproducten, hadden een veestapel of grote tuinen en meerdere rijstvelden, die ze soms door hun leerlingen en hun ouders lieten hoeden of bewerken. Met uitzondering van een benoeming in een nevenfunctie bij het gouvernement, bijvoorbeeld als districtshoofd of onderdistrictshoofd, die als gunstig voor de zending werd beschouwd, reageerde de zending bij ontdekking van dergelijke bijbanen met ontslag of overplaatsing, degradatie van hoofdonderwijzer tot hulponderwijzer, een berisping of een korting op het salaris.

De kern van het bezwaar tegen dergelijke praktijken was niet de handel op zich, als wel het feit dat de kans groot was dat de betrokkenen zich schuldig zouden maken aan uitbuiting van de bevolking, waarbij ze net als sommige inlandse bestuursassistenten misbruik maakten van hun positie. De winsten konden enorm oplopen. Lelemboto behaalde 70% of 80% winst op de door hem geleverde rotan: de Buginezen en Chinezen betaalden goed terwijl de bevolking hem de rotan vrijwel gratis aan huis bracht. Behalve dat hun school- en gemeentewerk er onder leed was het dit systeem van grove winsten dat voor de zending onacceptabel was.

Het ging de zendingsmedewerkers overigens niet alleen om winstbejag. Het kwam voor dat sommige goeroes wegens het uitblijven van resultaten van hun werkzaamheden hun geduld verloren en hun tijd meer en meer voor andere zaken gingen gebruiken en soms zelfs voor zichzelf begonnen, meestal iets in de handel. Ngii nam uit onvrede over het inhouden van een deel van zijn salaris ontslag en omdat de prijzen van rotan en andere bosproducten weer wat aantrokken, legde hij zich geheel op de handel toe (1939). Een jaar later trad hij echter weer in zendingsdienst en werd na de oorlog zelfs voorzitter van de nieuwe classes Sanggona/Mowewe. *Punggawa* en helper-evangelist Paulus Manere Manguntu uit Laloa verliet de zendingsdienst om zich geheel te wijden aan zijn reeds goed lopende handel in apenbotten (1936), waar Chinezen medicijnen van maakten.

Na de oorlog was de situatie drastisch veranderd. Hoewel de prijzen der eerste levensbehoeften vertienvoudigd waren, verdiende een inlandse voorganger in 1946 niet veel meer dan voor de oorlog – tegen een onderwijzer in gouvernementdienst die 130 gulden per maand ontving – wat bij een

rijstprijs van 60 cent of meer per kilo volstrekt onvoldoende was om van te leven. Om hier wat aan te doen, werd, toen in 1946 bepaald werd dat elke gemeente haar eigen *guru jemaat* diende te hebben, tevens geregeld dat deze een aanvulling op zijn inkomsten uit eigen tuin moest verwerven, waarbij hij een beroep om hulp kon doen op zijn gemeente.

15.3 Opleiding van onderwijzers elders

In Zuidoost-Celebes wilde men bij voorkeur geen onbevoegde of niet-opgeleide onderwijzers in zendingsdienst – anders dan bijvoorbeeld in de Minahassa, zijn in Zuidoost-Celebes geen onderwijzers aangesteld, hoewel die wel beschikbaar waren, in elk geval een.²²⁹ Zolang de mogelijkheid niet bestond om deze mensen zelf op te leiden, was men genoodzaakt geschikte kandidaten, zowel Tolaki en Tomoronene als anderen, naar opleidingscholen elders in Nederlands-Indië te zenden.²³⁰ Meestal ging het om jongens die al enige tijd als hulpgoeroe gewerkt hadden, op grond waarvan hun geschiktheid kon worden vastgesteld. Wegens de prettige samenwerking ging de voorkeur uit naar het Seminarie te Depok, waar begin jaren twintig de Minahassers Adolf Santi, Timotheus Pelealu en Daniel Ransun namens de NZV in Zuidoost-Celebes werden opgeleid. Het hoofd van de Stovil in de Minahassa, M. de Koning, toonde zich aanvankelijk ook bereid aan de wensen uit Zuidoost-Celebes tegemoet te komen om de jongens niet alleen op te leiden tot onderwijzer maar ook enige theologische kennis bij te brengen met het oog op hun werk als evangelist, doch het is er niet van gekomen. Beter verliep de samenwerking met de normaalleergang van de NZG te Mojowarno (Oost-Java) en de NZV-kweekschool voor evangelisten en onderwijzers te Bandung (opgericht 1902), waar in 1927 vier leerlingen verbleven. In mei 1929 keerden de laatste twee buiten Zuidoost-Celebes opgeleide onderwijzers (van Java) terug.²³¹

15.4 De Cursus voor Volksonderwijzer te Mowewe

Van reeds in dienst der zending werkzame onbevoegde (hulp)onderwijzers werd op 9 en 10 augustus 1926 te Mowewe door de onderwijsinspectie het examen voor volksonderwijzer afgenomen. Dit examen leverde acht bevoegde onderwijzers op,²³² doch dit aantal was niet voldoende. Omdat het elders in Indië laten opleiden van eigen mensen een kostbare en tijdrovende methode was en ook omdat het Seminarie in Depok in 1926 werd opgeheven, opende Van der Klift op 15 juli 1927 in Mowewe een eigen, door het gouvernement gesubsidieerde²³³ Cursus voor Volksonderwijzer (ook:

²²⁹ Bedoeld is de vrouw van de onderwijzer van Rate-Rate, G.A. Wagey. Ze had de acte hulponderwijzer en was voor haar huwelijk werkzaam geweest als onderwijzeres op een zendingsschool in de Minahassa. H. van der Klift a. Hb NZV, 19/2/1926, ARvdZ 12/3/6.

²³⁰ Afgezien van Depok bestonden voor inlanders drie opleidingsmogelijkheden, die soms los van elkaar bestonden (zoals op Ambon en te Tomohon), soms bij een STOVIL waren ondergebracht (zoals te Soé op Timor): 1. de opleiding tot volksonderwijzer (2 jaar); 2. tot *guru jemaat* (2 of 3 jaar, tevens normaalleergang); 3. tot inlands leraar (6 jaar), *Handboek*, (1939), 147-148, 172-173, 188-189.

²³¹ *Nederlandsch Zendingsjaarboek voor 1933-'34-1935-'36*, 125-126; Rooseboom, *Na vijftig jaren*, 128 vv.

²³² 1. G.A. Wagey; 2. J. Torindatu; 3. J. Lelemboto; 4. P. Watung; 5. S. Lonto; 6. V.E. Umboh; 7. K. Untu; 8. H. Kakomore. H. van der Klift a. Hb NZV, 14/9/1926, ARvdZ 12/3/6.

²³³ Van der Klift heeft gearzeld of hij voor de bouw van een schoolruimte en internaat voor deze cursus subsidie zou aanvragen. De GZB in Tanah Toraja had geen subsidie aangevraagd voor de bouw van zijn twee internaten in Rantepao, en ook het internaat van de NZG in Pendolo was zonder subsidie gebouwd.

normaalleergang, normaalschool, normaal cursus) met internaat, waar Tolaki- en Tomoronene-jongens werden opgeleid voor het gouvernementsdiploma van volksonderwijzer aan driejarige volksscholen. Ransun, opgeleid in Depok (1922-1926), die tevens hoofd der volksschool in Mowewe was, en na hem Victor Rumagit, die de kweekschool in Bandung doorlopen had, werden met de dagelijkse leiding van de cursus en het onderwijs aan de leerlingen belast. Het oorspronkelijke voorstel van het bestuur aan Van der Klift om in Mowewe ook onderwijzers voor de (neutrale) gouvernementsscholen op te leiden, werd ingetrokken wegens het bezwaar van de overwegend door Buginese kinderen bezochte gouvernementsvolksscholen om Tolaki-onderwijzers te accepteren.²³⁴ Om aan de bezwaren van de Buginezen tegemoet te komen, richtte het gouvernement in 1926 in Kolaka een speciale cursus tot opleiding van volksonderwijzers van Buginese huize op. Dat dit neerkwam op etnische en godsdienstige discriminatie door het gouvernement, of op zijn minst op het gedogen daarvan, deerde niemand.

Derhalve richtte de cursus zich alleen op de zendingsvolksscholen. De zending kreeg toestemming en subsidie voor een cursus van twee jaar. Gewaarschuwd door het voorbeeld van de in 1913 opgerichte tweejarige “Particuliere Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers-voorgangers” van de NZG in Pendolo (Midden-Celebes; vanaf 1938 te Tentena),²³⁵ waar in de beginjaren verschillende abituriënten wegens ongeschiktheid niet benoemd werden, en ook omdat hij voor de kandidaat-leerlingen een vooropleiding van een drie- of vierjarige volksschool te gering vond, voegde Van der Klift een voorbereidende klas van een jaar toe. Omdat in zijn ogen een cursusduur van twee jaar bovendien te kort was, voegde hij ook een derde leerjaar toe. Was die voorbereidende klas wel gesubsidieerd, het derde jaar was dat niet, waardoor Van der Klift geheel de vrije hand had wat het lesplan en leermiddelen in dat jaar betrof. Hierin ontvingen de leerlingen een aanvullende opleiding tot evangelist-gemeentevoorganger, omvattende verschillende theologische vakken plus instructie in het behandelen van wonden, huidaanandoeningen en andere kwalen en het leiden van bevallingen. Aldus waren de abituriënten na twee jaar onderwijzer en na drie jaar bovendien evangelist-gemeentevoorganger, al werden niet allen in deze dubbelfunctie aangesteld.

Ondanks de bezwaren van het hoofdbestuur van de NZV, dat het denken in termen van “hoger” en “lager” binnen de kerk van de hand wees, was de selectie der kandidaten voor de cursus streng in de zin dat kinderen uit al te lage sociale milieus werden geweerd. Hoewel Van der Klift niet geheel in deze opzet geslaagd is, ging zijn voorkeur uit naar *anakia*-jongens. Kinderen met al te geringe sociale achtergrond zouden later als leiders der christengemeenschappen, die vaak de aangewezen figuren waren om hun belangen te behartigen tegenover de hoofden en het bestuur, niet geaccepteerd worden. Niet alleen in de omgeving, ook binnen de inheemse christenheid zouden ze de grootste

De reden daarvoor was dat men bevreesd was dat subsidieverschaffing het gouvernement te veel invloed in zendingsaangelegenheden zou geven. Van der Klift achtte deze vrees uiteindelijk ongegrond en vroeg subsidie aan, die hij kreeg. H. van der Klift a. Hb NZV, 10/10/1927, ARvdZ 12/3.

²³⁴ Punt 6. van: Notulen van de bespreking van de Gouverneur van Celebes en Onderhorigheden en J. Schuurmans over de uitvoering der Algemene Subsidieregeling Inlands Lager Onderwijs (ASR). Bijlage bij J. Schuurmans a. Hb NZV, 10/4/1926, ARvdZ I/7; H. van der Klift a. Hb NZV, 10/6/1926, en id., “Antwoord en Toelichting”, -/8/1926, ARvdZ 12/3/5.

²³⁵ Kruyt, “De opleidingsschool te Pendolo (Posso)”, 182-183.

moeite hebben enig gezag te verwerven. Ook op dit punt liet hij zich leiden door wat in Midden-Celebes gebruikelijk was.²³⁶

Aan het toelatingsexamen voor de normaal cursus, dat op 15 juli 1927 werd afgenomen door de inlandse schoolopziener, namen negen kandidaten deel. Een van hen zakte, een zekere Saradia. Wel slaagden de Tolaki Jonathan Ponggohae, Johannes Sao'ala, D. Nicolaas Boonde, Cornelis P. Rere en de Tomoronene Johan Rura Gadi, Ferdinand Bawea Rahia Powatu, Darius Lakasa en Petrus Saleh Lode. Lakasa en Sao'ala hadden hun studie voortijdig afgebroken, de laatste omdat hij tot districts-hoofd werd benoemd. Het toelatingsexamen stelde weinig voor. Althans, Van der Klift stond versted van het weinige dat van de kandidaten werd gevraagd. "Volgens den Schoolopziener maakten de asp.-Volksonderwijzers nergens zoo'n goed examen" als in Mowewe.²³⁷ Elders, met name op de normaalschool van het gouvernement in Kolaka, was het kennelijk nog treuriger.

Er heerste op de cursus een bewust aangemoedigde competitiefteer. De kledingvoorschriften waren streng. Slordigheid was er niet bij en de Buginese *songko* (fez, kalotje) was verboden. De leerlingen werd ook bijgebracht hoe ze hun vrije tijd buiten de schooluren moesten doorbrengen. Dagdieverij werd niet getolereerd en alle vrije tijd werd gevuld met nuttige arbeid. Verlof om naar huis te gaan werd alleen bij speciale gelegenheden gegeven, bijvoorbeeld in mei wanneer de rijst moest worden binnengehaald of bij ernstige ziekte van een familielid of een sterfgeval.

De leerlingen kregen achttien uur per week les volgens het leerplan van het Departement in de vakken taal, verklaring van woorden, tekenen, (hoofd)rekenen, Maleis, dictee, (onderwijs)methodiek, aardrijkskunde, zuiver lezen (zowel Latijns als Arabisch schrift), een gehoord verhaal navertellen, zingen, vormleer en schoonschrijven. Ook werd hun uitgelegd hoe ze een dagboek moesten bijhouden, waarin ze aantekening maakten van hun dagelijkse activiteiten, het aantal absnten en andere bijzonderheden.

In juli 1929 deden de eerste twee leerlingen, Ponggohae en Rere, met goed gevolg het volksonderwijzersexamen bij de in Mowewe op bezoek zijnde schoolopziener van Bau-Bau (Buton); enkele maanden later volgden de overige vier.

Hierop volgde voor hen zoals gezegd nog een cursus van een jaar, waarin verschillende bijbelse vakken gegeven werden, alsmede les in spreken en preken. In dit jaar hielpen ze ook in de polikliniek van Mowewe. Verder maakten ze kennis met de islam. Van der Klift gebruikte hiervoor onder andere *The Moslem Christ* van Zwemer²³⁸ en Kraemer's *Agama Islam* uit 1928.²³⁹ Kraemer waarschuwde in dit boek, dat speciaal voor het onderwijs geschreven was, tegen fysiek en politiek optreden tegen islamieten en gaf de voorkeur aan inhoudelijke confrontatie. Het feit dat hij een aantal leerstukken

²³⁶ J. Kruyt sr., Brief nr. 42, 27/3/1918, ArvdZ, 106A/VII/V.

²³⁷ H. van der Klift, "Opleiding tot Volksonderwijzer", 4/2/1927, ARvdZ 12/2.

²³⁸ S.M. Zwemer, *The Moslem Christ: an essay on the life, character, and teachings of Jesus Christ according to the Koran and orthodox tradition*. London: Oliphants [etc.], 1912.

²³⁹ Hendrik Kraemer, *Agama Islam*, 1^e ed. Bandung: N.V. u/h A.C. Nix & Co, 1928; 3^e ed. Jakarta: Badan Penerbit Kristen, 1952.

van Mohammed relativeerde en hem bovendien portretteerde als de grondlegger van een onbeduidende sekte, leidde na verschijnen van het boekje tot demonstraties in enkele steden op Java.²⁴⁰

Met het oog op de dreiging die van de Roomse missie geacht werd uit te gaan en die hij merkwaardig genoeg ernstiger inschatte dan die van de islam, besteedde Van der Klift ook uitvoerig aandacht aan de verschillen tussen Rome en de Reformatie. In mei 1930 werden de eerste zes onderwijzers-hulpverplegers-evangelisten, drie Tolaki en drie Tomoronene, afgeleverd. De volgende lichting (1929-1931) was groter dan de eerste en telde elf leerlingen, die allen de vierde klas van de volksschool te Mowewe hadden voltooid: Victor Bolo, Chr. Ngii, Arnold Ngii, Hendrik Melewe, Luther L. I Ndabio, M.L. Ambarali, Thomas Kodo, Jusup Ta'olo, een zoon van ouderling Hendrik Ta'olo, Andr. Dao, J. Laolapi, P. Mang en Johannes Labahi. Twee kandidaten konden niet meekomen, onder wie een zekere Kodo, terwijl een derde, Mang, uit zichzelf vertrok. De geslaagden volgden vanaf 1931 eveneens een bijbelcursus van een jaar.

De derde en laatste lichting (1931-1933) bestond uit de Tolaki Benjamin Rere, Joh. Ladito, Fr. Lapagadi, J. Po'apa, K. Pondonggi, P. Tanggeho, J.P. Rumono, J.R. Me'usu, Ferd. Guli; en uit de Tomoronene G.A. Malobu, J. Sembawi, J. Lode, Fr. Rigae en Habel Lemada. Van deze veertien haalden negen de eindstreep. Enkelen van hen, onder wie Po'apa en Tanggeho volgden vervolgens op gouvernementskosten in Palopo een opleiding van een jaar in verschillende landbouwvakken als de sawah-cultuur en groenteteelt.

Niet alle abituriënten werden direct als *goeroe-injil* of onderwijzer aangesteld, een aantal werd op proef als vrijwilliger in de gemeenten geplaatst, van wie sommigen daarna al of niet gedwongen een ander beroep kozen, zoals Guli. Het percentage geslaagden van de cursus lag iets hoger dan dat van de normaalschool van het gouvernement in Kolaka. Daar slaagden in mei 1930 van de zes leerlingen slechts drie voor het onderwijzersexamen, hoewel die allemaal als vooropleiding de standaardschool hadden gevolgd.

Hoewel redelijk succesvol, heeft Van der Klift's cursus niet lang bestaan. Al in 1929 had het gouvernement laten weten van oordeel te zijn dat het onderwijs van de NZV te luxueus en te duur was voor een afgelegen, primitieve en dunbevolkte streek als Zuidoost-Celebes en daarom de subsidie te willen beëindigen. Bovendien wilde het gouvernement tijdens de depressie het aantal particuliere leergangen beperken om zo veel mogelijk de eigen leergangen, zoals die in Kolaka en Bau-Bau, open te kunnen houden. Het doek voor de normaalcursus in Mowewe viel in december 1934, aan het eind van het extra jaar theologische vorming van de laatste lichting leerlingen. De vierde klas van de volksschool, die voornamelijk gebruikt werd om kandidaten voor de normaalcursus voor te bereiden, was hierdoor overbodig geworden en werd gesloten. De tussenkomst van het zendingsconsulaat bij De Kat Angelino, de toenmalige Directeur van Onderwijs en Eredienst, had geen resultaat. Naar eigen zeggen betreurde Van der Klift de sluiting niet, daar hij nu meer tijd kreeg om het land in te trekken en de gemeenten te bezoeken.

Enkele Tolaki-jongens bezochten vervolgens de normaalleergang van het gouvernement te Bau-Bau en kwamen vervolgens in het landschapsonderwijs terecht. In 1936 besloot de conferentie van

²⁴⁰ Kraemer, *Agama Islam*, 41. Een weerwoord verscheen van AD. Haanie, *Islam Menentang Kraemer*. Yogyakarta: Penyiaran Islam, 1929.

zendelingen op advies van Esser twee jongens van de “Sekolah Agama” in Lambuya naar de kweekschool in Pendolo (Midden-Celebes) te sturen. Een van hen was Karel Pondonggi, die als voorbereiding de normaalschool in Kolaka had bezocht. Een belangrijk motief om hen naar Pendolo te zenden was dat ze daar goed Maleis en Bare’e en hopelijk wat Nederlands zouden kunnen leren, zodat ze na terugkeer zowel de Maleise bijbel goed konden gebruiken, althans beter dan tot dan toe mogelijk was, als het werk van Adriani zouden kunnen lezen, met name dat betreffende de taal- en letterkunde van het Bare’e. Zo zouden ze dan kunnen bijdragen aan het vervaardigen van een vertaling van de bijbel en andere kerkelijke teksten in het Tolaki.²⁴¹ Deze onderneming is echter op een teleurstelling uitgelopen. De beide Tolaki-jongens voldeden niet, de eisen die de kweekschool stelde waren te hoog en na enige tijd keerden ze onverrichter zake naar Zuidoost-Celebes terug. Een probleem was ook dat het lesprogramma van de kweekschool niet aansloot op de wensen van Zuidoost-Celebes, waar op dat moment behoefte bestond aan enkele evangelisten.

Pas in de laatste jaren voor de oorlog werd in Pendolo naast de onderwijzersopleiding een evangelistenopleiding geopend. Hiervoor werden opnieuw uit de leerlingen van de “Sekolah Agama” een aantal kandidaten geselecteerd. Sommige waren van (lagere) adel, wat waarschijnlijk de reden was dat het landschap bereid was de kosten van hun opleiding te dragen. Tijdens de oorlog moesten ze hun studie echter afbreken en keerden ze voortijdig naar Zuidoost-Celebes terug, waar ze voor de zending verloren gingen.

15.5 Problemen met de landskinderen

Hoewel de verwachtingen hooggespannen waren en ze een forse bezuiniging voor de zending opleverden, omdat ze dure Minahassers vervingen, bleken veel abituriënten van Mowewe na verloop van tijd ongeschikt voor hun werk. Verschillende werd een betrekking bij de zending geweigerd, terwijl anderen die wel aangesteld werden, wegens een *perkara* met een vrouw, diefstal, wangedrag, ongeschiktheid of slechte prestaties ontslagen moesten worden. Een enkeling beschouwde de normaalscursus slechts als een opstap naar een carrière elders in Indië of bij het gouvernement en verliet de zendingsdienst bij de eerste gelegenheid. Dat de cursus in 1934 gesloten werd, betekende derhalve niet dat er in Zuidoost-Celebes geen tekort meer was aan “eigen” personeel.

Van der Klift heeft veel, misschien te veel verwacht van de inzet van Tolaki en Tomoronene als onderwijzers en voorgangers en heeft de aanzienlijke culturele achterstand die de landskinderen hadden ten opzichte van met name Minahassers niet gezien, althans te laat of onvoldoende onderkend wat dit feit voor zijn beleid zou moeten betekenen. Zijn beleid hield in dat er op zijn normaalcursus nooit méér kandidaten werden aangenomen dan er vacante gemeenten waren of voorzien werden. Doch door de hoge uitval leidde dit beleid onvermijdelijk tot personeelsgebrek.

Zeker, er werkten binnen de zending uitstekende krachten van eigen bodem, zoals J.P. Rumono, F. Lapagadi, D. Nic. Boonde, C.P. Rere en vooral J. Ta’olo, “de allerbeste mijner onderwijzers”,²⁴² maar die vormden een minderheid. Tegenover Van der Klift’s enthousiasme over de inzet en ijver van de

²⁴¹ M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 5/2/1937, ARvdZ 101/4/5. Zie: *Lijst van de geschriften van dr. N. Adriani, in leven afgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap*. (Leiden: E.J. Brill, 1928) 1-5.

²⁴² H. van der Klift, Jaarverslag Mowewe 1939, /-2/1940, ARvdZ 115/40/1.

goeroes in zijn ressort, allen landskinderen, die veel beter zouden voldoen dan Minahassers en Ambonezen, was het beeld dat zijn collega's schetsten vaak somber. Ze klaagden dat ze vaak gedwongen waren Tolaki- en Tomoronene-medewerkers te handhaven die niet voldeden, vooral na 1930, toen de meeste Minahassische onderwijzers noodgedwongen werden ontslagen. Waar Schuurmans ook keek, overal zag hij "zoo weinig doorzettingsvermogen en zoo weinig geestdrift" onder de landskinderen. De meesten waren "dienstkloppers" of konden zich wegens hun nauwe banden met de lokale bevolking maar moeilijk van de negatieve aspecten van de adat losmaken, zoals bijvoorbeeld bleek aan P.S. Lode in Rompu-Rompu in Poleang, wat des te zwaarder woog toen het kerkelijke leven na de snelle aanwas begin jaren dertig een zekere matheid begon te vertonen en van uitbreiding van de gemeenten nauwelijks nog sprake was. In deze moeilijke omstandigheden werd meer dan voorheen een beroep gedaan op het eigen initiatief van voorgangers en goeroes, en daaraan ontbrak het nodige.

Bovendien, niet alleen de meeste Tolaki en Tomoronene in zendingsdienst konden de toets der kritiek niet doorstaan, ook hun vrouwen konden dan niet: die kwamen "zoo direct uit de kampong" en betekenden "niets" voor het werk van haar echtgenoten.²⁴³

Het netto resultaat van zeven jaar normaalcursus in Mowewe was dat ongeveer de helft van alle abiturienten in Zuidoost-Celebes een betrekking als goeroe of voorganger vond. En van hen voldeed maar een enkeling: "Onze inheemsche onderwijzers zijn, op een enkele uitzondering na, voor ons allen een groote teleurstelling en hun vrouwen maken die teleurstelling vaak nog grooter", constateerde Schuurmans in 1935.²⁴⁴ De verwachtingen die men ten aanzien van de opleiding van eigen goeroes gehad had, werden aldus maar zeer ten dele waargemaakt, een fenomeen dat trouwens ook het landschapsonderwijs in Kendari kende: ook daar hielden de Tolaki- en Tomoronene-onderwijzers het niet lang vol.

15.6 Het murid-stelsel

En toch leefde aanvankelijk wel degelijk het besef dat de opleiding van Tolaki en Tomoronene tot goede onderwijzers en gemeentevoorgangers tot de mogelijkheden behoorde, al realiseerde men zich ook dat dit niet louter een kwestie was van het geven van formeel onderwijs. Hun informele vorming en opvoeding drong te meer daar er in het beginstadium nog maar weinig christelijke scholen waren en de kandidaten niet uit een gekerstende milieu afkomstig waren, waaraan ze enige geestelijke steun zouden kunnen ontlenen voor hun studie en nieuwe betrekking. Hierom namen de zendelingen naar het voorbeeld van het NZG in Midden-Celebes een aantal jongens – en een enkel meisje – bij zich in huis. Deze kinderen volgden de volksschool en verdienden kost en inwoning door het verrichten van lichte werkzaamheden, en kregen soms enig aanvullend huisonderricht. Vrijwel alle latere schoolhoofden, enkele Tolaki-timmerlui en -hulpverplegers hebben vanaf begin jaren twintig enige tijd bij de zendelingen in huis gewoond.

Het nut van dit *murid*-stelsel kwam naar het oordeel van de zendelingen inziens tot uiting in de moraal en plichtsvervulling van deze lieden, die gunstig afstaken bij die van inheemse zendingsmedewerkers

²⁴³ J. Schuurmans a. Hb NZV, 2/8/1935, ARvdZ 101/4/4.

²⁴⁴ J. Schuurmans a. Hb NZV, 12/8/1935, ARvdZ 101/4/4.

die niet door intieme omgang met een zendelingsgezin aan Europese orde, netheid en regelmaat gewend waren geraakt. Niet alle *murid* waren Tolaki en Tomoronene, onder hen waren ook Minahassers, zoals Adolf Santi, Timotheus Pelealu en Dan Ransun, die alle omstreeks 1920 naar Depok werden gezonden.

Van de Tolaki- en Tomoronene-*murid* waren niet allen bestemd voor de normaalcursus. Soms werden ook wezen of weggelopen kinderen in huis genomen, soms een voormalige slaaf, zoals Paulus Manere Manguntu die, na door zijn eigenaar mishandeld te zijn, zijn toevlucht bij Storm had gezocht. Er waren ook enkele *anakia* die van de gelegenheid gebruik maakten hun kinderen een dergelijke opvoeding te doen geven, zoals de districtshoofden van Mambulu en Palangga.

De zendingsleiding in Nederland achtte dit systeem echter te duur. Nadat het aantal *murid* voor het gehele zendingsveld eerder al tot tien beperkt was, schafte ze de vergoeding ervoor per 1 januari 1926 af.²⁴⁵ Behoudens enkele uitzonderingen kwamen alleen nog aanstaande leerlingen van de Cursus voor Volksonderwijzers in Mowewe voor vergoeding als *murid* in aanmerking. Slechts enkele die hun eigen kleed- en kostgeld verdienden bleven over. Tot de uitzonderingen die wel door de zending betaald werden, behoorden begin jaren dertig een jongere broer van Tekaka, de zelfbestuurder van Kendari, en een van de kleinzons van I Ntera, de vorst van Rumbia, leden van de hoogste adel. Ze werden door Van der Klift opgenomen en gingen na verloop van tijd terug naar hun kampong, waar ze, naar gehoopt werd, iets voor de opbouw van nieuwe of bestaande groepen christenen zouden kunnen doen.

15.7 Vier soorten goeroes en hulpkrachten

Tegen het einde van de Nederlandse tijd kende het zendingveld in Zuidoost-Celebes vier soorten inheemse hulpkrachten:

1. De in de jaren dertig geleidelijk verdwijnende generatie Minahassische, Ambonese en andere “vreemde” voorgangers en onderwijzers. Hoewel ze te verkiezen waren boven Tolaki en Tomoronene, aangezien ze meer overwicht en ervaring hadden dan de landskinderen, gemiddeld ouder waren en daarom minder snel in kampongruzies en *perkara* met vrouwen betrokken raakten, waren ze te duur geworden. Hierom werden ze geleidelijk aan vervangen door eigen krachten. Een moeilijkheid daarbij was echter dat, wegens het geringe aanzien dat de Tolaki en Tomoronene in de ogen van Buginezen en Chinezen genoten, vooral in kustgebieden als Lasolo noodzakelijkerwijs toch nog Minahassers of Ambonezen dienden te worden ingezet. En zelfs voor deze laatsten hadden sommige Buginezen weinig achting.

2. de door Van der Klift in Mowewe opgeleide onderwijzers en gemeentevorgangers; de meesten combineerden beide functies. Alle onderwijzers gingen in de oorlog in Japanse regeringsdienst over.

²⁴⁵ Deze maatregel werd genomen binnen het kader van het gedeeltelijk samengaan van een aantal zendingscorporaties, waaronder de NZV, in de Samenwerkende Zendings Corporaties (SZC). Allerlei vergoedingen, zoals die voor *murid*-gelden, inkomstenbelasting, postlopers, waterdragers, opvoering van goederen e.d., werden vervangen door een (gemiddeld lager) vast bedrag als terreintoelage, zie “Regelen voor de Zendingen der Samenwerkende Corporaties”, in: “Maatregelen ter bestrijding van dreigende tekorten van de SZC in 1924 en 1925”, (ARvdZ 58/5) 7.

3. door Van der Klift opgeleide Tolaki- en Tomoronene evangelisten. Deze werden vaak te jong en onervaren bevonden werden en misten overzicht op hun omgeving. Ze hadden weinig gevoel voor de adat en hingen “wel eens te veel de toean uit”.²⁴⁶ Omdat het aantal geschikte abituriënten van de normaalcursus onvoldoende was, leidde dit tot het ontstaan van

4. de *punggawa* of gemeenteoudsten. Er waren twee soorten. De eerste, oudste generatie, omvatte niet-opgeleide gemeenteoudsten die deze functie vervulden op grond van hun positie in de dorpsgemeenschap. De tweede soort was de schepping van Schuurmans’ “Sekolah Agama”. Ze vervingen in zijn ressort geleidelijk de *punggawa* van de eerste generatie. Ook Mollema leidde enkele jongens voor deze bezoldigde functie op. In het ressort Mowewe bleef de onbezoldigde soort bestaan. Stormkende dergelijke hulpkrachten in het geheel niet. Aangezien alle schoolgoeroes tijdens de oorlog voor het gemeentewerk verloren gingen, behoorden alle naoorlogse *goeroe jemaat* (gemeentevorgangers) tot de categorie van de *punggawa*. Aldus heeft meer nog dan de normaalcursus in Mowewe Schuurmans’ “Sekolah Agama” in Lambuya de personele basis gelegd voor de zelfstandige christelijke kerk in Zuidoost-Celebes. Dat nam niet weg dat men na de oorlog die opleiding afdeed als “catechisatie” en steen en been klaagde over het geringe niveau van deze generatie voorgangers; daarom kreeg een aantal van hen toen een aanvullende opleiding van Schuurmans en Mollema.

²⁴⁶ J. Schuurmans a. Hb NZV, 26/7/1934, ARvdZ 101/4/3.

16. Medisch werk

16.1 Inleiding

Doordat de gouvernementele gezondheidszorg de kampongbevolking niet of nauwelijks bereikte, lag hier voor de zending, met name in lichtere en acute gevallen, een belangrijke taak. De medische tak van het zendingswerk bestond uit drie delen: ten eerste voorlichting over hygiëne en voeding; ten tweede medicijnvertrekking en wondbehandeling, en ten derde het doorverwijzen en eventueel begeleiden van patiënten naar een gouvernementsziekenhuis. Hoewel de verstrekking van medicijnen door het gouvernement aan de zending niet overal even vlot verliep en de zending soms maanden of langer moest wachten op nieuwe voorraden, kon de bevolking in alle zendingsposten en op alle plaatsen waar onderwijzers en evangelisten werkten terecht voor eenvoudige medische verzorging. Hoeveel tijd er ook in dit werk gestoken werd, het bleef een hulpdienst die zeer nuttig was maar niet altijd het gewenste effect had. Volgens Storm waren juiste momenten om bij het behandelen van zieken “iets over God te zeggen” schaars. Tenzij men natuurlijk door dik en dun preekte, maar daarvan was hij geen voorstander. In de ziekenbehandeling zag hij “een plicht mij opgelegd van Godswege, om de mensen te dienen. Meer niet”. Hierom en om des tijds wille neigde hij ertoe zijn medische zorg tot zijn gemeenteleden beperkten, met name in zijn latere jaren.²⁴⁷

Het NZV-bestuur dacht daar anders over. Dat beschouwde de medische zorg als een zendingsmiddel bij uitstek, daar het de mensen in hun kwetsbaarste mogelijke positie aantroef. In 1930 stelde het, via zendingsconsul Van Randwijck die in oktober van dat jaar in gezelschap van Gouverneur Caron Zuidoost-Celebes bezocht, het bestuur voor het nieuwe gouvernementsziekenhuis in Kendari en de hulpziekenhuizen te Kolaka en Wawotobi over te nemen. De directe aanleiding was de vrees dat anders de Roomse missie dat zou doen, zoals die dat in 1929 met het ziekenhuis in Raha op Muna gedaan had. Bovendien bood dit de gelegenheid een Nederlandse zendingsarts in Zuidoost-Celebes te plaatsen, die er aan het hoofd van de gehele medische dienst gesteld zou moeten worden. Gouverneur Caron stemde in met de overdracht op gunstige voorwaarden, doch zijn opvolger J.L.M. Swaab (1933-1937) veranderde in 1934 de termen voor overname in voor de zending dermate ongunstige zin, dat het plan afgeblazen werd.

16.2 Van der Klift in Mowewe

Van alle zendelingen dacht Van der Klift het minst gecompliceerd over medisch werk: hij hielp waar hij kon. Een belangrijk oogmerk hierbij was het winnen van het vertrouwen van de bevolking, want net als het volksonderwijs was de ziekenbehandeling een hulpmiddel: de hoofdzaak was en bleef de evangelieverkondiging. In de eerste jaren was het Van der Klift zelf die de zieken die op zijn weg kwamen behandelde, doch na verloop van tijd nam dit werk zozeer in omvang toe, dat hij enkele speciaal opgeleide krachten moest aannemen. De eerste die namens de zending een opleiding tot verpleger volgde, was Dundu Bandjolu, afkomstig uit Poso. Kok nam hem in 1922 mee naar het Immanuel-ziekenhuis in Bandung, waar hij enige tijd onder de hoede stond van NZV-zendingsarts

²⁴⁷ Notulen CvZ 24/7/1930, ARvdZ 112/34/15.

De Mol van Otterloo,²⁴⁸ om zijn opleiding in 1928 te voltooien in Purwokerto. Doch om uiteenlopende redenen is Dundu niet in Zuidoost-Celebes aangesteld. Succesvoller leek even de Minahasser Nico Sembor, een *murid* van Van der Klift, die eveneens in Bandung werd opgeleid en na een vijf jaar durende opleiding in 1927 als gediplomeerd *mantri*-verpleger in Mowewe terugkeerde. Hij nam de ziekenverzorging van Van der Klift over, die hoge verwachtingen van hem had en zelfs overwoog een klein ziekenhuis te openen, met Sembor aan het hoofd. Doch Sembor's "desertie" (Van der Klift) – binnen een jaar na terugkeer in Zuidoost-Celebes accepteerde hij op uitnodiging van gouvernementsarts Maengkom, een landgenoot, een betrekking in het landschapsziekenhuis in Kendari – belette de uitvoering van dit plan.

Patiënten kwamen van heinde en ver naar Mowewe, waar ze in het polikliniekje medicijnen of verband kregen en waar Van der Klift's vrouw, Anna Snijder, aan vrouwen en meisjes voorlichting gaf in hygiëne en baby- en kinderverzorging. Dat de bevolking van de kampong Mowewe uitgroeide van 350 zielen in 1918 tot ruim 750 in 1932, schreef Van der Klift voornamelijk toen aan de afgenomen zuigelingensterfte, die hierdoor bereikt was. Ook de goeroes van de zendingsscholen beschikten over een voorraad geneesmiddelen en zonden soms hun zieken door naar Mowewe.

De resultaten van dit medische werk waren echter niet overal even bemoedigend, niet alleen omdat de bevolking zelden de discipline kon opbrengen of zelfs maar voldoende kennis van zaken had om de voorschriften en adviezen op te volgen, maar ook omdat geen van de zendelingen en goeroes meer dan rudimentaire medische kennis had en er onvermijdelijk fouten gemaakt werden, sommige met fatale afloop.

Desondanks werkte de zending effectiever dan het bestuur, met name omdat de zendelingen en de goeroes in nauwer contact stonden met de bevolking en beter konden toezien op regelmatige en correcte toediening van medicijnen dan de gouvernementsarts. Het heeft echter betrekkelijk lang geduurd voordat de westerse geneeskunst erin slaagde zijn nut te bewijzen.

Wat hierboven "polikliniek" genoemd werd, bestond aanvankelijk uit een paar tassen die aan een paardenzadel hingen of een kast of kist met medicijnen, injectiespuiten, een verlostang en verband in een school of thuis bij een goeroe. Ook de meeste goeroes hadden de beschikking over een kleine apotheek. Gaandeweg werden ter behandeling van patiënten in de woonplaatsen van de zendelingen ook aparte optrekjes ingericht. Wie niet geholpen kon worden werd naar de gouvernementsarts verwezen. De zending kreeg haar medicijnen en verbandmiddelen gratis of met korting van de Dienst der Volksgezondheid (DVG), maar omdat de afgeleverde hoeveelheden meestal niet voldoende waren, werd in Nederland aanvullende financiering gezocht. Tot aan de crisisjaren werd alle medische hulp gratis en aan iedereen verstrekt, ongeacht godsdienstige overtuiging. Onderscheid naar "arm" en "rijk" werd niet gemaakt, want, zo was de redenering, slaagde de oogst dan was iedereen rijk, mislukte die dan was iedereen arm – wat overigens niet waar was, want de elite was nooit arm. Alleen Storm dacht hier anders over. Over hem beneden meer.

16.3 Anna van der Klift-Snijder

²⁴⁸ A. de Mol van Otterloo, geb. 1893; 1925-1931 arts Immanuel-ziekenhuis Bandung, West-Java; 1931-1946 geneesheer-directeur ziekenhuis in Hilversum, lid Hb NVZ; 1946-1950 gouvernementsarts te Jakarta.

In Nederland bestond in de jaren twintig het Comité voor het werk onder Vrouwen en Meisjes, dat vragenlijsten aan zendelingen stuurde over de mogelijkheden van dergelijk werk en hoe het zou kunnen bijdragen. Doch afgezien van de handwerklessen die zendelingsvrouwen soms aan vrouwen en meisjes uit de kampong gaven, was er voor 1930 van enig specifiek op de gezondheid gericht vrouwenwerk geen sprake. Een der eersten die hierover haar gedachten liet gaan, was de vrouw van Van der Klift, Anna Snijder. Ze werd ertoe gebracht door de slechte gezondheidstoestand van de bevolking, vooral door de hoge zuigelingensterfte, die ze aan onkunde en bijgeloof van de moeders toeschreef. Bijvoorbeeld, van koorts gloeiende zuigelingen werden, voorzien van amuletten, op de tocht gelegd om af te koelen en te “harden”. Het gevolg van deze en soortgelijke behandelingen was dat veel kinderen hun eerste verjaardag niet haalden.²⁴⁹

Na terugkeer van verlof in 1934 startte Anna in Mowewe met gezondheids- en handwerklessen voor jonge vrouwen en meisjes. Die hadden een driedelig doel. Ten eerste was er hun algemene vorming als huisvrouw en moeder; ten tweede moesten handwerklessen de afhankelijkheid van de bevolking van Chinese en Buginese kleermakers en naaisters verminderen; en ten derde werd gehoopt dat de bevolking zich meer zou gaan openstellen voor de westerse geneeskunst. Te Mowewe opende ze een kleuterklasje en organiseerde samen met aankomend goeroe J.P. Rumono een “Moedercursus” over hygiëne, baby- en kinderverzorging, waarmee ze ook de kampongs in het ressort Mowewe afreisde.²⁵⁰

Dit voorlichtingswerk werd gesubsidieerd door de DVG en Simavi, en ook werd een bijdrage ontvangen van het Zelfbestuur van Luwuq. Dat laatste gebeurde bepaald niet van harte. Het was echter Pu’uwatu Ra’eyati, de *kapitang* van Kolaka, die dit doorzette. Hij had hiervoor dezelfde “politieke” motieven als toen hij Van der Klift aanspoorde scholen te openen en aanbood de inning der schoolgelden te verzorgen. De cursus van Anna Snijder diende ook als lesmateriaal in het volksonderwijs, zowel dat van het gouvernement als dat van de zending,²⁵¹ en verscheen in gedrukte vorm, in het Maleis vertaald door Victor Rumagit. Werd de Maleise versie, getiteld *Tolonglah dirimoe sendiri*, in Batavia en Nederland gedrukt,²⁵² de versie in het Tolaki (Tomekongga) werd op de eigen drukpers in Mowewe gedrukt. Het boekje was een bewerking en uitbreiding van de Maleise cursus *Blijf gezond!* van de DVG-arts P. Peverelli.²⁵³

Behalve subsidie en morele steun van het NZV-bestuur, dat het als een onlosmakelijk onderdeel van het zendingswerk beschouwde, kreeg dit werk uit Nederland ook materiële steun. Van particulieren,

²⁴⁹ H. van der Klift a. Hb NZV, 24/7/1934, ARvdZ 101/4/3; Van der Klift, “Heiden-kinderen op Z.O. Celebes”.

²⁵⁰ A.G. van der Klift-Snijder, Werkverslag 1936, 18/1/1937, ARvdZ 115/40/1.

²⁵¹ A.G. van der Klift-Snijder, “Leidraad van de cursus in Hygiëne”, -/7/1936, ARvdZ 101/4/4.

²⁵² A.G. van der Klift-Snijder, *Tolonglah dirimoe sendiri: pemimpin oentoek mengadjar mengoeroes baji di kampoeng*; disalin kapada bahasa Melajoe oleh V. Rumagit. Batavia: Firma Kappee; Zeist: Steenberg, s.a. Zie ook *De Opwekker*, jrg. 87, nr 11 (nov. 1941) 549-550.

²⁵³ *Blijf gezond! Platenatlas ten behoeve van het onderwijs in de gezondheidsleer op de Indische lagere scholen = Sehatlah selaloe! Boekoe gambar jang dipergoenakan oentoek mengadjarkan ilmoe kesehatan disekolah rendah ditanah Hindia*, door P. Peverelli; met teekeningen van F. van Bommel. Groningen [etc.]: Wolters, 1933. In *Moedercursus in Mowewe (Z.O. Selebes)* (1936), eveneens een uitgave van Simavi, deed Anna Snijder verslag van het ontstaan en de toepassing in Z.O.-Celebes van deze moedercursus.

zoals enkele zondagsscholen, zendings- en naaikransen waaronder de Rotterdamse Jongedochters Vereniging “Kaäsihan Goesti”, de Rotterdamse padvinderij en via een aantal correspondenten, kennissen en “zendingsvrienden” in Nederland en Java ontving Anna van der Klift lectuur, handwerkmateriaal en financiële steun, waarvoor tijdens hun verlof in 1933 en 1934 de basis was gelegd.

16.4 Gouweloos in Sanggona

In en om Sanggona was het medische zendingswerk in de jaren twintig beperkt van omvang; het aantal patiënten, dat zich dagelijks bij Gouweloos meldde, varieerde in 1928 en 1929 van tien tot vijftien. Gouweloos zag als het nut van deze tak van arbeid voor de zending hoofdzakelijk de mogelijkheid regelmatig contacten met de bevolking te onderhouden. Alleen de frappantste staaltjes van behandelingen waren zijns inziens “in staat de harten even te bewegen”. Die conclusie trok hij uit zijn ervaringen met de boven reeds genoemde genezing van een kind in Undolo en dat van een onderdorpshoofd van Sanggona. Soms was de nood groot, zoals tijdens de beriberi-epidemie begin jaren dertig. In 1935 was de bevolking van Sanggona te ziek wegens influenza, longontsteking en malaria om een goeroe of polikliniek te bezoeken en Mollema verzuchtte dat hij zoveel patiënten had, soms tientallen per dag die allemaal thuis bezocht moesten worden, dat er voor een goed gesprek geen tijd overbleef.

16.5 Schuurmans in Lambuya

In Lambuya was de medicijnverstrekking in de eerste plaats bestemd voor de christenen en doopleerlingen. Schuurmans zag er een belangrijk instrument in in zijn strijd tegen een segment van de adat, namelijk dat deel waarbinnen de *mbu'akoi* (priesters en heelmeesters) een cruciale rol speelden. Het was zaak een alternatief te bieden voor de “magische geneeswijze” en vertrouwen te wekken in een “meer rationele wijze van ziekenbehandeling”, waardoor ook het vertrouwen in wat de zendeling verder te vertellen had ongetwijfeld zou toenemen. Hij voelde dat elke succesvolle medische behandeling een aanslag was op de positie van der priester en daarmee op de traditionele samenleving als geheel. Maar voor het overige, als middel om het christelijk geloof over te dragen, achtte Schuurmans de medicijnverstrekking van weinig betekenis.

16.6 Storm in Taubonto

Gezondheidszorg van gouvernementswege bestond in Rumbia en Poleang niet. Daarvoor moest men naar Bau-Bau op Buton, Kolaka of Kendari. Storm, die in Taubonto een kliniekje dreef waar eind jaren twintig dagelijks 40 à 50 bezoekers kwamen, had hierdoor feitelijk een monopoliepositie. Van alle zendelingen op Zuidoost-Celebes was hij het meest uitgesproken in het gebruik van gezondheidszorg als drukmiddel tot bekering, waarbij hij gaandeweg steeds rigoureuzer te werk ging. Als de mensen bij ernstige ziekte de hulp van een priester inriepen, dan “ontzien wij de mensen niet en wijzen erop dat de stervende zijn ongelukkig einde in hoofdzaak heeft te danken aan hun ongeloof en vijandschap tegenover den gezant van God. Het komt erop aan duidelijk te laten zien dat heidendom een oorzaak van ondergang is.” Wie de zendeling als allerlaatste redmiddel zag nadat

de priester geen uitkomst geboden had, werd door Storm niet geholpen.²⁵⁴ Medicijnverstrekking was tevens zijn voornaamste instrument om de tucht in de gemeenten te handhaven en meer in het algemeen invloed uit te oefenen, doch tot bekeringen of “religieuze contacten” leidde deze tak van de zending zelden of nooit.²⁵⁵

Hierin verschilde hij van zijn drie collega's, die wegens de nabijheid van gouvernementsziekenhuizen geen monopolie op de (westerse) gezondheidszorg hadden. Die zagen het bovendien juist als een compliment door zieken te worden benaderd die eerst zonder resultaat een priester hadden geraadpleegd. Een probleem was evenwel dat de zendelingen daardoor een relatief hoog percentage hopeloze gevallen te behandelen kregen, vooral in de beginjaren. Dit deed hun reputatie geen goed.

16.7 Onvrede

Toen de bezuinigingen begin jaren dertig tijdelijk een einde maakten aan de gratis verstrekking van medicijnen, zochten de meeste zendelingen steun bij zendingskransen en vrouwenverenigingen van de NZV in Nederland. Die collecteerden, haakten en breiden normaliter alleen voor zendingshospitallen, doch die bestonden in Zuidoost-Celebes niet. Niet alleen Van der Klift in Mowewe, maar ook Gouweloos en Storm kregen langs deze weg steun. Storm kreeg elk jaar met kerstmis van het Tasikmalaya-comité een kist verbandmiddelen, schrijfgerei, kleding en andere zaken toegezonden. Het feit dat de zo gegeneerde goederen en financiën, die buiten de reguliere NZV-begroting om gingen en in omvang en bruikbaarheid nogal uiteenliepen, een kwestie was van ieder-voor-zich, heeft de betrekkingen tussen de zendelingen bij tijd en wijle ongunstig beïnvloed. Vooral Van der Klift en zijn vrouw werd het kwalijk genomen dat zij tijdens hun verlof alleen steun wierven voor hun eigen werk in Mowewe en geen aandacht hadden voor dat van hun collega's. Een ander probleem was dat er nogal eens onnodig en nutteloos materiaal werd ontvangen. Nadat eerst Cornelia Gaarkeuken, de vrouw van Gouweloos, afwijzend gereageerd had op door haar ongevraagd van een Rotterdamse vrouwenkrans ontvangen kisten met winterkleren – ze had om geld voor medicijnen gevraagd, dat ze vervolgens ook kreeg²⁵⁶ – heeft vooral Schuurmans zich kwaad gemaakt over “al dat particuliere gebedel – – – omdat men de belangen van het geheel achterstelt bij die van een bepaalde post of persoon en op het zendingsveld de juiste samenwerking bederft”.²⁵⁷

Schuurmans, die deze kwestie zag binnen het grotere geheel van de gebrekkige onderlinge samenwerking van de ressorten, kreeg steun van Gouweloos. Cornelia Gouweloos riep op de financiering van dit soort werk niet vanaf het zendingsveld maar via de classes in Nederland te regelen.²⁵⁸ Bovendien moest de opbrengst ten goede komen van het gehele zendingswerk en moesten al te grote verschillen tussen ressorten vermeden worden. Doch eenvoudig was dit niet. Pas in 1937

²⁵⁴ G.C. Storm a. Hb NZV, 20/9/1928, ARvdZ 101/4/1.

²⁵⁵ G.C. Storm a. Hb NZV, 30/11/1926, ARvdZ 1/4/7.

²⁵⁶ C. Gouweloos-Gaarkeuken a. Hb NZV, 23/8/1933; Hb NZV a. C. Gouweloos-Gaarkeuken, 2/12/1933, ARvdZ 101/4/3; C. Gouweloos-Gaarkeuken, “Voor de Zendingskransen”, *Nederlandsch Zendingsblad*, 18/2 (febr. 1935) 30; Hb NZV a. Gouweloos, 15/7/1935, ARvdZ 101/4/4.

²⁵⁷ J. Schuurmans a. Hb NZV, Lambuya 26 juli 1934; ARvdZ 101/4/3.

²⁵⁸ C. Gouweloos-Gaarkeuken, “Voor de Zendingskransen”, *Nederlandsch Zendingsblad*, 17/3 (maart 1934) 44.

kreeg conferentie meer zeggenschap over de besteding van deze tweede geldstroom. Dat Schuurmans daarnaast het werk van Anna Snijder grotendeels overbodig en slecht georganiseerd vond, zal wel ingegeven zijn door zijn onvrede over de scheve verdeling van de gelden. In een terugblik na de oorlog beschouwde hij haar werk overigens in een positiever licht.²⁵⁹

16.8 De medische kennis van de zendelingen

De medische kennis van de zendelingen, die tijdens hun opleiding in Nederland onderwezen waren in zaken als verloskunde, wondbehandeling, tropische ziekten en recepteerkunst, was uiteraard beperkt. Waar tallozen geholpen moesten worden onder primitieve omstandigheden, konden fouten niet uitblijven. Van twee verkeerd uitgevoerde bevalling door Schuurmans in december 1928, waarvan een met dodelijke afloop voor moeder en kind, hebben gouvernementsarts Maengkom (1926-1929), die toch al geen enkel vertrouwen had in de medische kennis van Schuurmans en alle samenwerking met hem afwees, en enkele hoofden en *hadat*-leden gebruikgemaakt om de positie en reputatie van de zending aan te tasten. Dat Maengkom daarbij succes had kwam mede doordat de toenmalige controleur van Kendari H.W. Vonk wegens malversaties het zwijgen van dezelfde hoofden had moeten “kopen”.²⁶⁰ De zaak deed veel stof opwaaien en haalde zelfs de landelijke pers, onder andere *Bintang Timoer* (Maskassar) en enkele bladen op Java. Een formele aanklacht door Maengkom tegen Schuurmans bij de Officier van Justitie in Makassar liep weliswaar op niets uit wegens ingrijpen van Vonk’s opvolger, W.A. de Laat de Kanter (1928-1929), doch wel kwam voorlopig een einde aan de juist weer enigszins op gang gekomen medicijnvoorziening door het gouvernement. Als gevolg hiervan verliep het polikliniekwerk van de zending in Lambuya en omgeving en viel de bevolking terug op haar traditionele heelmeesters, wat nog verergerd werd doordat kapitein Gramberg, het in 1929 nieuw aangetreden Hoofd van Plaatselijk Bestuur van Kendari, wegens klachten die hem over Schuurmans bereikt hadden omdat hij zich meer dan eens met bestuurszaken bemoeide, dit beleid van inperking en tegenwerking van de zending voortzette en zelfs uitbreidde. De nieuwe gouverneur L.J.J. Caron, “een zeer vriendelijk mensch” volgens Schuurmans,²⁶¹ die in november 1929 naar Lambuya kwam, bracht de kwestie uiteindelijk tot een voor Schuurmans goed einde.

²⁵⁹ J. Schuurmans, “Terreinoverzicht van Z.O. Celebes”, [begin sept. 1947], ARvdZ 101/4/5.

²⁶⁰ J. Schuurmans a. Hb NZV, 27/6/1929, ARvdZ 101/4/1.

²⁶¹ Ook Van der Klift was onder de indruk van Caron: “Ik ontmoette nog geen zoo hooggeplaatst Gouvernementsambtenaar met zulk een zendingskennis en zendingsliefde als den Heer Caron. God zegene hem en geve, dat hij nog heel lang het Bestuur over dit gewest kan waarnemen.” H. van der Klift a. Hb NZV, 22/10/1930, ARvdZ 101/4/1. Na een bezoek aan Caron in Makassar was Gouweloos heel anders over hem gaan denken: “Neen, de zeer sympathieke indruk, die hij op mij maakte is wat veranderd bij het hooren van het een en ander. Er zijn nog wel enkele verhalen, niet ons werk betreffende, die een kijkje op hem geven en mij persoonlijk hebben doen besluiten: Hou dien man in de gaten. Mijn opinie is: Het is een politicus, die niet spoedig zijn weerga zal vinden.” M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 15/10/1931, ARvdZ 101/4/2.

16.9 Enkele voorlopige conclusies

Aan het slot van de vooroorlogse geschiedenis van de zending in Zuidoost-Celebes kunnen enkele observaties gemaakt worden. Deze betreffen de belangrijkste elementen en omstandigheden die bepalend zijn geweest voor het resultaat van 25 jaar zendingswerk en volksontwikkeling.

1. De zending heeft zich ten tijde van de pacificatie van Zuidoost-Celebes in het binnenland gevestigd. Op een aantal plaatsen is zij de islam voor geweest. Niet omdat de islam er onbekend was, maar omdat die op weerstand onder de bevolking stuitte.

2. In drie essentiële onderdelen van het maatschappelijk leven in Zuidoost-Celebes, de landbouw, de medische zorg en het volksonderwijs, heeft de zending met haar vrijwel exclusieve gerichtheid op de kleine christelijke gemeenschappen splijtend gewerkt en de kiem gelegd voor latere tegenstellingen tussen clans en sociale groepen onderling c.q. bestaande tegenstellingen aangewakkerd. Hoe groter de afstand van de bevolking in doen en denken tot de traditionele religie en de islam, hoe sneller het zendingswerk succes had. Alleen de *Muhammadiyah*, die een vergelijkbare positie innam tegenover de adat en lokale cultuur als de NZV, kon de zending inhoudelijk enig weerwerk bieden.

3. Talloze malen werd het hoofdbestuur erop gewezen dat vier of vijf zendelingen voor Zuidoost-Celebes niet voldoende waren. Zes werd als het minimum beschouwd, zeven was beter. Om twee redenen. Ten eerste is de gehele oostelijke helft van het schiereiland, de onderafdeling Kendari, grotendeels braak gebied gebleven. In de tweede plaats waren door de periodieke verloven (om de zeven jaar had men een à twee jaar verlof) feitelijk slechts drie van de acht jaar alle vier de zendelingen tegelijk op het zendingsveld aanwezig. De overige vijf jaar moest worden waargenomen.

4. De bezuinigingen die omstreeks 1926 en in de jaren dertig in Oegstgeest werden doorgevoerd, hebben met name het volksonderwijs en de medische dienst van de zending benadeeld. Niet alleen doordat scholen moesten worden opgeheven, maar vooral doordat de meeste Minahassische onderwijzers werden vervangen door abiturienten van Van der Klift's normaalleergang in Mowewe. Dit betekende niet alleen een aanslag op het niveau van het onderwijs, maar ook een terugtocht van het Maleis als kerk- en schooltaal ten gunste van het Tolaki en het Tomoronene.

5. Deze bezuinigingen (4) betekenden verder een beperking van:

a. de breedte van het onderwijs. Afgezien van Van der Klift's normaalcursus, de "Sekolah Agama" van Schuurmans en Mollema en de Kendarische Hollandsche School van Gouweloos, beschikte de zending alleen over volksscholen, niet over vervolgscholen of andere instellingen van vervolgonderwijs;

b. de medische dienst. Deze is tot aan 1942 het stadium van de reistassen en verbandtrommels niet ontstegen. Een gemiste kans was het niet doorgaan van de overname van het gouvernementsziekenhuis in Kendari;

c. het taalwerk. Doordat aan Zuidoost-Celebes een eigen taalgeleerde onthouden werd, die de productie van kerkelijke teksten op zich had kunnen nemen, was elke zending op eigen talenten en tijd krachten aangewezen. Die waren meestal beperkt. Bovendien schortte het aan onderlinge afstemming der werkzaamheden, zodat veel werk dubbel gebeurde en ander werk niet gedaan werd;

- d. het Europese personeel. Storm verliet in 1937 Zuidoost-Celebes en werd om financiële redenen niet vervangen. Mollema vertrok in 1940 en werd evenmin vervangen. In februari 1942, bij de komst van de Japanners, waren er slechts twee zendelingen in Zuidoost-Celebes, Van der Klift en Gouweloos (Schuurmans was met verlof). Dit was wat de omvang betreft niet bepaald een formatie waarvan in getalsmatig opzicht grote dingen verwacht konden worden. Op zichzelf zouden twee zendelingen genoeg geweest kunnen zijn indien er een inheemse kerkelijke organisatie had bestaan, met een eigen leiding, die bezig was de regie over te nemen. Doch dat was niet het geval.
6. Gezondheidszorg, onderwijs en lectuurproductie/bijbelvertaling waren beproefde methoden en belangrijke onderdelen van het zendingswerk die, indien ze grondig ter hand waren genomen, ongetwijfeld voor een aanzienlijk groter resultaat, uitgedrukt in aantallen bekeerlingen, inheemse voorgangers en gemeenten, van het zendingswerk hadden kunnen zorgen.
7. De conferentie van zendelingen functioneerde niet of slecht getuige, met name in de jaren dertig, het ontbreken van coördinatie van de werkzaamheden en het bestaan van uiteenlopende visies van de zendelingen op tal van onderwerpen. Na de sluiting van de normaal cursus in Mowewe startten Schuurmans en Mollema elk hun eigen opleiding van inheemse hulpkrachten, geheel gericht op hun eigen ressort. Ook ten aanzien van andere vragen, zoals de noodzaak om in allerlei kwesties bij het gouvernement te interveniëren, de vraag wanneer en hoe de gemeenten tot een grote financiële bijdrage aan het zendingswerk konden worden aangespoord en de benadering van de “bijloopers”, kon geen overeenstemming bereikt worden.
8. Het opgeven van het programma van sawah-bouw door het gouvernement in de jaren twintig leidde ertoe dat van kampongconcentratie weinig terecht kwam. Kampongs werden wel aangelegd of uitgebreid maar doordat de bevolking haar tuinen in de bergen behield, werden ze slechts gedurende een beperkt aantal weken of maanden per jaar bewoond. De vorming van kerkelijke gemeenten werd zo niet verhinderd dan toch wel ernstig gehinderd.
9. De Oost-Borneo-Maatschappij aan de kust van de Golf van Bone, een mijnbouwbedrijf dat medio jaren dertig zijn werkzaamheden startte, trok veel inheemse arbeidskrachten. Wat Zuidoost-Celebes betrof, verlieten honderden, zo niet enkele duizenden mensen hun dorpen. Onder hen bevonden zich veel christenen. Hoewel Van der Klift hen soms bezocht en vanaf oktober 1938 de *guru jemaat* van de Indische Kerk in Kolaka, de Molukker J. Haurissa, een deel van zijn tijd aan hun verzorging besteedde, werden er geen eigen kerkelijke gemeenschappen onder deze arbeidsmigranten gevormd. Hierdoor ging tot aan de Japanse invasie een aantal christenen voor de zendingskerk verloren, naar ruwe schatting enkele honderden.

17. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

17.1 De Japanse tijd

Nadat Schuurmans in februari 1940 met Europees verlof gegaan en Mollema in juni 1940 naar Alor overgeplaatst was, waren er tot aan de Japanse invasie slechts twee zendelingen in Zuidoost-Celebes werkzaam: H. van der Klift in de ressorten Taubonto en Mowewe, en M.J. Gouweloos in Kendari, Lambuya en Sanggona. Tijdens de oorlogsjaren verdwenen ook zij. Gouweloos werd op 24 januari 1942, de dag van de Japanse invasie, door de Japanners doodgeschoten, waarna zijn vrouw, Cornelia Gaarkeuken, en Van der Klift en zijn vrouw in verschillende kampen in Midden- en Zuid-Celebes geïnterneerd werden.²⁶²

Aan het begin van de bezetting deed het gerucht de ronde dat de Japanners het christendom niet zouden toelaten. Doch dat viel mee. Ze beschouwden christendom en islam als vreemde en overbodige elementen en trachtten ze dienstbaar te maken aan hun Pan-Aziatische waanideeën. Christenen en islamieten werd verteld dat hun toekomst bij Nippon lag en niet bij het Westen of de Arabische wereld. De *anakia* waren verdeeld in hun houding, de meesten liepen de Japanners na, minder uit liefde voor hen dan uit afkeer van de Nederlanders en uit lijfsbehoud. Onder vooraanstaande hoofden die zich openlijk vijandig tegenover de inheemse christenheid opstelden waren *kapitang* Pu'uwatu Ra'eyati van Mekongga, het districtshoofd van Pu'undidaha, Lasandara in Wawotobi, de *inoa* van Lambuya en verschillende dorpschoude, alsmede enkele Manadonese en Ambonese ambtenaren en onderwijzers. Anderen namen een niet-onwelwillende of zelfs voorzichtig-welwillende houding aan, zoals zelfbestuurder Malaka Arifin Tekaka en *sapati* Mali van Kendari, de *mokole* van Rumbia en, bijna vanzelfsprekend, het onderdistrictshoofd van Rate-Rate C.P. Rere, de voormalig goeroe-voorganger van Poli-Polia.²⁶³

Hoewel de Japanners zich weinig met de christenen inlieten – behalve als ze prostituees en dwangarbeiders nodig hadden – werden hier en daar kerkgebouwen afgebroken, zoals in Nohu-Nohu (Wawotobi), en andere leeggeroofd, terwijl de inventaris van de polikliniek te Mowewe overgebracht werd naar het ziekenhuis in Kolaka. De meeste kerkgebouwen echter hebben de bezetting doorstaan. Dat nam niet weg dat de interne organisatie van de inheemse christenheid verzwakte en sommige goeroes het leven lieten zoals Victor Bolo, en anderen, zoals J.P. Rumono, Zuidoost-Celebes verlieten.²⁶⁴ De vrije zondag werd afgeschaft, de scholen waren die dag open. De schoolonderwijzers, die allen in dienst van de bezetter overgingen, werd verboden als voorgangers der gemeenten op te treden. Door overplaatsingen van onderwijzers werden veel gemeenten van hun voorganger beroofd. Hier en daar was nog wel in naam een voorganger, maar die was meestal alleen op zondag aanwezig

²⁶² Gouweloos werd vermoord bij de kampong Punggolaka, waarna zijn lijk door kampongbewoners van alle bezittingen werd ontdaan. Met een aantal op dezelfde dag vermoorde gouvernementsambtenaren werd hij ook te Punggolaka begraven. Verslag hiervan ook in: Interview auteur met Lewi (Mowewe, 9/7/1992) 7-8.

²⁶³ H. van der Klift, "Losse aantekeningen over den toestand der Christenen op Z.O. Selesbes gedurende en na den oorlog". Prive-archief Van der Klift, Grijs map. Ongeïventariseerd.

²⁶⁴ Rumono verbleef enige tijd in M.-Celebes, waarna hij in Z.O.-Celebes terugkeerde en onderwijzer in Uwe Esi werd. In 1945 verhuisde hij naar Simbune, waar hij een school opende. Ook na 1945 bleef hij on het onderwijs werkzaam. Interview auteur met J.P. Rumono, (Mowewe, 9/7/1992) 4-5.

om een verplichte, door de Japanners opgestelde preek voor te lezen en verder zagen de mensen hem niet. Aanvankelijk werden nog zondagsamenkomsten gehouden op verborgen plaatsen in de wildernis. Tot ook die ophielden. Van regelmatig contact tussen de gemeenten en hun voorgangers was weinig of geen sprake en op een paar uitzonderingen na werden “de gemeentetjes uit de zichtbaarheid weggevaagd”.²⁶⁵ Uitzonderingen onder de goeroes waren in het ressort Lambuya Gigir, Boonde en Ferdinand Sonaru, en in het ressort Rumbia en Poleang Powatu. Deze goeroes, waarvan de meesten het voor de oorlog al goed deden, hebben hun best gedaan hun gemeenten bij elkaar te houden, al liepen ook zij aan de Japanse ideologische leiband.

Gedurende 1942 en een groot deel van 1943 lag het kerkelijk leven in Zuidoost-Celebes nagenoeg stil. In de loop van 1943 belastte goeroe E. Hukum van de Indische Kerk te Kendari zich met de algehele leiding van het inlandse kerkewerk. Veel kon hij weliswaar niet doen, omdat hij de volkstaal niet sprak, maar hij en enkele Ambonese gemeenteleden hebben de inlandse voorgangers aangespoord hun werk te blijven doen, hen soms vergezeld op hun reizen en het bij de Japanners voor hun geloofsgenoten opgenomen als inlandse hoofden of individuele Japanse beambten het hun lastig maakten. Doch deze samenwerking tussen Ambonezen en Tolaki verliep niet zonder problemen. De spanningen liepen uiteindelijk zo hoog op, dat een conferentie van voorgangers en evangelisten, op 17 december 1943 te Lambuya bijeen, besloot Boonde en I Ndabio naar Miyahira²⁶⁶ in Makassar te zenden. De Japanse predikant Shusho Miyahira was secretaris van de Japanse Gouverneur van Celebes en het hoofd van het Kantoor voor Godsdienstzaken van de *Minseibu* (Japanse Civiele Bestuur van Oost-Indonesië onder de Japanse marine), in welke hoedanigheid hij verplichte preken distribueerde.²⁶⁷ Dat bezoek vond plaats tussen eind december 1943 en begin januari 1944. Miyahira ging akkoord met de benoeming van Boonde tot algemeen leider (*kepala ketua* of *pengurus ketua*) van het zendingswerk in Zuidoost-Celebes, en van Sonaru, I Ndabio, Benjamin Rere en Po'enda uit Rumbia-Poleang tot zijn plaatsvervangers (*kepala muda* of *pengurus muda*), die ieder verantwoordelijk werden voor een deel van kerkelijk Zuidoost-Celebes. Ook werd een lijst van gemeenten en groepen christenen en hun voorgangers opgesteld.

Bij deze gelegenheid beklagde Boonde zich bij Miyahira over het gedrag van een aantal hoofden, onder wie Lasandara in Wawotobi en, wat Poleang-Rumbia betreft, de sultan van Buton. Miyahira instrueerde weliswaar de betrokkenen de kerk met rust te laten, zondagse bijeenkomsten niet te verstoren, alle geroofde zendingseigendommen terug te geven en alle schade te herstellen, doch zijn bevelen werden genegeerd. Formeel vielen de inlandse gemeenten in Zuidoost-Celebes onder toezicht van de *Selebes Kiristokyodan Rengokai* (Christelijke Raad van Celebes), een op 28 december 1942 door de Japanners opgerichte regionale raad van kerken te Makassar. Dat was het kanaal waarlangs

²⁶⁵ J. Schuurmans a. Directie SZC, 26-27/9/1946, ARvdZ 101/4/5.

²⁶⁶ In december 1943 werd Miyahira als voorzitter vervangen door een Japanse ambtenaar, Takahasi, en die weer door de Japanse predikanten Kazuo Kaneda (1944) en Shigeharu Seya (1944-1945). In totaal stuurde Japan gedurende de Tweede Wereldoorlog twintig legerpredikanten naar Indonesië, die belast waren met het toezicht op de Indonesische kerken in hun district. In 1944 en 1945 werkten op Celebes de predikanten: Shigeharu Seya, Aishin Kida, Shusho (Hidemasa) Miyahira en Saburo Yasumara in Makassar; Goro Fujisaki in Poso; Jiro Hamazaki en Akira Takagi in Manado, Hara, *Function*, 8-9.

²⁶⁷ Over hem: Van den End, “Miyahira Shusho”.

Miyahira en zijn opvolgers de inheemse christenheid hun instructies gaven. Behalve dat langs deze weg de uitbetaling van de traktementen van Boonde en zijn vier plaatsvervangers over de eerste vijf maanden van 1945 geregeld werd en de christenen er zo nu en dan per algemene rondzendbrief op gewezen werden dat het hun plicht was “Nippon met alle macht te helpen [en] ... de preeken van Prof. Dr. Shirato²⁶⁸ en de toespraken van Wakil Minseibu minstens eenmaal per maand aan de gemeenten voor te lezen”, was dit de enige rechtstreekse bemoeienis die de Japanse kerkelijke autoriteiten in Makassar met de christenen in Zuidoost-Celebes hebben gehad.

Deze formele erkenning door het Japanse centrale gezag in Makassar zag er op papier aardig uit. In werkelijkheid veranderde er echter niets en waren tegen het eind van de oorlog “de gemeenten totaal uiteengevallen en was het geestelijk leven bij velen uitgeblust”.²⁶⁹ De sacramenten werden nergens bediend, behalve in Poleang-Rumbia waar de “pandita-in-oorlogstijd” Powatu te Taubonto dat wel deed.

Doordat alle kerkelijke administratie verloren gegaan is, is niet vast te stellen hoe groot de afval geweest is, doch dat er tijdens de bezetting gemeenteleden tot de voorouderlijke religie of de islam zijn teruggekeerd of overgegaan staat vast. Niet alleen had het kerkvolk te lijden, ook de rangen der goeroes werden uitgedund, al was het maar omdat er geen geld was voor hun traktementen en ze allemaal door arbeid elders aan de kost moesten komen. Sommige vervielen tot armoede of waren op liefdadigheid aangewezen. Anderen troffen het beter. Powatu aanvaardde een goedgesalarieerde betrekking bij een Japanse handelsorganisatie en werd later weer hoofd van de school te Taubonto. Twee van de drie jongens die tijdens de oorlog van de evangelistenopleiding in Pendolo (Midden-Celebes) terugkeerden, beiden afkomstig uit vooraanstaande, geheel islamitische hoofdenfamilies, gingen al snel over naar de islam. Dat deed ook een knaap die namens de zending op de kweekschool te Bau-Bau (Buton) tot volksschoolonderwijzer was opgeleid, doch ervoor koos zijn ouders te volgen die al eerder tot de islam waren overgegaan. In 1945 en 1946 bekeerden drie voormalige onderwijzers van zendingsscholen, allen opgeleid aan Van der Klift's normaalschool, zich tot de islam.

Naast deze individuele gevallen en druk van buiten, heeft de jonge christenheid tijdens de oorlog ook de nodige interne problemen gekend. Deze werden geformuleerd tijdens een eind oktober 1946 te Lambuya gehouden bijeenkomst van ressortsleiders en gemeentevoorgangers en hielden in 1. dat de voorgangers en andere leidende figuren te veel het hoofd gebogen hadden voor de Japanse bezetters en de hoofden; 2. dat er onenigheid was geweest over de vraag wie de leiding had, oftewel dat de positie van kerkleiders als Boonde en I Ndabio niet onomstreden was; 3. dat veel voorgangers en andere gemeenteleden weigerden iets voor hun gemeente te doen als ze er niet voor betaald werden – een probleem dat tot in de jaren vijftig voortduurde, toen ook en vooral hogere kerkelijke bestuurders deze houding aannamen; 4. dat van enig streven om op eigen benen te staan, zowel in geestelijk als in materieel opzicht, niets gebleken was, terwijl dat toch zo nodig was geweest.

²⁶⁸ Hichiro Shirato; geb. 1912; predikant van de United Church of Christ in Japan (*Nihon Kirisuto Kyodan*); 1943-1946 in Indonesië.

²⁶⁹ J. Schuurmans, “Terreinoverzicht van Z.O. Celebes”, begin september 1947, ARvdZ 101/4/5.

17.2 De Europeanen: eerste bezoeken; plannen

*Maar dat men op Z.O. Selebes sterk naar de terugkomst der zendelingen verlangt, is zeker. En dat hun komst zeer spoedig plaats heeft, is noodzakelijk. Er is zeer veel opbouwend werk te doen.*²⁷⁰

Met deze hoopvolle woorden besloot Van der Klift het verslag van zijn eerste bezoek aan het naoorlogse Zuidoost-Celebes. Van der Klift was de eerste van de vooroorlogse zendelingen Zuidoost-Celebes weer bezocht. Hij beperkte zijn bezoek, dat plaatsvond van 27 november 1945 tot 13 januari 1946, noodgedwongen tot het oostelijke deel, daar Kolaka en Poleang-Rumbia nog te gevaarlijk werden geacht. Hij ontmoette soldaten, hoofden en ambtenaren, troostte weduwen van omgekomen KNIL-militairen, bezocht groepen christenen, doopte tientallen volwassenen en kinderen en zegende huwelijken in. Overal hoorde hij verhalen over de oorlog en noteerde ze en maakte het zo voor latere generaties mogelijk een indruk te krijgen van de toestand in Zuidoost-Celebes tijdens de bezetting. Van der Klift was niet bovenmatig somber gestemd over de onder de bevolking heersende stemming jegens de Nederlanders, te meer daar sommige inheemse voorgangers hoop putten uit de aanwezigheid van de NICA-troepen – al namen andere goeroes de wapens op tegen de Nederlanders, zoals in Rate-Rate en Poli-Polia, waar beide gemeenten verdwenen waren en een aantal dorpelingen zich onder leiding van goeroe Ponggoeha bij de pro-republikeinse *Gerakan Merah Putih* aansloot.²⁷¹ Hoewel ook Van der Klift wel inzag dat de omstandigheden veranderd waren, meende hij kansen te zien om het vooroorlogse zendingswerk te hervatten, zo niet alles dan toch wel de belangrijkste onderdelen ervan. Hij repatrieerde echter in februari 1946 en is er verder niet bij betrokken geweest.

Schuurmans, die met twee nieuwe collega's Thies S. Houtsma en Leen Boer²⁷² in augustus 1946 in Kendari arriveerde, was minder positief. Hij realiseerde zich heel goed dat de toekomstige positie van de zending in belangrijke mate beïnvloed zou worden door de ingrijpende politieke veranderingen die zich op nationaal vlak voltrokken, zoals de titanenstrijd tussen het Javaanse republicanisme en Van Mook's federalistische gedachtegoed, de vorming van een semi-autonome Deelstaat Oost-Indonesië en de onzekerheid over de precieze plaats van de zelfbesturende landschappen en de zelfbesturen binnen dit geheel. Politieke spanningen gingen hand in hand met godsdienstige. Hoewel de inheemse christenheid aanvankelijk niet anders leek te verwachten en sommigen ook hoopten dat de vooroorlogse verhoudingen, zowel de kerkelijke als de politieke, werden gecontinueerd, gaven verschillende goeroes te kennen een grotere zelfstandigheid en meer verantwoordelijkheid te willen dan ze voor de oorlog gehad hadden. Die kregen ze.

Desondanks dachten Schuurmans, Houtsma en Boer bij aankomst voornamelijk in termen van wederopbouw en voortzetting van het vooroorlogse zendingswerk, al beseften ze heel goed dat de omstandigheden waaronder ze hun werk moesten doen, zoals gebrekkige woongelegenheden, het

²⁷⁰ H. van der Klift, Rapport betreffende de toestand op het zendingsterrein van de NZV in Z.O. Celebes, Makassar eind januari 1946, ANZR 504.76.

²⁷¹ Interview auteur met J. Lakebo, Pu'undidaha, 12/7/1992.

²⁷² Leen Boer; 1915-1997; 1944 hulpprediker te Spijkenisse; 1946 zendeling in ZO-Celebes; 1951 hulppr. te Sirjansland; 1953 predikant te Silvolde; 1957 te Haamstede; 1964 te Almkerk; 1968 te Hazerswoude; 1973 te Katwijk aan Zee; 1980 emeritus.

ontbreken van transportfaciliteiten, het feit dat twee van de drie zendelingen nieuw waren en de landstaal niet en Maleis slecht spraken, en een in alle windstreken uiteengejaagde bevolking, bepaald moeilijk waren. Dikwijls moesten ze bij het bestuur en het leger om hulp aankloppen. Hun omgang met Tekaka, de zelfbestuurder van Kendari, was weliswaar allerhartelijkst, maar onder het niet-christelijke deel van de kampongbevolking was een anti-zendingsstemming onmiskenbaar. Daar leefde de uit vooroorlogse tijden daterende overtuiging voort dat zending en bestuur “sama sama blanda” was, een pot Nederlands nat.²⁷³ Deze beeldvorming werd bevestigd door het gerucht dat het bestuur de financiering van het zendingswerk op zich had genomen – dat was in zekere zin juist daar de nieuwe controleur van Kendari, G.J. Wolhoff, op verzoek Van der Klift vanaf eind 1945 de traktementen van alle gemeentevoorgangers via het bestuurskantoor uitbetaalde en tot medio 1947 het zendingswerk, wegens problemen met het beschikbaarstellen van kredietfaciliteiten door Oegstgeest,²⁷⁴ geheel gefinancierd werd met door het bestuur verschaft leningen.

17.3 De zending en de republiek

Door deze ogenschijnlijk nauwe band met het bestuur zat de zending in een hoek waarin ze niet wilde zitten. Al voor zijn aankomst in Makassar in juni 1946 had Schuurmans naar eigen zeggen de republiek “principiële” aanvaard, althans voorzover die de vrucht was van een “gezond nationalistisch Indonesisch streven”.²⁷⁵ Eenmaal in Zuidoost-Celebes zocht hij contact met een aantal leidende nationalisten en leden van de pro-republikeinse *Gerakan Merah Putih*, de Rood-Witten, in de gevangenis van Kolaka, met wie hij aan de hand van het werk van Syahrir sprak over de vraag waar de Republiek wel en waar ze niet voor stond. Zijn bezorgdheid werd ingegeven door de bandeloosheid van veel Rood-Witten, voor wie met name de christenen banger waren dan ze ooit voor de Japanners waren geweest – al bevonden zich onder de Rood-Witten ook christenen. Schuurmans en sommige gematigde republikeinen hadden de overtuiging dat onder de heersende omstandigheden een volledig “merdeka” funest zou zijn voor de bevolking van de Grote Oost, omdat daar geen nationalistische leiders van het kaliber van een Syahrir en Sukarno waren. Land en volk wachtte slechts de afgrond van armoede en terreur. Schuurmans’ openlijke kritiek op de *daerah*-vorming, een belangrijke bouwsteen van de Deelstaat Oost-Indonesië, als schadelijk voor de belangen van het volk omdat door “strooplikken – – – alle mogelijke onbenullige kerels uit oude feodale families weer op de voorgrond” geschoven werden, viel in kringen van leger en inlichtingendiensten uiteraard verkeerd. Daar kwamen Schuurmans en zijn collega’s bekend te staan als “die extremistische dominees”, van wie werd nagegaan of ze “zich in het binnenland ook in deloyale geest uitspraken”.²⁷⁶ Hoe begrijpelijk deze uitvallen misschien waren, haar openlijk afstand nemen van de federatiegedachte heeft de zending in een lastig parket gebracht. Goodwill werd verspeeld, zowel bij de zelfbesturen, die niets van de republiek en alles van Van Mook verwachtten, als bij het binnenlands bestuur en de legerleiding, waarvan veel tegenwerking werd ondervonden. Als gevolg hiervan werden de zendelingen vaak

²⁷³ L. Boer a. Directie SZC, 26/4/1948, ARvdZ 101/4/5.

²⁷⁴ Dit hing samen met strenge overheidsregels, zoals de strijd tegen zwart geld. Alle zendingvelden hadden hier mee te maken. Hierover Directie SZC a. J. Schuurmans, 8/5/1947, ARvdZ 101/4/5.

²⁷⁵ J. Schuurmans a. Directie SZC, 10/6/1946, 5/7/1946, ARvdZ 101/4/5.

²⁷⁶ J. Schuurmans a. Directie SZC, 6/1/1946, ARvdZ 101/4/5.

transportfaciliteiten onthouden en werd de beoogde aankoop van een stuk grond in de buurt van Kendari II, waar een internaat had moeten komen voor leerlingen die in Kota Kendari verschillende scholen bezochten, tegengehouden. Ook had hier een door het zendingsconsulaat te exploiteren landelijk trainingscentrum voor *rural reconstruction* en een kweekschool gevestigd moeten worden. Er kwam niets van.

Opgemerkt dient te worden dat de voorkeur van Schuurmans voor Sukarno, die tot op zekere hoogte door zijn beide collega's werd gedeeld, zowel van pragmatische als van principieel-politieke aard was. Ze verwachtten dat alleen Sukarno een sterk, effectief, modern en democratisch gezag zou kunnen vestigen; noch de voorstanders van een federatie zoals de regering van de Deelstaat Oost-Indonesië, noch de conservatieve, autocratische zelfbestuurders, noch de rampokkende *Merah Putih*-extremisten of andere heethoofden waren daartoe in staat. Wilde men de *daerah*-vorming onverhoopt toch doorzetten en een levensvatbare toekomst geven, zo liet Schuurmans het bestuur desgevraagd weten, dan dienden de oude feodale zelfbesturen grondig gemoderniseerd en gedemocratiseerd te worden – een advies dat bij resident dr. Lion Cachet in Makassar wel, bij de Nederlandse bestuursambtenaar in Kendari bepaald niet in goede aarde viel.

17.4 De *daerah*-politiek, de islam en de zending

Toch was het lot van kerk en zending in Zuidoost-Celebes veel afhankelijker van de deelstaat-politiek dan Schuurmans zich waarschijnlijk heeft gerealiseerd, onder meer omdat als onderdeel van de *daerah*-vorming in Zuidoost-Celebes een einde gemaakt werd aan de suprematie van het islamitische Luwuq over Kolaka en de gematigde Tekaka, de zelfbestuurder van Kendari, als inlands bestuurshoofd van geheel Zuidoost-Celebes minus Poleang-Rumbia was voorgedragen. Schuurmans juichte dit laatste toe omdat hij meende dat zo aan de opmars van de islam, voor zover Luwuq daaraan bijdroeg, een halt kon worden toegeroepen, terwijl de meeste inlandse bestuurshoofden de Nederlanders betrekkelijk welgezind waren. Want het was duidelijk dat de voorbereidingen voor een in godsdienstig en cultureel opzicht pluriforme Deelstaat Oost-Indonesië, wier grondslagen werden geformuleerd op de conferenties te Malino in juli 1946 en te Denpasar in december 1946, ook in Zuidoost-Celebes hun invloed deden gelden en een keerpunt in de houding van veel zelfbestuurders en hoofden ten gunste van de Nederlanders en de inheemse christenheid markeerden – al bleef de sultan de christenheid in Poleang en Rumbia tegenwerken waar hij kon, niet in de laatste plaats omdat Rahia een van de voormannen was van de Los-van-Buton-beweging. Deze welgezinde opstelling van veel hoofden had wel een prijs, namelijk het afzien door de zending van de teruggave van in de oorlog geroofde eigendommen, van huizen tot vee en het meubilair der zendelingen. Pogingen daartoe hadden tot dan toe al tot veel irritaties geleid. In plaats daarvan concentreerden Schuurmans en zijn collega's zich in hun contacten met de hoofden op de belangen van land en volk en troffen met hen regelingen die de christenen rechtszekerheid verschafften en de kerk-in-wording een gelijkwaardige plaats gaven naast de islam, die het tot dan toe naar het gevoel der betrokkenen gemist had.

Wat dit laatste betreft, het volgende. Sinds 1942 was de islam veel actiever dan daarvoor, waarbij hij openlijk steun kreeg van het inlandse bestuurlijke establishment. Gebruikmakend van het

heersende bestuurlijke vacuüm in en vlak na de oorlog werd met succes gepoogd het godsdienstige, politieke en maatschappelijk leven zodanig te vervlechten dat het voor de bevolking steeds moeilijker werd zich aan islaminvloeden te onttrekken. Deze vervlechting kreeg onder meer vorm in de overdracht van bepaalde bevoegdheden van islamitische beampten en raden op de *putobu*, adat-functionarissen op dorpsniveau, waar iedereen, ook niet-islamieten, mee te maken had. Het gevolg was dat de christenen, die toch al tot de *ata*, de laagste en onaanzienlijkste maatschappelijke regionen behoorden, sterker dan voor de oorlog het gevoel hadden buiten de samenleving te staan en rechteloos te zijn, te meer daar de zaken die de *putobu* niet konden oplossen, beslist werden door hun hoofd, de “opperrechter” Aresunggu, de tweede man in Konawe achter zijn broer Lasandara, die indien het om godsdienstige zaken handelde geadviseerd werd door een *Majelis Agama Islam*. En er waren maar weinig zaken waar naar islamitisch inzicht geen godsdienstige kant aan zat. Vooruitlopend op de behandeling in het parlement in Makassar in 1949 van een grondwet voor de Deelstaat Oost-Indonesië, waarin zaken als godsdienstvrijheid en de verhouding tussen godsdienst en staat geregeld werden, wees Schuurmans begin 1947, op verzoek van een aantal leiders van de inheemse christenen, het zelfbestuur van Kendari erop dat de overheid neutraal diende te zijn tegenover alle burgers en de belangen van het gehele volk diende te behartigen en niet alleen die van een deel, ook als dat deel de meerderheid uitmaakte. Maar in zijn hart geloofde Schuurmans niet in de mogelijkheid van een neutrale staat of van scheiding van de islam en de staat en haar organen, al geloofde hij op dat moment ook niet in de boze opzet van de meeste inlandse hoofden. Op voorstel van Schuurmans, die dergelijke zaken nadrukkelijk niet via een “perintah” van het Europese bestuur maar rechtstreeks met de hoofden wilde afhandelen, werden in dit verband voor de christenen aparte *putobu* aangesteld. Deze adat-functionarissen spraken recht “volgens Christelijke opvattingen” doch stonden net als hun islamitische tegenhangers onder toezicht van Aresunggu. Deze laatste werd voor zaken die de christenen raakten geadviseerd door een *Majelis Gereja Masehi*, die was samengesteld uit de eind 1946 benoemde voorzitters van de classes. De instructie voor de christelijke *putobu* werd door Schuurmans opgesteld. Deze regeling werd begin 1947 in Konawe ingevoerd en werd kort daarna ook van kracht in de beide overige nieuwe zelfbesturende gebieden van Zuidoost-Celebes, Kolaka en Ranome’eto (het kustgebied van Kendari). Erkend werd in alle gebieden het recht der kerk van “verkondiging”, van het maken van proselieten. Deze regeling gaf Schuurmans iets meer vertrouwen in de positie van de christenen in het geheel door zelfbestuurders geregeerde Zuidoost-Celebes.

17.5 Uitsluiting; een christelijke coöperatie

Soms werden christenen niet buitengesloten maar sloten ze zichzelf bewust af voor de rest van de samenleving. Wat dan weer reacties uitlokte. De inlandse bestuursassistent van Kolaka, die via zijn twee echtgenotes verwant was met de voornaamste hoofdenfamilies en daaraan veel invloed ontleende, gaf als hoofd van het distributieprogramma van relief-goederen eind 1946 de distributiekantoren in zijn onderafdeling opdracht om aan alle onderwijzers textiel te verschaffen behalve aan de christenen onder hen. Dat betekende dat ook de kinderen op hun scholen en hun ouders niets

kregen. Het is niet uitgesloten, zelfs waarschijnlijk dat deze actie een reactie was op een eerdere actie van Schuurmans: de oprichting van een christelijke coöperatie.²⁷⁷

Om het christelijk deel van de ernstig verarmde bevolking aan de eerste levensbehoeften te helpen, had Schuurmans na aankomst in Zuidoost-Celebes medio 1946 met ruim f 1.000,- Australisch kerkegeld en wat eigen middelen een christelijke coöperatie opgericht, de *Coöperatie Gredja Masehi di Selebes Tenggara*. De gedistribueerde hulpgoederen, vooral rijst en *kain* (lappen stof) voor kleding, waaraan het grootste gebrek was, betrok hij van de Nederlandsch-Indische Gouvernements Im- en Export Organisatie (NIGIEO) in Makassar. Ze werden de zending tegen inkoopprijzen ter beschikking gesteld, die ze vervolgens per gouvernementsvrachtauto naar de dorpen vervoerde. In 1948 werd het beheer van de coöperatie overgedragen aan Arnold Ngii, die meer handelaar dan herder en leraar was en die haar ten eigen bate lieten verworven tot een “winstzoekerij”, waarbij hij misbruik maakte van het goede vertrouwen van zowel leden als niet-leden. Toen zendeling Vleeming eind januari 1952 de balans opmaakte, vond hij het maar “een naar zaakje” en dwong Ngii zijn functie neer te leggen.²⁷⁸

17.6 De zending, de overheid en de Indische Kerk

Zoals gezegd dacht de zending vooreerst in termen van het doortrekken van vooroorlogse lijnen, zij het binnen het nieuwe kader van enerzijds het opkomend nationalisme, dat naar gehoopt werd van een gematigde vorm zou blijken te zijn, en van anderzijds de groeiende onderlinge samenwerking van de verschillende kerken, zendingen en de Indische Kerk in geheel Indonesië. In dit verband steunde de zending de gemeenten van de Indische Kerk in Zuidoost-Celebes financieel en aanvaardde Schuurmans op voorstel van de Indisch predikant van Makassar J.C. Brokken in 1946 de tijdelijke benoeming van ressortspredikant van de Indische Kerk voor Zuidoost-Celebes, Buton en Muna, en van legerpredikanten voor dat ressort.²⁷⁹ Nieuw was deze steun niet, daar al sinds 1916 door de Maleise gemeenten in Kolaka en Kendari een beroep op de zending was gedaan en Van der Klift, Gouweloos en Schuurmans in 1932 benoemd waren tot “Hulpprediker buiten bezwaar van den Lande”. In 1946 hield dit in dat Schuurmans en Boer, die een deel van dit werk van hem overnam, de gemeenten der Indische Kerk en legerkampen in Zuidoost-Celebes bezochten voor controle, godsdienstoefeningen en avondmaalsvieringen. Tevens kregen door Schuurmans’ bemiddeling de goeroes van Kolaka, Raha en Bau-Bau het recht de sacramenten te bedienen.

In Zuidoost-Celebes was men van oordeel dat de Indische Kerk en de Oegstgeestse zending zich meer met elkaar zouden moeten bemoeien dan ze voor de oorlog gedaan hadden en dat waar nodig de zending de kleine, verspreide en weinig actieve gemeenten van de Indische Kerk zou moeten steunen, niet alleen geestelijk maar eventueel ook financieel. Doch niet iedereen binnen de Indische Kerk stond

²⁷⁷ J. Schuurmans a. Directie SZC, 26/9/1946, ARvdZ 101/4/5.

²⁷⁸ R.G. Vleeming a. RvdZ, 5/2/1952, ARvdZ 101/4/5.

²⁷⁹ De financiële steun hield in dat de salarissen der goeroes van Indische Kerk van Kolaka, Raha en Bau-Bau uit de zendingskas werden aangevuld, aangezien die gemeenten van het bestuur onvoldoende financiële steun kregen. Directie SZC a. J. Schuurmans, 3/12/1946, ARvdZ 101/4/5. Begin 1947 beëindigde Schuurmans zijn bemoeienis met de Indische Kerk, alleen Boer zette er zijn werkzaamheden voort. J. Schuurmans a. Directie SZC, 10/2/1947, ARvdZ 101/4/5; L. Boer en E. Boer-Maarleveld a. Directie SZC, 9/4/1947, ARvdZ 101/4/5.

open voor dergelijke samenwerking. Bij een aantal gemeenteleden in Kolaka en Kendari, van wie sommigen het verzet tegen de terugkeer van het Nederlandse bestuur van harte en actief steunden, leefde de gedachte dat de zending in politieke kwesties te veel aan de leiband van het bestuur liep.²⁸⁰ Dat was zoals gezegd niet geheel juist.

De SZC-directie in Oegstgeest stelde zich op het standpunt dat dergelijke gevoelige zaken, als ook allerlei andere beleidskwesties betreffende de zending aan kerkelijke instanties in Indië overgelaten moesten worden en dat men in Nederland diende te volgen wat daar besloten werd. Hoewel deze trendverschuiving al sinds de jaren dertig waarneembaar was, toen door de snelle, grotendeels door de economische crisis veroorzaakte ontwikkelingen op met name onderwijsgebied het zendingsconsulaat steeds meer taken van de zendingsdirecties in Nederland had overgenomen, vermoedde men in Zuidoost-Celebes dat er achter het onderhavige Oegstgeestse standpunt een gebrek aan visie en onvoldoende coördinerend vermogen schuilgingen ten aanzien van de toekomstige inrichting en opzet van de zendingsarbeid. Wat tot irritatie leidde was niet zo zeer het feit dat Oegstgeest weinig of geen zicht had op de snelle politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in Oost-Indonesië als wel het feit dat men niets leek te doen om hierin verbetering te brengen. Het afblazen in 1948 van de voorgenomen benoeming van U.H. van Beyma tot zendingsconsul in Makassar werd uitgelegd als gebrek aan Nederlandse betrokkenheid bij de regio. Hierbij heeft men waarschijnlijk niet beseft dat met de oprichting van de Oost-Indonesische Raad van Kerken in Malino (Zuid-Celebes) in maart 1947 al in deze leemte voorzien en een zendingsconsul in Makassar hierdoor overbodig geworden was.²⁸¹ De ontwikkelingen op het gebied van de vorming van bovenkerkelijke organen en de oecumene gingen sneller en namen een wijdere vlucht dan men in Zuidoost-Celebes leek te beseffen.

17.7 Onderwijs

Enkele maanden na de Japanse invasie werd het volksonderwijs in Kendari en Kolaka hervat, waarbij alle zendingsscholen en hun onderwijzers in handen van de bezetter overgingen. In Poleang-Rumbia bleven de scholen de eerste paar jaar dicht. Het aantal scholen, zowel volks- als vervolgscholen, en onderwijzers werd door de Japanners sterk uitgebreid. Waren er in Kolaka en Kendari samen voor de oorlog van gouvernement en zending samen 27 volksscholen en drie gouvernementsvervolgscholen met in totaal omstreeks 40 onderwijzers, de Japanners voegden hier 38 volksscholen, drie vervolgscholen en een opleiding voor volksonderwijzers aan toe. Nieuw was dat aan deze laatste cursus ook meisjes werden opgeleid, en wel 30 van de 76 leerlingen (1945). Het onderwijs was echter slecht en stond grotendeels in dienst van Japanse propaganda, van het gebruik van de landstaal was geen sprake en alle godsdienstonderwijs was verboden. Voor eenderde of meer bestonden de lessen uit Japanse gymnastiek oefeningen, Japanse zang, Japanse taal, Japanse gebruiken en tradities en andere Japanse thema's en onderwerpen, zodat van enige intellectuele groei van de bevolking door deze uitbreiding van het aantal scholen nauwelijks sprake was. Verder diende elke school een tuin aan te leggen, die door de kinderen en hun onderwijzers bewerkt moest worden.

²⁸⁰ Interview auteur met Ishak Mikel Ohyver, Kolaka, 10/7/1992.

²⁸¹ Dat was de *Madjelis Oesaha bersama Geredja-geredja Keristen, jang berpoesat di Makassar* (Raad van Samenwerking tussen Christelijke Kerken, gevestigd te Makassar).

In 1946 zegde de Inspecteur van Onderwijs in Makassar toe dat de zending weer over al haar scholen van voor de oorlog kon beschikken, doch deze waren inmiddels overgegaan in handen van de landschappen en omgezet in (formeel) neutrale scholen. Omdat terugvordering of heropening van de voormalige zendingsscholen wegens verzet van zowel hoofden als de betrokken ouders niet meer mogelijk was, waren kinderen uit christelijke gezinnen op deze “geneutraliseerde” scholen aangewezen, waar ze zonder uitzondering een kleine minderheid vormden, die op geen enkele school meer dan 20% van leerlingenpopulatie uitmaakte en op sommige plaatsen nog geen 5%, zo zeer was het aantal schoolkinderen sinds 1942 toegenomen. Er mocht op de landschapsscholen bovendien geen godsdienstonderwijs gegeven worden, al bereikte de zending wel dat op sommige voormalige zendingsscholen christelijke goeroes werden aangesteld, die dan tevens ingeschakeld konden worden bij de wederopbouw van de lokale kerkelijke gemeente. Doch dat lukte slechts op enkele plaatsen. Bovendien was het onderwijzend personeel voortdurend onderhevig aan overplaatsing. Ook werden sommige voormalige zendingsscholen afgebroken en weer opgebouwd in geheel islamitische kampongs, iets wat tijdens de Japanse bezetting ook al gebeurd was. Het gevolg van dit al was dat na de oorlog de gecombineerde functie van onderwijzer en gemeentevoorganger niet terugkeerde en de meeste voormalige zendingsonderwijzers als voorgangers voor de kerk verloren gingen. Dit was wat de zending betrof echter niet het hele verhaal. Hoewel Oegstgeest er de voorkeur aan gaf eigen christelijke scholen te hebben, met name in de grotere gemeenten, spraken zowel de zendelingen als de leiding van de inheemse christenheid openlijk hun twijfel uit aan de waarde en wenselijkheid van christelijk volksonderwijs, met name vanwege de wel zeer jonge leeftijd van de schoolbevolking, twijfels die in het vooroorlogse Zuidoost-Celebes ook al bestaan hadden. Men vroeg zich in goed-Barthiaanse geest – alle zendelingen in Zuidoost-Celebes waren geabonneerd op het maandblad *Wending*²⁸² – af of dergelijk in zekere zin naar binnen gekeerd onderwijs wel te verantwoorden was. Het hebben van eigen christelijke scholen zou de emancipatie van de christelijke minderheid belemmeren. Men gaf daarom de voorkeur aan neutraal onderwijs, georganiseerd door de staat, evenwel met voldoende christelijke onderwijzers. Wel stelde men zich voor aanvullende buitenschoolse lesprogramma’s en activiteiten te organiseren met zang, bijbelse geschiedenis en dergelijke, mede bestemd voor kinderen uit niet-christelijk milieu, en dan voor de wat oudere jeugd. Hoewel deze opstelling later wegens de zeer slechte kwaliteit van het landschapsonderwijs betreurd werd en er alsnog overwogen werd om op zijn minst enkele voormalige zendingsscholen terug te vragen, zeker daar de vraag naar volksonderwijs explosief bleef stijgen, lieten in de eerste jaren na de oorlog de schaarse krachten en middelen waarover men beschikte dit niet toe.

²⁸² *Wending* was een prot.-christelijk maandblad dat door de bovenlaag van Hervormde, Doopsgezinde, Remonstrantse en Lutherse kerken werd gelezen. Het blad verscheen vanaf 1946 en stond onder invloed van de theologie van Karl Barth. Het was afkering van christelijke groepsvorming en pleitte voor de doorbraakgedachte op alle terreinen van het leven. Het hield zich met culturele vragen bezig, maar ook met de vragen van geloof en wetenschap, kerkmuziek en psalm- en leidberijmingen. Het liet zich ook in met vragen zending en koloniale politiek. Over deze onderwerpen werden veelal dubbelnummers uitgegevens. Het blad werd gevoed door ideeën uit de omgeving van de NCSV, VCOB en Kerk en Wereld. Het had geen rechts signatuur maar figureerde meer in het midden en ter linker zijde van de kerk.

Even leek de mogelijkheid te bestaan het gebouw van de voormalige Kendarische Hollandsche School in Kendari terug te krijgen. Die was door de Japanners gesloten, waarbij het hoofd vermoord was, doch werd na de oorlog door het bestuur in gebruik genomen als Militaire Hollandsche Noodschool. De school werd voornamelijk bezocht door kinderen van Europees en indo-Europees personeel van bestuur, politie en leger. Doch de inheemse bevolking had na de oorlog alle belangstelling voor Nederlandstalig onderwijs verloren en van heropening door de zending is het niet gekomen. In plaats hiervan concentreerde de zending zich op het geven van korte cursussen aan gemeentevorgangers, alsmede het voorbereiden van de eerste twee kandidaten van Zuidoost-Celebes, P. Rumono en Darius Tonga, op hun studie aan de Middelbare Theologische School in Soé op West-Timor.²⁸³ Daarnaast heropende Schuurmans in september 1947 in Lambuya zijn “Sekolah Agama”. De nieuwe cursus duurde twee jaar en was een combinatie van landbouwopleiding en godsdienstonderwijs voor aanstaande gemeenteoudsten en andere belangstellenden. De school trok een dertigtal wat oudere jongens, niet alleen van christelijken maar ook van islamitischen huize – een teken van instemming van de niet-christelijke omgeving met deze onderneming, met name van het zelfbestuur van Kendari. Het belang van deze opleiding was vooral daarin gelegen dat ze, samen met twee door zendeling Boer geleide internaten in Kendari en Wawotobi, de enige manier vormde die de zending nog overhad om met de bevolking in aanraking te komen, op een manier die het algemeen belang diende en door de omgeving gewaardeerd werd. Want niet alleen het volksonderwijs, ook de gezondheidszorg van de zending was, op een klein polikliniekje in Lambuya na, geheel wegvallen, terwijl het evangelisatiewerk in deze jaren volstrekt vruchteloos was. Tevens trachtte de zending in te haken op een groot, door de overheid uitgevoerd transmigratieprogramma in het centrale rivierengebied (Konawe), dat in augustus 1948 zijn beslag kreeg en waarbij alleen al in en om Lambuya zo’n 600 gezinnen, grotendeels vluchtelingen die tot dan toe verspreid in de wildernis hadden geleefd, werden samengebracht. Het landschap legde voor deze mensen enkele duizenden hectaren sawah’s aan en verbood de *ladang*-bouw op meer dan enkele kilometers afstand van een kampong. Schuurmans claimde en kreeg dankzij de interventie van Lasandara van het landschap twee vervallen, van voor de oorlog daterende sawah’s, die hij in combinatie met een nieuwe christelijke modelkampong, een *kampung contoh*, een aantal tuinen en een landbouwschool hoopte te kunnen ontwikkelen tot een nieuw trainingscentrum, waar de bevolking (opnieuw) met de natte rijstteelt, de geordende tuin- en *ladang*-bouw en meer in het algemeen met de levensstijl en landbouwtechnieken van sedentaire boeren kon kennismaken. Voor de christenen was deze onderneming ook bedoeld als een nieuwe kans op sociale en economische emancipatie. Dit experiment, oorspronkelijk bedoeld voor 40 huishoudens doch bij de start beperkt tot elf gezinnen, is na een jaar als een nachtkars uitgegaan, niet alleen door de repatriëring van Schuurmans medio 1948, maar ook als gevolg van de onrustige tijden, waardoor van de plannen van het bestuur ten aanzien van de kampongconcentratie weinig terecht kwam.

17.8 De Gepsultra-in-oprichting (Bakal Gepsultra)

²⁸³ Voorafgaand aan hun vertrek naar W.-Timor bereidden alle leerlingen zich middels een jaar studie in hun streek van herkomst voor. J. Schuurmans a. Directie SZC, 10/2/1947, 17/6/1948, ARvdZ 101/4/5.

Omdat Boer en Houtsma wegens hun onervarenheid en gebrekkige kennis van de landstaal voorlopig maar beperkt inzetbaar waren, had Schuurmans weinig andere keus dan de inheemse christenheid in organisatorisch opzicht op zelfstandigheid voor te bereiden en de leiding van de kerk aan eigen mensen te laten. De eerste stap hiertoe werd gezet op de boven reeds genoemde conferentie in Lambuya eind oktober 1946. Hier werd de verdeling van Zuidoost-Celebes in de vijf regio's of classes (Moronene, Mowewe, Sanggona, Noord-Kendari (Lambuya) en Zuid-Kendari) die met Miyahira was overeengekomen, bestendig en geformaliseerd. Elke classis kreeg een voorzitter (*ketua classis*), die met kerstmis 1946 door Schuurmans en Boer werden ingezegend, waarbij zij, ondanks hun gebrekkige theologische scholing, het recht van sacramentsbediening ontvingen. In Moronene gebeurde dit in januari 1947. Boonde bleef de algeheel leider van de kerk-in-wording. Enkele van deze classisvoorzitters waren voormalige onderwijzers van zendingsscholen, die een goedbetaalde baan in het gouvernementsonderwijs hadden opgegeven voor een onzeker bestaan binnen de kerk. Het gesternte waaronder deze kerkvorming gebeurde, was goed. De voorbereidingen van de vorming van de Deelstaat Oost-Indonesië hadden een opmerkelijke verandering teweeggebracht in de houding van veel hoofden ten opzichte van de jonge christenheid. Een bewijs hiervan was de verkiezing in maart 1947 van Ferdinand Sonaru, de voorzitter van de classis Lambuya,²⁸⁴ tot districtshoofd van Rate-Rate, iets wat nooit zonder toestemming van de nieuwe *bokeo* van Mekongga, Pu'uwatu Ra'eyati, tijdens de oorlog nog een vriend van de Japanners, had kunnen plaatsvinden. Zelfs de imams steunden zijn verkiezing. Tot op zekere hoogte kan kerstmis 1946 gezien worden als stichtingsdatum van de Protestantse Kerk in Zuidoost-Celebes, de latere *Gepsultra*. Al met al geen slecht begin. De classisvoorzitter was belast met de dagelijkse leiding van kerk en zending in zijn classis. Het was zijn taak erop toe te zien dat elke gemeente haar eigen voorganger had, die enerzijds de volledige zorg voor zijn gemeente had: prediking, catechisatie, zondagsschool, huwelijksinzegening, begrafenissen, het onderricht aan de dopelingen en wat dies meer zij, doch die anderzijds, behoudens een kleine toelage van de zending, als landbouwer aan de kost moest komen. Zelfs twee van de drie classisvoorzitters hadden bijverdiensten, de een als koopman, de ander als sawah-bouwer. De bedoeling was de gemeenten op te voeden tot zelf-financiering, doch het resultaat was vooreerst dat hun werk eronder leed. Wat die zelf-financiering betreft was de hoop verder gevestigd op het genoemde programma van kampongconcentratie en sawah-aanleg. Wanneer een aantal kleine kerkelijke gemeenten en groepen christenen werden samengevoegd tot grotere gemeenten, dan zou dat kunnen leiden tot verruiming van de financiële mogelijkheden, zo was de voor de hand liggende gedachte. Omdat aan de vorming van de gemeentevoorgangers, vrijwel allen oud-leerlingen van Schuurmans' vooroorlogse "Sekolah Agama" en een aantal oudere gemeenteleden met enige invloed in hun omgeving, sinds 1940 niets meer gedaan was, ontvingen ze van hem zoals gezegd begeleiding en instructie, niet alleen op geestelijk terrein maar ook dat van de gezondheidszorg, voeding en landbouw. Hiervoor werd in Lambuya in samenwerking met de Landbouwkundige Dienst een aparte modeltuin aangelegd, die zelfs aan het leger leverde. Wat de interne organisatie van de classes betrof, moest elke classisvoorzitter tenminste eenmaal per maand iedere gemeente bezoeken, waarvan hij

²⁸⁴ Zijn zoon G. Sonaru bezocht vanaf 1950 de Theologische School te Makassar, waar hij in 1953 afstudeerde. Holtrop, *Dari Malino ke Makassar*, 75, 77, 173.

een dagboek bijhield. Ook werden per classis evangelisten aangesteld en werd bepaald dat jaarlijks alle medewerkers van kerk en zending naar Lambuya moesten komen. Daar kregen ze aanvullend onderricht, werden ieders werkzaamheden en werkmethoden doorgenomen, plannen gemaakt, voorstellen ingediend en besproken, preekschetsen gemaakt en catechisatie, jeugd- en zondagsschoolwerk en personeelskwesties behandeld. In september 1947 werd uit iedere classis naast de voorzitter een gemeentevoorganger en een *punggawa* gekozen, die het classisbestuur vormden. Deze bestuurders vormden tezamen met de zendelingen de *Majelis Agung*, het synodebestuur van de wordende kerk, dat naar zijn samenstelling de gehele inlandse christenheid representeerde. De zittingsduur van de leden van de *Majelis Agung* werd bepaald op ten hoogste drie jaar. Van dit orgaan, dat wegens zijn representatieve karakter de goedkeuring van Oegstgeest had, wordt in de archieven verder geen melding gemaakt en het heeft waarschijnlijk niet of maar kort gefunctioneerd. Ingevoerd werden verder vaste bijdragen van alle christenen van 2% van hun inkomen, te betalen naar keuze in geld of natura, aangevuld met 10 cent per jaar voor de nieuwe Middelbare Theologische School (die in 1948 in Soé op Timor werd opgericht en in 1951 naar Makassar verhuisde) en 2½ cent voor het leeturfonds, dat uitging van de Oost-Indonesische Raad van Kerken in Makassar.

Deze maatregelen hadden verschillende gevolgen. Ten eerste verschoof in het onderwijs aan de *goeroe jemaat* en andere voorgangers de (vooroorlogse) nadruk op bijbelkennis – die de gewoonte tot gevolg had zich des zondags te beperken tot het voorlezen van een bijbelverhaal – naar prediking en catechisatie. Ten tweede was sprake van vergroting van de afstand van de Nederlandse zendelingen tot het dagelijkse kerke- en zendingswerk. Vooral Schuurmans, die andere tijden gekend had, viel dit zwaar. Hij en zijn collega's waren geen ressortsleiders meer, er waren geen scholen meer die door hen geïnspecteerd moesten worden en er was geen administratie die door hen bijgehouden of gecontroleerd moest worden. Tijdens hun weinige tournees behoefden ze geen avondmaal en doop meer te bedienen. Al deze zaken, alsook huwelijksinzegeningen, het begraven van de doden en bemiddelen in conflicten, waren thans het domein van de classisvoorzitter, gemeentevoorgangers en *punggawa*. Ook het vertegenwoordigen van de kerk naar buiten werd aan de voorzitters van de classes overgelaten: Boonde (Lambuya) en Powatu (Moronene) woonden de kerkelijke Malinoconferentie in maart 1947 bij, ook al waren ze volgens Schuurmans niet in staat “ook maar bij benadering in hun lengte en breedte te – – – overzien waarop het bij het nemen van beslissingen en besluiten aankomt”. Doch de ervaring was voor hen zeer waardevol, dat moest hij toegeven.²⁸⁵

Hoewel in deze jaren in organisatorisch opzicht grote vorderingen werden gemaakt, was in de praktijk het organiseren van geregelde verzorging van gemeenten en groepen christenen in een nieuw kerkelijk verband geen geringe opgave. De politieke en economische toekomst was onzeker; kampongs moesten herbouwd worden, terwijl bovendien in 1946 en 1947 de rijsttoogst mislukte. De inflatie was gigantisch, de prijzen der eerste levensbehoeften waren in vergelijking met de laatste jaren voor de oorlog met een factor tien of twintig gestegen en stegen nog dagelijks, verdubbelden soms in een week tijd. De zending kon deze stijging in termen van salarissen, toelagen en onkostenvergoedingen van de kerkelijke werkers niet volgen, wat een groot personeelsverloop en een gebrek aan goede voorgangers tot gevolg had, dat tot ver in de jaren vijftig voelbaar was.

²⁸⁵ J. Schuurmans a. Directie SZC, 11/2/1947, ARvdZ 101/4/5; Holtrop, *Selaku perintis jalan*, 29.

De algehele armoede, de semi-nomadische levenswijze waar het volk hardnekkig aan vast hield, de passieve instelling van het kerkvolk jegens de kerk, waarover zelfs Rumono klaagde,²⁸⁶ het personeelsgebrek en de gebrekkige theologische vorming der *guru jemaat*, “niet veel meer dan een catechisatieopleiding”,²⁸⁷ hinderden de opbouw van het kerkelijk leven. Veel mensen, vooral vrouwen, hadden vaak zelfs geen geschikte kleding om zondags ter kerke te kunnen gaan. Dit alles nam niet weg dat, geholpen door de oprichting van Schuurmans’ coöperatie, het kerkelijk leven zich vanaf 1947 toch iets begon te herstellen. Het kerkbezoek trok hier en daar aan, nieuwe kerkjes werden gebouwd en oude hersteld, met catechisaties en zondagsscholen werd een begin gemaakt, nascholing van de voorgangers en *punggawa* vondplaats en er keerden mensen terug die tijdens de Japanse tijd en de eerste jaren daarna de kerk verlaten hadden. In 1949 werd een kerkblad voor geheel Zuidoost-Celebes gelanceerd, met als naam *Tali Persaudaraan*, doch toen zendeling Krop de stencilmachine weggaf aan T. van Weelie in Midden-Celebes, kwam aan dit initiatief een einde.

17.9 Aantallen

Eind 1948 was met 3334 leden het aantal van 3270 per ultimo 1940 ongeveer weer bereikt. Doch het uitbreken van de *Darul Islam / Tentara Islam Indonesia*-opstand, die gedurende de jaren vijftig het schiereiland in zijn greep hield, maakte alle herstel weer ongedaan. Gemeenten verdwenen weer en van het genoemde aantal christenen was begin jaren vijftig naar schatting nog niet de helft over, minder dan 1% van de bevolking van ca. 200.000 zielen. Het gemak waarmee veel mensen heen en weer gingen tussen islam, christendom en traditionele religie bevestigde het vermoeden dat overgang naar het christendom voor de meeste mensen nooit een radicale breuk met hun omgeving betekende en dat de grenzen vloeiend waren. Dit was overigens niets nieuws: Storm schreef al in zijn jaarverslag over 1933: “Het is soms angstig om te zien hoe gemakkelijk een inlander voor het uiterlijk van godsdienst verwisselt. En daarom lees ik zelf met groote voorzichtigheid mijn eigen statistiek, wetende dat het gevaar niet denkbeeldig is dat wat heden christen heet, morgen wellicht mohammedaan is.”²⁸⁸ Na de oorlog was het niet anders. Dit onderbouwt ook de in zendingskringen bestaande vrees, dat de “verleidingen” van de Roomse missie voor menig inheemse christen, die in godsdienstig opzicht “weerloos” werd geacht, wel eens te groot zouden kunnen zijn, niet zonder grond was. Meer positief gezegd was men in godsdienstig opzicht weinig honkvast en paste zich gemakkelijk aan mochten de omstandigheden zich wijzigen. Bekering was een langdurig proces van gewenning, gewoontevorming, bezinning, herbezinning, afval, terugkeer en afweging van belangen, en maar hoogst zelden een abrupte, voor eens en altijd bepalende gebeurtenis.

17.10 De laatste zendelingen

Het was in deze jaren een komen en gaan van zendelingen, van wie niemand langer dan twee of drie jaar bleef. Ze hadden allemaal hun eigen ideeën en voorkeuren, waar weinig overeenstemming tussen was. Boer had zich al in een vroeg stadium in Kendari gevestigd. Hij en zijn vrouw waren niet

²⁸⁶ P. Rumono a. RvdZ, 27/8/1952, ARvdZ 101/4/5.

²⁸⁷ E. Jansen Schoonhoven a. RvdZ, 2/6/1952, ARvdZ 101/4/5.

²⁸⁸ G.C. Storm, Jaarverslag 1933, 5/2/1934, ARvdZ 115/40/1.

opgewassen tegen de eenzaamheid en zware fysieke omstandigheden van het binnenland. Hij zocht zijn werk zoveel mogelijk in kringen van Indische Kerk, al bezocht hij bij gelegenheid wel de conferenties van voorgangers en onderwijzers, die meestal in Lambuya werden gehouden. Hij repatrieerde in augustus 1950.

In mei 1948, enige maanden vóór Schuurmans repatriëring, had Houtsma wegens gezinsomstandigheden Zuidoost-Celebes verlaten. In november 1948 keerde Mollema terug in Zuidoost-Celebes ter vervanging van Schuurmans. In april 1949 arriveerde J. Krop die, na eerst te Lambuya en Kendari gewoond te hebben, in december van dat jaar zijn domicilie in Wawotobi koos, doch na de moord op Mollema in juni 1950 de wijk nam naar Kota Kendari. Hij trok zijn handen af van het lopende zendingswerk, omdat hij zich niet kon vinden in het door Schuurmans geëntameerd en door Mollema en anderen voortgezette beleid van plattelandsontwikkeling. De Tolaki hadden zijns inziens behoefte aan predikanten, artsen en scholen en niet aan boeren en modelkampongs. Daar kwam bij dat het beeld dat Schuurmans en na hem Mollema in hun rapporten van de situatie van de inheemse christenen schilderden volgens hem in het geheel niet overeenkwam met de werkelijkheid, die veel treuriger was dan voorgesteld. Mollema ergerde zich aan zoveel gebrek aan collegialiteit van Krop. Hij gaf al eind 1949 te kennen onder deze omstandigheden niet verder te willen werken en vroegtijdig te willen repatriëren. Krop repatrieerde begin 1951 na een fietsongeluk. Hij werd vervangen door R.G. Vleeming. Die was van nu aan de enige en tevens laatste Nederlandse zendeling van deze eerste naoorlogse generatie.

18. Epiloog: het einde van een tijdperk

Vleeming's positie en werkzaamheden illustreerden dat een nieuwe tijd was aangebroken: hij vestigde zich, net als Boer, niet in Lambuya maar in Kendari. Het binnenland was te gevaarlijk, bovendien werd geen prioriteit meer gegeven aan Schuurmans' erfenis, de gecombineerde catechetisch-agrarische opleiding van de "Sekolah Agama". Een van zijn eerste wapenfeiten was het bevestigen tot *pendeta* (predikant) van P. Rumono, de eerste abituriënt van Zuidoost-Celebes van de Middelbare Theologische School in Soé/Makassar. Dit vond plaats op 27 januari 1952 in het gebouw van de GPIB, de voormalige Protestantse Kerk, in Kendari. Dat Vleeming betrokken was bij de leiding van de kerk-in-oprichting had een overwegend financiële achtergrond en illustreerde haar voortdurende afhankelijkheid van Nederland. Zijn positie was echter verre van gemakkelijk, zowel binnen als buiten de kerk. Dit had verschillende oorzaken.

Ten eerste verschoof met de vorming van de eerste contouren van een kerkelijke organisatie een groeiend deel van de zeggenschap over het kerkewerk van de zendelingen naar hun inheemse collega's. Daartoe behoorde ook het beantwoorden van de vraag of en zo ja, hoelang Nederlandse zendelingen nog nodig waren. Sinds de soevereiniteitsoverdracht in 1949 was in Zuidoost-Celebes in brede kringen een anti-Nederlandse stemming ontstaan of beter gezegd, veel openlijker dan te voren aan de dag getreden, waardoor de inheemse kerkleiding in een ongemakkelijke positie dreigde te komen: Vleeming's aanwezigheid alleen al riep weerstand op, zowel binnen als buiten de wordende kerk. Bijvoorbeeld, naar aanleiding van de vorming van een studiefonds, waaraan de gemeenten moesten bijdragen, kwam als antwoord dat de schoolgoeroes en voorgangers wel zouden willen helpen, mits de "pandita Belanda" maar weg was, mits de wordende kerk niet meer onder Nederlandse leiding stond. En ook de voorzitters der classes "voelden zich als karbouwen aan de neus voortgetrokken", door de zending wel te verstaan.²⁸⁹ Daar kwam bij dat de zending, omdat een der zwaartepunten van haar werk sinds de jaren dertig de *rural reconstruction* was geweest, verantwoordelijk werd gehouden voor het enorme gebrek aan theologisch onderlegde voorgangers.

Wat ook een rol speelde was dat het grotendeels uit oud-KNIL-militairen en Minahassische christenen bestaande "5 Mei-bataljon" van het Indonesische Nationale Leger (TNI), dat in de periode 1951-1952 in Kendari gelegerd was en de taak had orde en rust te handhaven, een waar schrikbewind uitoefende en de zending, die als restant van het afgeschudde koloniale juk gezien werd, tegenwerkte waar het kon. In 1951 werd een verbod van kracht voor alle particulieren en civiele ambtenaren om Kota Kendari te verlaten anders dan met toestemming of onder geleide van het leger. Er werd ook censuur ingesteld. Door de onrust en al deze maatregelen raakten veel kerkelijke gemeenten opnieuw in een isolement of verdwenen zelfs. Tenslotte moeten de Nieuw-Guinea-kwestie en de kwestie-Ambon (RMS) genoemd worden, die ook een negatieve weerslag hadden op de positie van de zending in Zuidoost-Celebes.

Het gevolg van dit alles was dat Vleeming al medio 1951 overwoog te vertrekken. Hij kon weinig doen, tourneren kon niet en men meed hem. Beroofd van haar Nederlandse leiding, raakte de kerkvorming in een stroomversnelling. Op 29 januari 1952 kreeg de Gepsultra-in-oprichting, de *Bakal Gereja Kristen di Sulawesi Tenggara* (GKSTa) genoemd, een dagelijks bestuur, de *Badan Pekerja* (werkcomité, een voorlopige synode), waarvan de leden zichzelf benoemd hadden. Het kwam in de plaats van de *Majelis Agung* uit 1947, die al geruime tijd had opgehouden te functioneren. Dit nieuwe,

²⁸⁹ R.G. Vleeming a. RvdZ, 5/2/1952, ARvdZ 101/4/5.

door Oegstgeest niet erkende want niet-representatief geachte kerkbestuur kreeg de volgende samenstelling: voorzitter werd P. Rumono, vice-voorzitter D.N. Boonde, tevens penningmeester, eerste secretaris werd A. Ngii, tweede secretaris Armin Tama'ate Po'enda, die sinds de dood van Powatu in 1950 voorzitter van de classis Moronene was. Vleeming was adviseur, meer kon niet, het leger had bedreigd hem onmiddellijk het land uit te zetten als hij tot bestuurslid werd benoemd. Zijn opdracht was de bestuursleden in hun nieuwe taak in te werken, liturgieën en een voorlopige kerkorde op te stellen en rechtspersoonlijkheid voor de kerk-in-oprichting aan te vragen teneinde zendingseigendommen te kunnen overdragen. Dit laatste gebeurde in 1953. Hij ging verder zijn eigen weg en besteedde zijn tijd voornamelijk met het geven van Engels op een nieuwe openbare middelbare school (SMP) in Kota Kendari.

Hoewel Vleeming nog enige tijd bleef, markeerden deze gebeurtenissen de scheiding tussen twee fasen in de kerkgeschiedenis van Zuidoost-Celebes. De periode van voor en kort na de oorlog, die gekenmerkt werd door pioniers- en (weder)opbouwwerk, was definitief voorbij. Voor zendingswerk in de klassieke zin kreeg de kerk-in-woorden thans geen gelegenheid meer, als ze dat al van plan geweest was. Van nu af aan lag de nadruk op de organisatorische aspecten van het kerkzijn, op het op- en uitbouwen van de kerkelijke organisatie in een geheel nieuwe politieke en staatkundige context, waarbij de leiding en het initiatief in handen van het dagelijks bestuur (werkcomité) lagen. Dit nam overigens niet weg dat verschillende thema's en elementen uit het "zendingstijdperk", zoals een christelijke modelkampong, christelijk lager en middelbaar onderwijs, landbouwonderwijs, bijscholing van gemeentevoorgangers en medische zorg weer aan de orde kwamen en verder ontwikkeld werden. Maar daarvoor had men geen Nederlanders meer nodig. Op verzoek van de Indonesische "partner" werd soms wel een enkele hulpkracht ter beschikking gesteld, zoals de zendingsarts H. Blonk – die overigens afgestaan werd aan de regering (1952). En verder had men geld nodig, veel geld. En dat kreeg men, zowel van de Raad voor de Zending voorzover het de kerkekas betrof, als van de Friese classes Leeuwarden, Franeker en Sneek, die de uitgaven voor bijvoorbeeld het evangelisatiewerk bestreden, voor zover dat nog gebeurde. Wegens de politieke en sociale heersende onrustig was het plan om de steun voor de kerkekas van de wordende kerk geleidelijk te verminderen vooreerst niet verantwoord, vond men.

Dat betekende dat zelfstandigheid een relatief begrip was. Behalve dat de kerk-in-wording aangewezen bleef op Nederlands geld, bleef ook de Nederlandse kerkelijke cultuur voorbeeld en richtsnoer voor de jonge christenheid, niet alleen in theologische en kerkordelijke maar ook in alledaagse zaken. Bij de eerste gelegenheid liet voorzitter Rumono de broeders en zusters in Friesland verzoeken om toezending van een zwart pak, een jacquet of een geklede jas met bijbehorende broek en vest, de volgens hem gepaste kleding om in te preken en de sacramenten te bedienen. En een fiets om bezoeken te kunnen afleggen. Ook verschillende collega's hielden zich aanbevolen.

Van het enthousiasme waarmee Schuurmans en zijn collega's in 1946 weer aan het werk waren gegaan, was vijf jaar jaren later onder hun opvolgers weinig meer te bespeuren. Deze laatste generatie zendelingen bleef maar kort, stond ver van het werk af, leed onder verstoorde relaties met de Indonesisch collega's, maakte onderling ruzie en met name Vleeming moest met lede ogen aanzien hoe de leiding van de *bakal gereja* in handen lag van een corps voorgangers en bestuurders, dat daar

nauwelijks voldoende op was voorbereid. Het voorlopige einde van de aanwezigheid van de Nederlandse zending in Zuidoost-Celebes kondigde zich aan met de dood van Mollema in juni 1950 – een half jaar voor zijn voorgenomen repatriëring – en was voltooid met het vertrek van Vleeming in 1953. Voor de inheemse christenheid braken ondanks alle problemen nieuwe, hoopvolle tijden aan, waarvoor de organisatorische fundamenteën in de jaren 1942-1953, zo niet al voor de oorlog gelegd waren.²⁹⁰

²⁹⁰ Voor een beknopte geschiedenis van de Gepsultra, zie Jongeling, *Laporan penelitian*.

BIJLAGEN

19. Onderwijzers in zendingsdienst in Zuidoost-Celebes

Hieronder volgt een opgave van de medewerkers van de NZV in Zuidoost-Celebes in de periode 1916-1942. Hierbij is geen onderscheid gemaakt naar evangelist, voorganger, onderwijzer en hulponderwijzer. Verloven zijn niet apart vermeld.

Indien bekend is achter de naam van de betrokkene met een letter aangegeven waar hij zijn opleiding ontvangen heeft.

D = opgeleid kweekschool Depok;

B = opgeleid kweekschool Bandung;

M = opgeleid aan de normaalleergang Mowewe;

K = opgeleid aan de NZG-kweekschool te Kuranga, Min.;

O = ongediplomeerd.

Indien een naam meerdere malen genoemd wordt, de eerste keer zonder en de tweede keer met een dergelijke toevoeging, dan betekent dit dat hij aangesteld is als niet-opgeleide onderwijsassistent of helper doch na enige tijd naar Depok of Bandung gestuurd is, waar hij een diploma haalde. Soms is onbekend waar een goeroe was opgeleid, doch dan is de kans groot dat hij het diploma van de kweekschool in Kuranga had. "ress." wil zeggen dat de betrokkene geen eigen school of gemeente had maar op verschillende plaatsen in een ressort werd ingezet.

Plaats	goeroe	periode
Ameroro	Umboh, V.E.	1924-1926
	Watung, P. (D)	1924-1930
	Lelemboto, Jonas Lazaar Seth (K)	1926
	Kaligis, H.	1927-1928
	Ransun, D. (D)	1929-1932
	I Ndabio, Luther L. (M)	1932-1934
	Ta'olo, Jusup (M)	1933-1934
	Melewe, H. (M)	1934-1935 (school gesloten)
Asao	Sembahjang, Marcus	1931-1934
Benua	Watung, F.	1926
	Untu, K.	1926-1929

Vreemden op de kust

	Raintung	1929-1931
	Asa, Benj. (D)	1929-1931
	Sekoh, P. (K)	1931-1934
	?	?-1939 (school gesloten)
Gambere	Thomas	1932-?
	Lode, Petrus S.	1935
Gambere + Tari-Tari	Po'enda, Armin Tama'ate	1935-1942
Hudoa	Sembahjang, Marcus	1934-1938
Kampong Baru (Buke) + Lalembuu	Pehala	ca 1932- 1935
	Rere, B. (M)	1936-1938
Laloa	Thomas	1932
	Manguntu, Paulus Manere	1932-1938
	Rigae, F.T.	1936-1938
	Sembawi, J.	1938-1939
Lambuya	Torindatu, J. (K)	1926-1927
	Rorimpandei, Abraham	1928-
	Santi, A. (D)	ca 1929-1932
	Sekoh, P. (K)	1929-1931
	Ponggohae, Jonathan (M)	1932-1934
	Kalalo, P. (B.)	1934-1938
	Nirahuwa	1935-1938
	Boonde, D.N. (M)	1938-
Liano (Laloa)	Malobu, G.A.	1938-1942
Motaha		1939-
Mowewe	?	school ca. 1920 geopend
	Kalalo, P. (B)	1922-1925 (naar Bandung, Java)

Vreemden op de kust

	Ruru, Joh. F. (B)	1922-?
	Tamon, M.L. (D)	1922-1927
	Santi, A. (D)	1926-ca. 1929
	Umboh, V.E.	1926-1927
	Ransun, D. (D) (volksschool+cursus)	1926-1929
	Lelemboto, J.L.S. (K)	1927
	Kakomore, H.	1927-1928
	Rumagit, V.R. (B)	1929 -1934
	I Ndabio, Luther L. (M)	1934-1936
	Rumono, J.P. (M)	1935-1936
	Malobu, G.A.	1936-1937
	Labahi, Joh.	1936- na 1937
	Ponggahae, J.	?-1938
	Ta'olo, J. (M)	1934- na 1937
Poli-Polia	Lelemboto, J.L.S. (K)	1926-1927
	Umboh, V.E.	1927-1934
	Tanggeho, P.	1935- na 1937
	Rere, C.P.	1934-1938
	Ponggohae, J. (M)	1938-1939
	Malobu, G.A.	1937-1938
	Ambarali, M.	1939-?
	Rumono, J.P. (M)	1939-1942
Pu'undidaha	Sonaru, F.	1932-na 1934
Puriala	Parenda	1931
	Sonaru	1929-1931
	Boonde, D.N. (M)	1931-1938
	Nirahuwa	1935 (tijd.)
	I Ndabio, Luther L. (M)	1938-1942
	Melewe, H. (M)	1938-1942

Vreemden op de kust

Rarongkeu	Wa'ate	1927-?
	Manoa, Heber	1927-1930
Rarongkeu	Gadi, J.R.	1930-1935
Rate-Rate	Tamon, M.L. (D)	1918-1922
	?	1922
	Wagey, Alb. G. (D ²⁹¹)	1922-1930
	Rumagit, V.R. (B)	1922-1929?
	Leleboto, J.L.S. (K)	1922-1924
	Kakomore, H.	1926-1927
	Rere, C.P.	1930-1931
	Ruru, Joh. F. (B)	1933 -1935
	Ladito, Joh. (M)	1934-1936 (†)
	Rumono, J.P. (M) (+Woi'iha)	1936-1939
	I Ndabio, Luther L. (M)	1936-1937
	Malobu, G.A.	1938-1939
	Sembawi, J.	1939-1940
Rompu-Rompu	Lode, Petrus S.	1930-1935
	Sembawi, J.	1935-1938
	Lode, P.S.	1938-
Roraya	Gigir, C.	1930
	Kalalo, P. (B)	1930-1932 ²⁹²
	Ngii, Christiaan (M)	1932-1935 (school gesloten in 1936)
Sanggona	Langkay, P.E.	1926-1930
	Lontoh, S.	1926
	Sondak, A.M.	1926-1927
	Rorimpandei, Abraham	?-1928

²⁹¹ Niet afgemaakt. In 1925 examen gedaan in de Minahassa.

²⁹² Naar de Minahassa vertrokken. Later op eigen kosten en risico teruggekeerd in Zuidoost-Celebes en benoemd te Lambuya. In 1938 benoemd aan de HIS te Kendari.

Vreemden op de kust

	Watung, P. (D)	ca 1931
	Tanggeho, P.	1934
	Ponggohae, Jonathan (M)	(tijd. vervanging P. Watung)
Tari-Tari	Manguntu, Paulus Manere	1931-1932
Tari-Tari + Gambere	Po'enda, Armin Tama'ate	1935-1942
Taubonto	Torindatu, J. (K)	1924-1926
	Lelemboto, J.L.S. (K)	1924-1926
	Munara	1923-1927
	Pelealu, T. (D)	1926-1930
	Pandiri, Raoni (O)	1930-1942
	Powatu, F.B.R.	1930- 1950
	Sembawi, J.	1940-
Tawanga	Lontoh, S.	1926-1928
	Kakomore, H.	1928-1934
	Kalalo, P. (B)	1930
	Nirahuwa	1934-1935
	Lapagadi, Fr. (M)	1935-1939
	Po'apa, J. (M)	1939-1942
Tetenggaluri, Lalobau, Potoro	Rere, Benj. (M)	1935-1942
Tinondo	Tamon, M.L. (D)	1927-1929
	Ruru, Joh. F. (B)	1930-1933
	Rere, C.P.	1931-1934
	Ambarali, M.	1934-1939
	Ponggohae, J.	1939-?
Uepai	Torindatu, J. (K)	1927-1932
	Ponggohae, Jonathan (M)	1930-1932
	Bolo, V. (M)	1932-1942 ?
	Ponggohae, Jonathan (M)	1934-1938

Vreemden op de kust

	Gigir, C.	1936-1938
	Nirahuwa	1938-
	Tembo, Ferdinand	ca 1941
	Lakebo, J.	1941-1942
Watumendonga	?	1928-?
	Langkay, P.E.	1930-1932
	Ngii, Arnold (M)	1932-?
Wawolemo	Boonde, D.N. (M)	1930- 1931
	Raintung	1931-1935
	Sonaru	1931-?
	Lenohingide, Philip	1934-?
Waworaha	Lenohingide, Philip	1929-1934
	Kakomore, H.	1934-1937
	Ngii, Arnold	1937-1939
	Lapagadi, Fr. (M)	1939-
Wolasi	Gigir, C.	1930-1936
	Gigir, C.	1938-na 1945
goeroes	standplaats	periode
Ambarali, M.	Tinondo	1934-1939
	Poli-Polia	1939-1942
Asa, B. (D)	Benua	1929-1931
Bolo, V. (M)	Uepai	1932- 1942?
Boonde, D. N. (M)	Wawolemo	1930-1931
	Puriala	1931-1938
	Lambuya	1938-1942
Gadi, J.R. (M)	Rarongkeu	1930-1935
Gigir, C.	Roraya	1930

Vreemden op de kust

	Wolasi	1930-1936
	Uepai	1936-1938
	Wolasi	1938-na 1945
I Ndabio, Luther L. (M)	Ameroro	1932-1934
	Mowewe	1934-1936
	Rate-Rate	1936 -1937
	Puriala	1938-1942
Kakomore, H.	Rate-Rate	1918-1922
	Taubonto	1923-1926
	Rate-rate	1926-1927
	Mowewe (deels normaalleergang)	1927-1928
	Tawanga	1928-1934
	Waworaha	1934-1937
Kalalo, P.	Mowewe	1922-1925
Kalalo, P. (B)	Poli-polia	1929-1930
	Tawanga	1930
	Roraya	1930 -1932 ²⁹³
	Lambuya	1934-1938
Kaligis, H.	Ameroro	1927-?
Labahi, Joh. (M)	Mowewe	1936-na 1937
	Rate-Rate	1934-1936 (†)
Lapagadi, Fr. (M)	Tawanga	1935-1939
	Waworaha	1939-1942
Langkay, P.E.	Sanggona	1926-1930
	Watumendonga	1930-1932
Lelemboto, J.L.S. (K)	Rate-Rate	1922-1924
	Taubonto	1924-1926
	Ameroro	1926

²⁹³ 1932-1934 verlof in de Minahassa.

Vreemden op de kust

	Poli-Polia	1926-1927
	Mowewe	1927
Lenohingide, Philip	Waworaha	1929-1934
	Wawolemo	1934-?
Lode, Petrus S. (M)	Rompu-Rompu	1930-1935
	Gambere	1935
	Rompu-Rompu	1938-1942
Lontoh, Samuel	Sanggon	1926
	Tawanga	1926-1928
Malobu, G.A. (M)	Mowewe	1936-1937
	Poli-Polia	1937-1938
	Rate-Rate	1938-1939
	Liano (Laloo)	1939-1942
Manguntu, Paulus Manere	Tari-Tari	1931-1932
	Laloo	1932-1938
Manoa, Heber	Rarongkeu	1927-1930
Melewe, H. (M)	Ameroro	1934-1935
Ngii, Arnold (M)	Watumendonga	1932-1937
	Waworaha	1937-1939
Ngii, Christiaan (M)	Roraya	1932-1935
Nirahuwa	Tawanga	1934-1935
	Lambuya	1935-1938
	Puriala	1935 (tijd.)
	Roraya/Kampong Baru	1935
	Uepai	1938-1942
Pandiri, Raoni (O)	Taubonto	1926-1942
Parenda	Puriala	1931
Pelealu, T. (D)	Taubonto	1926-1930
Po'apa, J. (M)	Tawanga	1939-1942

Vreemden op de kust

Po'enda, A.T.	Gambere + Tari-Tari	1935-1942
Pondonggi, K. (M)	Mowewe (ress.)	1934-?
Ponggohae, J. (M)	Uepai	1930-1932
	Lambuya	1932-1934
	Uepai	1934-1937
	Mowewe	1937-1938
	Poli-polia	1938-1939
	Tinondo	1939-1942
Powatu, F.B.R. (M)	Taubonto	1930-1942
Ransun, D. (D)	Mowewe (volkschool + normaalleergang)	1926-1929
	Ameroro	1929-1932
Raintung	Benua	1929-1931
	Wawolemo (Lambuya)	1931-1935
Rere, B. (M)	Kendari	1935
	Tetenggaluri + Lalobau + Potoro	1935-1942
Rere, C.P. (M)	Tinondo	1930
	Rate-Rate	1930-1933
	Poli-Polia	1933-1938
Rigae, F.T. (M)	Laloe	1936-1938
Rorimpandei, A.	Sanggona	1928
	Lambuya	1928
Rumono, J.P. (M)	Mowewe	1935-1936
	Rate-Rate + Woi'iha	1936-1939
	Poli-Polia	1939-1942
Rumagit, V.R. (B)	Rate-Rate	1922-1929
	Mowewe normaalleergang	1929 -1934
Ruru, Joh. F. (B)	Mowewe	1922-1929
	Tinondo	1929 -1933

Vreemden op de kust

	Rate-Rate	1933- 1935
Santi, A. (D)	Mowewe	1926-1929
	Lambuya	1929 -1932
Sekoh, P. (K)	Lambuya	1929-1931
Sekoh, P. (K)	Benua	1931-1934
Sembahjang, M. (O ²⁹⁴)	Asao	1931-1934
	Hudoa	1934-1938
Sembawi, J. (M)	Rompu-Rompu	1935-1938
	Laloa	1938-1939
	Rate-Rate	1939-1940
	Taubonto	1940-1942
Sonaru, F. (O)	Wawolemo	1927-1929
	Puriala	1929-1931
	Pu'undidaha	1931-1942
Sondak, A.M. ²⁹⁵	Sanggona	1926-1927
Tamon, M.L. (D)	Rate-Rate	1918-1922
	Mowewe	1922-1927
	Tinondo	1927-1929
Tanggeho, P. (M)	Sanggona	1934-1935
	Poli-Polia	1935
Ta'olo, J. (M)	Ameroro	1933-1934
	Mowewe	1934-1942
Thomas	Laloa	1932
	Gambere	1932-?
Torindatu, J. (K)	Taubonto	1924-1926
	Lambuya	1926-1927
	Uepai	1927-1932

²⁹⁴ Sembahjang was ongediplomeerd. Hij was gezakt voor het examen volksonderwijzer dat op 9 en 10 Augustus 1926 in Mowewe werd gehouden. H. van der Klift a. Hb NZV, 17/1/1927, ARvdZ 12/3/6.

²⁹⁵ Diploma gouvernementsnormaalschool, welke school is onbekend.

Vreemden op de kust

Umboh, V.E.	Ameroro	1924-1926
	Mowewe	1926-1927
	Poli-Polia	1927-1934
Untu, K.	Benua	1926-1929
Wagey, G.A. (D ²⁹⁶)	Rate-Rate	1922-1930
Watung, Ferd.	Benua	1926
	Rate-Rate	1926-?
	Ameroro	1924-1930
	Sanggona	1931-na 1937

²⁹⁶ Niet afgemaakt. In 1925 examen gedaan in de Minahassa.

20. Gebruikte afkortingen

a.	aan
ANRI Makassar	Arsip Nasional Republik Indonesia, Makassar
APISS	Arsip Pekabaran Injil di Sulawesi Selatan (STT Intim)
Arch.	Archief
ARvdZ	Archief van de Raad voor de Zending (der Ned. Herv. Kerk, Oegstgeest; in: HUA)
CvZ	Conferentie van zendelingen in Zuidoost-Celebes
GPIB	Gereja Protestan di Indonesia bahagian Barat, Prot. Kerk in Westelijk Indonesië
HB	Hoofdbestuur (NZV)
HPB	Hoofd Plaatselijk Bestuur
HUA	Het Utrechts Archief
IK	Indische Kerk
Kb	Kerkbestuur van de Indische Kerk
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden (Nederland)
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indische Leger
LZR	Lokale Zendingsraad (Makassar)
MS.	manuscript
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
NICA	Netherlands Indies Civil Affairs
NIT	Negara Indonesia Timur (Deelstaat Oost-Indonesië, 1946-1950)
NZG	Nederlands Zendelinggenootschap
NZV	Nederlandse Zendingsvereniging
pred.	predikant
SZC	Samenwerkende Zendingscorporaties (Oegstgeest)
VGA	Verzamelde Geschriften Adriani
ZC	Zendingsconsulaat

21. Bronnen en literatuur

Archiefmateriaal

- Caron, L.J.J., "Memorie van Overgave van het gouvernement Celebes", 1933, MMK 286 Gouweloos, M.J., "Sprakkunst der Toolaki-taal", ongepubl. ms. [Kendari,] 1936
- Hartsteen, C.H., "Memorie van overgave onderafdeeling Kolaka", -/6/1935, ANRI Makassar, Archief Celebes 14/3
- Pingak, Ch., "Data-Data Sejarah Gereja Protestan di Sulawesi Tenggara (Gepsultra)", getypt MS. [Kendari], 1977
- "Politiek Politieel Verslag Afd. Makassar 1-15 Aug. 1948", 17/8/1948, ANRI Makassar, Archief NIT 105/23
- "Politiek Politieel Verslag Afd. Makassar 16-30 Sept. 1948", 9/10/1948, ANRI Makassar, Archief NIT 105/23
- "Verslag van de besprekingen in zake eenige onderwerpen betreffende het Landschap Boeton (op 9 Juli 1946)", ANRI Makassar, Archief NIT 89/10

Tijdschriften

De Banier

Maandberichten van het Nederlandsche Zendelinggenootschap

Orgaan der Nederlandsche Zendingsvereeniging

De Soendanees; Maandblad van de samenwerkende afdeelingen der Nederlandsche Zendingsvereeniging te Amsterdam, enz

Artikelen

- Adriani, N., "Evangelie-prediking in de landstaal", in: *Verzamelde Geschriften van dr. N. Adriani*. Deel I, (Haarlem: De Erven F. Bohn N.V., 1932) 58-75
- Berg, E. van den, "Mededelingen uit de verslagen van Dr E.J. van den Berg; Taalambtenaar op Buton 1936-1941". Geredigeerd door A.A. Cense, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 110/2 (1954) 154-184
- Boetzelaer van Dubbeldam, C.W.Th. van, *Achtste jaarverslag van den Zendingsconsul over het jaar 1914*. Weltevreden, juni/juli, 1915
- End, Th. van den, "Miyahira Shusho", in: Scott W. Sunquist ed., *A Dictionary of Asian Christianity*. (Grand Rapids, Mich.: Wm B. Eerdmans Publ. Comp., 2001) 556-557
- Ferdinandus, P., "Iets over de Klingaleezen", in: *Koloniaal Missietijdschrift*, 9 (1935) 21-28

- Gouweloos-Gaarkeuken, C., "Voor de Zendingskransen", *Nederlandsch Zendingsblad*, 17/3 (maart 1934) 44
- Gouweloos-Gaarkeuken, C., "Voor de Zendingskransen", *Nederlandsch Zendingsblad*, 18/2 (febr. 1935) 30
- Heertjes, N., "Het Seminarie te Depok 1878-1926", *Nederlandsch Zendingsblad*, 23/11 (nov. 1940) 165-166
- Josselin de Jong, J.P.B. de, "Herdenking van Gerrit Jan Held", in: *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, 1955-1956*, = BKI 112 (1956) 343-354
- Klift, H. van der, "Heiden-kinderen op Z.O. Celebes", in: *Ons Jeugdzendingsblad, uitgave van de classicale commissie voor Kerkelijke Zending van de Classis Rotterdam der Ned. Herv. Kerk*, jan. 1934
- Kruyt, A.C., "De geschiedenis van de Kweekschool in Posso", *Mededeelingen. Tijdschrift voor Zendingwetenschap*, 65 (1921) 252-264
- Kruyt, A.C., "Een en ander over de To Laki van Mekongga (Zuidoost-Selebes)", in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 61 (1922) 427-470
- Kruyt, A.C.; J. Kruyt, "Verslag van een reis naar Kolaka (Z.O. Celebes)", in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*. Tweede reeks, 38/1 (jan. 1921) 689-704
- Kruyt, J., "De opleidingsschool te Pendolo (Posso)", in: *Nederlandsch Zendingsblad*, 21/12 (dec. 1938) 182-183
- Noorduyn, J., "Mededelingen uit de verslagen van Dr S.J. Esser, taalambtenaar voor Celebes 1928-1944", in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 119/4 (1963) 329-370
- Storm, G.C., "Moroneense goedgelovigheid", *De Soendanees*, 18/2 (sept. 1930) 2-4
- "Zendingswerk op de Buitenbezittingen", in: *De Indische Gids*, 35/I (1913) 1096

Monografieën en bundels

- Adriani, N., *Onze Zendingsvelden. II. Posso (Midden-Celebes)*, Den Haag: Boekhandel van den Zendingstudie-Raad, 1919
- Casimir, R., *Voor school en leven. Verzamelde opstellen van prof. R. Casimir*. Groningen: J.B. Wolters, 1949
- Coolsma, S., *De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië*. Utrecht: C.H.E. Breijer, 1901
- Elbert, J., *Die Sunda-Expedition des Vereins für Geographie und Statistik zu Frankfurt am Main*. Twee delen.; Frankfurt am Main: Hermann Minjon, 1911
- End, Th. van den, *De Nederlandse Zendingvereniging in West-Java 1858-1963. Een bronnenpublicatie*. Alphen aan den Rijn: ASKA, 1991
- Enklaar, I.H., *De Scheiding der Sacramenten op het Zendingsveld*. Amsterdam, 1947
- Graafland, N., *De Minahassa. Haar verleden en haar tegenwoordige toestand*. Twee delen; Haarlem: Bohn, 1898

- Handboek ten dienste van de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië*. Voorloopige uitgave, April 1939
- Hara, M., *Function and limitation of Japanese missionary work in Indonesia*. s.l., s.a.
- Holtrop, P.N., *Selaku perintis jalan. Keesaan gerejani di Indonesia*, Ujung Pandang, 1982
- Holtrop, P.N., *Dari Malino ke Makassar. STT Intim 1947-1957*, Ujung Pandang, 1982
- Jong, Chr.G.F. de, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975. Een bronnenpublicatie*. Alphen aan den Rijn, ASKA, 1996
- Jong, Chr.G.F. de, *Geesten, Goden en Getuigen. Geschiedenis van de Nederlandse Zending onder de Buginezen en Makassaren in Zuid-Sulawesi (Indonesië)*, Kampen, 1991
- Jong, K. de, *Menjadikan Segala-galanya Baik. Sejarah Gereja Katolik di Pulau Muna 1885-1985*, Yogyakarta: Kanisius, 2002
- Jongeling, M.C., *Laporan penelitian keadaan Gereja Protestan di Sulawesi Tenggara (Gepsultra). Deel X van Benih Yang Tumbuh*. Jakarta: Lembaga Penelitian dan Studi DGI, 1976
- Klift-Snijder, A.G. van der, "Geroepen, gezonden en gezegend". *Memoires van een zendelingsvrouw in Zuidoost-Celebes*. Bewerkt door dr Chr.G.F. de Jong. Zoetermeer: Boekencentrum, 1996
- Kraemer, H., *Agama Islam*, 1e ed. Bandung: N.V. u/h A.C. Nix & Co, 1928; 3e ed. Jakarta: Badan Penerbit Kristen, 1952
- Kroeskamp, H., *Early schoolmasters in a developing country*. Assen: Van Gorcum & Comp., 1974
- Lijst van de geschriften van dr. N. Adriani, in leven afgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap*. Leiden: E.J. Brill, 1928
- Nederlandsch Zendingsjaarboek voor 1933-'34-1935-'36*. Uitgegeven door den Zendingsstudie-Raad. Zeist, 1935
- Nederlandsch Zendingsjaarboek voor 1937-1939*. Uitgegeven door den Zendingsstudie-Raad. Zeist, 1938
- Noorduyn, J., *A critical survey of studies on the languages of Sulawesi*. Leiden: KITLV Press, 1991
- Noort, G., *De weg van magie tot geloof: leven en werk van Alb. C. Kruyt (1869-1949), zendelingsleraar in Midden-Celebes, Indonesië*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2006
- Plaisier, B., *Over bruggen en grenzen. De communicatie van het evangelie in het Torajagebied (1913-1942)*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1993
- Reenders, H., *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1859-1931. Een bronnenpublicatie*, Boekencentrum: Zoetermeer 2001
- Rooseboom, H.J., *Na vijftig jaren. Gedenkboek van de Nederlandsche Zendingsvereniging*, Rotterdam: Electrische Drukkerij D. van Sijn & Zoon, [1908]
- Sarasin, P. & F., *Reisen in Celebes. Ausgeführt in den Jahren 1893-1896 und 1902-1903. Mit 240 Abbildungen im Text. 12 Tafeln in Heliogravüre und Farbendruck, 11 Karten*. Twee delen; Wiesbaden: C.W. Kreidel's Verlag, 1905
- Swellengrebel, J.L., *In Leijdeckers Voetspoor. Anderhalve eeuw bijbelvertaling en taalkunde in de Indonesische talen. Deel I, 1820-1900*, Amsterdam: NBG, 1974; *Deel II, 1900-1970*, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1978